

PÉTER KATALIN

MAGÁNÉLET A RÉGI MAGYARORSZÁGON

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Redigit
PÁL FODOR

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2012

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

PÉTER KATALIN

Magánélet a régi Magyarországon

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2012

© Péter Katalin, 2012

ISBN 978-963-9627-50-5

ISSN 2063-3742

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

A fejezetek elején és végén található fametszetek forrása:
Johannes Amos Comenius: Orbis Sensualium pictus (1658) című művének
A látható világ (Magyar Helikon, 1959) címmel megjelent,
magyar nyelvű kiadása.

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító: Böhm Gergely
Tördelés: Palovicsné Tihanyi Éva
Olvasószerkesztő: Kovács Éva
Képszerkesztő: Kocsis Gabriella
Nyomdai munka: Akaprint Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Körmendi Péter

TARTALOM

Előszó	7
Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban	13
Két bevezető történet	13
Különböző nők	14
Különböző férfiak	15
Rövid utalás társadalmi különbségekre	16
Tények és sablonok	17
Hivatalos ügyeket intéző nők	18
Az olvasó nő eszménye a 17. század elején	25
Miskolczi Csulyak István első felesége és gyermekei	26
Az omniárium fennmaradásáról	31
Adatok a nők és a könyvek kapcsolatáról	32
Milyenek voltak az erdélyi fejedelemasszonyok?	35
Lorántffy Zsuzsanna előtt	35
A fejedelemasszony fogalmának meghatározása	35
Az egyetlen asszonyfejedelem	36
A királyné nem fejedelemasszony	37
Rossz házasságban nem lehet jól szerepelni	38
Átmeneti időszak a fejedelemasszonyságban	39
Elmulasztott lehetőség	39
Lorántffy Zsuzsanna	41
A házasság	41
A fejedelemasszony	43
Fejedelemasszony özvegyen	45
Lorántffy Zsuzsanna kedvence és Comenius	46
Megbékélés a fejedelmi fiúval	47
Lorántffy Zsuzsanna után	48
Lorántffy Zsuzsanna	49
Sárospatak	49
A Lorántffyak	53
Lorántffy Zsuzsanna férjhez megy	55
A testvérek	59

A házaspár	64
A gyermekek	70
Henrietta és Comenius	77
A református egyház ügye	82
Az élet utolsó szakasza	90
Nádasdy Tamás	97
Egy tanult ember és családja	97
A tanulás haszna	100
Törődni mindenkivel	103
Az udvari modor	104
A tudás világában tett gesztusok	108
Az értelmiségiek egyenlősége	112
Jobbágygyermekről a kora újkori Magyarországon	117
A csecsemő sír, az apja ringatja	117
Magyarázkodás	119
A jobbágy gyermekkora	123
A gyermek értéke	125
A gyermekkor kezdete	127
Küzdelem a gyermeket fenyegető halál ellen	130
Szerelem és házasság a Hajnal-határtól keletre	137
Bevezetés	137
Tárgyalás	141
A magzat	145
A gyermek	147
A házastársak életkora	149
A szerelem	153
Befejezés	157
A családról	159
A szakirodalom	159
Háromféle családtörténet	160
Három rendező elv	163
Kérdések	170
Függelék	171
Személynévmutató	173
Helységnevmutató	178

ELŐSZÓ

Magyarországon a magánéletről szóló történetírás régi hagyomány. Amikor a Magyar Tudományos Akadémia „a történeti kútfők ismeretének előmozdítása” céljából 1855-ben folyóiratot indított, a kiemelten fontos témák között a családtörténetet is megjelölte. Nyilván nem akkor született meg a magánéletre figyelő szemlélet; már az első évfolyamban közöltek egy naplót és egy női végrendeletet. Korábban kellett őket publikálásra előkészíteni, ahogyan folyóiratot sem alapíthattak egyik napról a másikra. „Házi történelmünk” emlékeinek gyűjtésére a Magyar Történelmi Társulat nem sokkal később közölt felhívást. Akkorra Radvánszky Béla *Magyar családélet és háztartás a XVI–XVII. században* című, utóbb háromkötetesre bővülő munkájának egyik része már megjelent. És kiadtak az 1870-es években olyan magántermészetű forrásokat, mint *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése*, *Bethlenfalvi Thurzó György levelei nejéhez*, *Czoborszent-Mihályi Czobor Erzsébethez* és a *Magyar hölgyek levelei, 499 darab, 1515–1709*. 1882-ben jelent meg Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Közben pedig politikus férfiak biográfiái mellett a magánélet főszereplőiről, nőkről szóló életrajzok láttak napvilágot, még hozzá nem a közéletben ismertekről, hanem olyan asszonyokról, akiket egyéniségük tett érdeklődésre méltóvá. Így Forgách Zsuzsannáról, Széchy Máriáról és Bedegi Nyáry Krisztináról jelent meg életrajz 1885-ben, illetve 1887-ben. Lorántffy Zsuzsanna 1872-es életrajza igen korai és a közéletiséget tekintve kivétel.

Itt a történetírók magánélet iránti érdeklődésének, illetve a magánéletről szóló munkáiknak csak a kezdeti időkből származó és a 16–17. századra eső példáit soroltam fel. Részint azért döntöttem e mellett a megszorítás mellett, mert a kötetben következő tanulmányok ugyancsak a 16–17. századról szólnak, részint pedig azért, mert a 19. század hetvenes-nyolcvanas éveiben működő történészek adják a legbeszédesebb példákat arra, hogy a magánélet történetét a történelem integráns részének tekintik. Szilágyi Sándor közöttük a legidősebb, Károlyi Árpád a legfiatalabb. Őket hivatásos történésznek lehet nevezni, de a csoportjukhoz tartozott Ipolyi Arnold római katolikus püspök, Deák Farkas minisztériumi osztálytanácsos, Acsády Ignác újságíró, Szalay Ágoston udvari tanácsos, királyi táblai tanácselnök, valamint báró Radvánszky Béla országgyűlési képviselő és főispán is. Legtöbbjük óriási munkabírási, szakmájában igen termékeny ember. Szilágyi a szabadságharc kortársa volt. Ő adta ki a Rákóczi család leveleit, és ő írt Lorántffy Zsuzsannáról. Emellett van kétkötetes Erdély-története – „különös tekintettel” Erdélyország művelődésére. Kiadta tanulmányokkal, valamint magyarázatokkal az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* című monumentális iratgyűjteményt

21 kötetben. Főszerkesztette a kilenckötetes *Magyar Nemzet történetét*. Írt 1848–1849-ről, s a fejedelemség kori Erdély számtalan tényével és jelenségével foglalkozott. A mai ember nem érti, hogyan fért ennyi munka az életébe. Károlyi Árpád, az 1870–1880-as évek nagy generációjának legfiatalabb tagja adta ki még 1882-ben Nádasdy Tamás családi leveleit. Emellett volt igen tevékeny, tehetséges tudományszervező és gyakorlati történész. Ő szervezte meg a Monarchia felbomlása után a magyar történészek kutatási lehetőségeit Bécsben, ahol a magyarországi történet sok alapvető és kevésbé látványos forrását őrizték. Saját teljesítménye és véletlenül hosszú élete – nyolcvannégy esztendősen halt meg – tette lehetővé, hogy Károlyi a Bécsi Magyar Történeti Intézetben és másutt a maga után következő, 20. századi jelentős történészek egy részének, így például Szekfű Gyulának és Eckhart Ferencnek a mestere legyen. A kültag báró Radvánszky Béla ilyen szándékokat valószínűleg nem is melengetett. Mint sikeres politikus élte ki magát; a történészkedés alighanem csak hobbija lehetett. És ő az egyetlen ebben a magánélet története iránt érdeklődő csoportban, aki mással a tudományban nem is foglalkozott.

A felsorolt történészek maguk aligha érezhették úgy, hogy homogén csoportot alkotnak. Nekem sem jutott volna eszembe egy egységbe foglalni őket, ha a 20. század második felében a magánélet története mint historiográfiai jelenség fel nem merül. A Philippe Ariès–Georges Duby főszerkesztők által létrehozott *A magánélet története – Histoire de la vie privée* című, 1985 és 1987 között kiadott, azóta már több nyelvre lefordított és sokszor megjelent ötkötetes nagy mű vetette fel. Mert a „magánélet” fogalomnak van bizonyos kétértelmű jellege. Mindenki tudja vagy érzékeli, de ideírok néhány példát. 2012 szeptemberében hangzott el a magyar Kossuth adón egy *Kossuth Lajos magánélete* című műsor, ami minden tájékoztató szerint a főszereplő családi, szerelmi életéről szólt. Az én generációm gyakorlatilag minden európai tagja látta Brigitte Bardot *Magánélet* című filmjét, amelynek több köze volt a szereplők szexualitásához, mint az intellektusukhoz. Alexander Korda csinált még az 1930-as években egy *VIII. Henrik magánélete* című filmet a nevezett király házasságairól és szerelmeiről, ha ugyan szerelmek voltak. A film hozzáférhető interneten és DVD-n ma is.

Dubyék ezzel szemben az embernek a születésétől haláláig nem köztérben folyó, az otthon falával körülvelt tevékenységét vagy a vele ott történtek összességét tekintik a magánélet fogalmában összefoglalható elemnek. A „vie privée”-t mint a „vie public” ellentétét. Az egész a „Nyugat”-ra jellemző szerintük, mert „Keleten” nincs magánélet – az idézőjeleket én tettem ki. A nagy vállalkozás szerzői egyértelműen azt gondolják, hogy csak a saját kultúrájukat jellemző történetet adnak elő. Az első kötet előszavában maguk is mondják, hogy meghatározásuk eléggé bizonytalan. Valószínűleg nem tudják, egyes nyelvekben mennyire erőltetett. Mert a franciáknál a „vie public, vie privée” fogalom páros főként életrajzok címében igen sokat használt szerkezet. Julius Caesarnak éppen úgy van vie privée-je és vie public-je, mint Napóleonnak. A francia olvasó előtt az ellentét plauzibilis. Magyarul viszont eléggé erőltetett lenne bárkinak az életrajzát az illető „nyilvános élete és magánélete”, esetleg „nyilvános és magánélete” címmel összefoglalni. Itt nincs mivel szembeállítani a magánélet fogalmát. A „közélet”-et erre a célra nem használnám, mert határozottan korlá-

tozott teret, politikai tevékenységet jelent. De talán nem is kell ellentétekben gondolkozni.

A Philippe Ariès és Georges Duby nevével jelölhető vállalkozás után a történettudományban a magánélet már nem enyhén kétértelmű, az ember szexuális életére utaló fogalom, hanem az, amit józan ésszel magánéletnek lehet tekinteni. Időben és társadalmi előfordulása szerint, úgy, ahogy az első kötetbe helyezett bevezető írja is, ez a magánélet változott. A koncepció voltaképpen nem új; egy-egy kultúra magánéletéről, az indiánokéről, a kínaiakéről, a klasszikus görögökről, a klasszikus rómaiakról és másokról is jelentek meg monográfiák. A szóban forgó ötkötetes mű súlyát az adja, hogy igen nagy időt és területet foglal össze. Bizánctól a szerzők korszakáig megy, és ritkán lehet látni a szerzőtársak olyan nagy tekintélyű gyülekezetét, mint ebben a munkában. A két főszerkesztő közül Ariès-t mindenki ismeri a gyermekkoráról szóló, sokat ismételt koncepciója miatt. Megjelent magyarul is. Georges Duby az Annales-iskola egyik hangadó tagja volt. Sok munkáját fordították le magyarra, és a magyar történetírás sok művelőjével állt személyes kapcsolatban. Az egyes kötetek szerkesztői és a szerzők nemzetközi színtereken kevesebbet mozogtak, de valamennyien a francia történetírás kiválóságai. Együttesük jól mutatja azt a szándékot, hogy szakmailag színvonalas anyagot adjanak a közönség kezébe.

A mű hatását fokozta, fokozza az eredeti kiadó, az Édition du Seuil közismerten élénk promóciós aktivitása. De a fordítások is, angolul, németül és olaszul, amelyekről tudok, nagy kiadóknál jelentek meg. Mások nemigen bírták volna a költségeket. Óriási képanyag van minden kötetben. És valamennyi nyelven elkészült az eredeti ötkötetes zsebkiadása, rövidített kiadása, kapható kazettán, és – a világhálón nem nehéz kideríteni – a média minden formájában írtak, illetve beszéltek róla; a legtöbb történettudományi folyóirat közölt róla, az első kötet megjelenésétől folyamatosan, recenziókat.

A magánélet-történet elismertetésében nagy eredménynek tartom azt, hogy az *Histoire de la vie privée* a közönség két rétegére hat, a laikusokra és a szakemberekre. Az első eredményességét nehéz felmérni, de az bizonyos, miszerint igen sok példányban és különböző jellegű adathordozókon kelt el, illetve ma is, az első megjelenés után több mint huszonöt évvel, sokféle formában kapható. A szakmai befolyása világosabb: a magánélet története a történetírás szerves részévé vált, sokasodtak a témái. A magánélet története címszó alatt jelent meg a színtér, vagyis az otthon története. Monique Eleb pszichológus és szociológus Anne Debarre építészmérnökkel megírta a magánélet építményeinek történetét: *Architectures de la vie privée, maisons et mentalités XVII–XIX siècles*. Ez még 1999-ben történt, és a szerzők alighanem személyes kapcsolatban voltak Georges Dubyval. A magánélet építményeinek történetéhez mindenesetre az a nagy tekintélyű Michelle Perrot írt előszót, aki egy másik munkában Duby szerzőtársa volt. Bill Bryson viszont, az amerikai–angol, változatos pályájú tudós és publicista alighanem a franciáktól függetlenül adta ki 2010-ben az otthon történetét mint magánélet-történeti művet. *At Home: A Short History of Private Life* a címe. Abban a magánélet-történetben a ház architektúrájának és helységeinek históriája adja a tartalmat. Adamecz Szilvia kolléganőm derítette ki, hogy Bryson nevezett könyve ezeknek a soroknak az írásakor az Akadémiai Kiadónál éppen megjelenés előtt

áll. Vagyis az eddig felsorolt sok könyv közül az lesz az egyetlen, amely a magyar olvasó közönség kezébe kerülhet.

Furcsa véletlen, hogy éppen az egyetlen magyar fordításban lévő, frissen megjelent magánélettörténet-könyvvvel érkeztünk vissza a magyar magánélet-történet kezdetéhez. A mai amerikai-angol történész az otthonról ír, a Magyar Történelmi Társulat annak idején, körülbelül százötven évvel ezelőtt, „házi történelmünk”, vagyis az otthon történő történelem mikéntjére kérdezett rá. Azóta itthon is polgárjogot nyert a magánélet-történet. Eleinte a fogalom nevének nem volt nagy sikere, illetve talán a történetírás ágazatairól vallott felfogásba nem fért bele. Az eddig legnagyobb magyar művelődéstörténeti vállalkozás, az először 1939–1942 között megjelent, Domanovszky Sándor által szerkesztett *Magyar művelődéstörténet* első kötetébe Sinkovics István írta „A magyarság magánélete” című fejezetet. Azt foglalta össze benne, hogy a letelepedés és a kereszténység felvétele hogyan változtatta meg a magyarság szokásait, lakóhelyét, lakórendjét és családi életét a születéstől a halálig. Ez az 1930-as években fogalmazott szöveg pontosan megfelel a magánélet-történet mai fogalmának. És az egész háromkötetes *Magyar művelődéstörténet* „magánélet-történet hangulatú”, de más címet kapott.

A Corvina által kiadott könyvsorozattal történt meg itthon az áttörés. Az egyes kötetek egyelőre Mátyás király korától Kádár János koráig haladnak nagy időbeli kihagyásokkal. Az első kötetet E. Kovács Péter írta, az eddig utolsót Valuch Tibor. Közben van egy kötet Gyáni Gábortól *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában* címmel. Ahhoz az időszakhoz, amelyről az én könyvem szól, talán a Mátyás király korszakáról szóló és a H. Balázs Éva, valamint az ő iskolájához tartozó Krász Lilla és Kurucz György által készített kötet áll a legközelebb. Ennek az utóbbinak az eredeti címe *Hétköznapi élet a Habsburgok korában 1740–1815* volt. Az egyes kötetek szerzőinek szakmai kiválóságán, a könyvek tetszetős kiállításán, tematikus szerkezetén és felépítésükön az Ariès–Duby mű hatását lehet érzékelni. Nyilvánvalóan az intellektuálisan érdeklődő közönségnek magas szakmai színvonalon előállított munkák. Amikor 2005-ben, majd egy-egy darabjukkal évente megjelentek, még az sem volt egészen bevett felfogás, hogy a hétköznapiokról írjanak nagy összefoglalókat. Aztán nagyon rövid idő alatt vált elfogadottá a magánélet-történet.

Magánélet Mátyás király korában, Magánélet a Habsburgok korában (1740–1815), Magánélet Horthy Miklós korában, Magánélet Kádár János korában lett a „hétköznapi élet” kötetek rövidített verziójának a címe. Ezt a sorozatot is a Corvina adta ki, mint a teljes terjedelműt, és láttam olyan kiadói nyilatkozatot, amely szerint a Seuil által megjelentetett sorozatot akarják vele kiegészíteni. Remélem, hogy a címváltoztatás azért jutott a Corvina eszébe, mert az eredeti *Histoire de la vie privée* magyarra fordítását tervezik.

Az én kötetem, amelyhez ezt az előszót írom, nem összefoglalás, nem valami nagy ívű mű, hanem különböző, általában alkalmi kötetekbe írt tanulmányok gyűjteménye. Azért adtam neki a *Magánélet a régi Magyarországon* címet, mert amikor egyben elolvastam őket, a magánélet-történet fogalma ötlött az eszembe. Néhány éve még valószínűleg a művelődéstörténet alkalmazását tartottam volna szerencsésnek. A „rég Magyarországon” pedig a *Régi magyar könyvtár* vagy a *Régi*

magyarországi nyomtatványok című kézikönyvekre utal. Nagyon szeretem olvasgatni őket, és az a véleményem, hogy pontosan mutatják be a magyarországi történelemben a 16–17. századi korszakot.

Erdélyi Gabriellának köszönöm, hogy elolvasta az előszó szövegét, az MTA BTK Történettudományi Intézet Kovács Éva vezette tudományos információs témacsoport tagjainak a szerkesztés kemény munkáját, Fodor Pálnak végül, hogy bevette a kötetet a Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések sorozatba.

Péter Katalin

Az uraság

A gazdának (úrnak)¹ vannak szolgái², az gazdasszon-
nak³ szolgáló leányi⁴. Amazok meghagyják (parancsolják)
ezeknek a munkát⁶ és fölosztják a dolgot (szakvánt)⁵,
mellyet ezeknek híven véghez kell vinnyi, (megseleked-
nyi) zúgolódás és károsítás nélkül, az mellyért adatik
nékiek a jutalom (a fizetés) és az éledelel. A szolga régenten
örökös szolga (rab) vala, akiknek mind életén s mind
halálán hatalma volt az úrnak. Ez mái nap szabadon
szolgálnak, akik szegényebbek, fizetéssel megfogattatván
(bérleltetvén).

NŐK ÖNÁLLÓSÁGA, FÉRFIAK ÖNÁLLÓSÁGA A TÁRSADALOMBAN

KÉT BEVEZETŐ TÖRTÉNET

1582-ben Szekérvezető Mátyás felesége pert indított a szalónaki uradalom úriszéke előtt Sólyom Mátyás szalónaki viceporkoláb ellen. Az eset bizonyosan megtörtént; leírását az úriszéki eljárás jegyzőkönyve tartotta fenn.¹ Az ügy lényege az volt, hogy az asszony elégtételt követelt, mert amikor egy borja Sólyom friss szénájába gázolt, a férfi félholtra verte őt. A verés hevében „földre is ejtötte vót”. Az ügyben meghallgatott tanúk szerint az asszony nem hagyta magát, vagyis verekedett a viceporkolábbal és hóhérnak, boszorkánynak szidták egymást. A bíróság a tanúvallomások alapján úgy döntött, hogy a szidalmazás ügyében nem hoz ítéletet, „miért hogy egyiktül is, másiktul is esett”, vagyis kölcsönös volt. A „földre ejtésért” viszont hallatlanul nagy bírságot, 20 magyar forintot róttak ki Sólyom Mátyásra.

*

1695-ben Simon Schneider lánya megjelent a Szepes megyei Csütörtökhely magisztrátusa előtt. Az esetet a mezőváros jegyzőkönyvéből ismerjük.² Az ügyintéző szerepében fellépő lány öröksége miatt fordult az előjárósághoz. Az történt ugyanis, hogy nagyapja vagyonának egy részét rá hagyta, és az örökségből 15 forintnyi készpénzt az apjának kellett volna kézhez vennie, továbbá tartania addig, míg ő törvényes korú nem lesz, de a városi tisztviselők valamilyen, a jegyzőkönyvben nem rögzített okból nem adták át a pénzt Schneidernek. Emiatt talán ő is járt az előjáróknál, az azonban bizonyos, hogy maga a kislány körülbelül három hónappal a nagyapja halála után elment.

„Így ez a kislány megjelent a bíróság előtt és kérte ezt a pénzt, hogy adják oda az apjának, aki biztosan vesz neki ruhát”, áll a mezővárosi jegyzőkönyvben. Az apa vagy más felnőtt jelenlétére a leányka mellett nem történik utalás, holott bizonyos körülmények azt mutatják, hogy nagyon fiatal volt. Kapott ugyanis a nagyapja hagyatékából a készpénzen kívül egy tehenet is, ami mellé „évente” kellett az apjának egy borjút adnia, míg a kislány fel nem nő. Ezek szerint a kis örököszt még esztendőik választották el attól az időtől, amiktől – a kor szokása szerint tizenhatodik évének betöltése után – a vagyona felett rendelkezhetett. To-

1 Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Kiad. Varga Endre. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. (A továbbiakban: Úriszék) 68–69.

2 Matricel... des königlichen Marcks Donnerstmarck. Magyar Országos Levéltár: P 73. cist. 3. 1695. (A továbbiakban: Matricel Csütörtökhely. A bejegyzés dátuma szerint lehet benne tájékozódni.)

vábbá abból is látszik, mennyire éretlen volt, hogy a 15 forintnyi pénzről úgy beszélt, mint amiből ruhát fog kapni, holott ennyiért akkoriban Csütörtökhelyen akár házat is vehettek volna.

Az ügy kimenetelét nem ismerjük, de a forrás tanúsága szerint a mezővárosi elöljárók jegyzőkönyvben is rögzített hivatalossággal meghallgatták az öröksége jogán eléjük járuló kislányt, bár nem lehetett kétségük afelől, hogy a gyermeket Schneider küldte és ő adta szájába a nagy összeg várható felhasználásáról szóló naiv szöveget. Másként nemigen lehetett a kislány fellépését magyarázni. Az elöljárók azonban, akik pedig bizonyosan nem voltak jóban Schneiderrel, mert saját akaratukból nem adták neki oda a pénzt, talán most is az apával szemben döntöttek, de a kislány illetékességét arra, hogy előttük hivatalosan megjelenjék, nem vonták kétségbe.

*

Egyik történet sem látszik tipikusnak. Jobbágy asszonyok a 16. században valószínűleg nem szoktak urasági emberekkel verekedni, majd pert indítani ellenük az uraság törvényszékén. És a hivatalos ügyet intéző kislány jelensége sem lehetett általános. Mégis érdemes ezen a két eseten elgondolkozni. Valami olyasmire utalnak, amit józan ésszel tudunk, de a történetírásban nem szoktunk figyelembe venni. „A nők”-ről, „a férfiak”-ról írunk, ezen a megkülönböztetésen belül is „a nők” állandóan rávetett állapotáról. Holott nemcsak a józan ész, de ezer tény is utal arra, hogy az emberek között, mind a nők, mind a férfiak között nagy egyéni vagy a társadalmi állapotukból következő eltérések voltak.

KÜLÖNBÖZŐ NŐK

A mában vagy a közeli múltban könnyű az egyéni vagy a társadalmi helyzetből adódó különbségeket észrevenni. Madeleine Albrightról például és azokról az asszonyokról, akik a Schöpf-Merei kórház bejáratánál felállított inkubátorba helyezik az újszülött gyermeküket, nyilvánvalóan nem lehet egy lélegzet alatt beszélni. Az amerikai külügyminiszter kontinensek történelmét befolyásoló eseményeket irányít; a csecsemőket eldobó asszonyok a saját sorsukat sem tudják kézben tartani.

Az élmény, a női létezés pedig még nagyjából azonos szinten sem jelent mindenkinek ugyanazt. Van, aki mintegy elrejti a külvilág elől, más élete középpontjába helyezi. Így P. D. Jamesről, aki volt rendőrtiszt, belügyminisztériumi főtitkár, a BBC kormányzója és a British Council különböző szerveinek tagja vagy elnöke, azért tudom, hogy nő, mert a könyveiben angol szokás szerint közölt életrajza nőnemben ír róla. Nyilván az élete is női jellegű, mert egyik könyvét az unokáinak ajánlotta, vagyis van hagyományos értelemben vett családja.³ Két keresztnévét azonban csak betűkkel jelzi, mint akármelyik férfi, és világszerre olvasott krimije alapján senki nem gondolná, hogy nő. Edwina Currie viszont, akit pedig mint a konzervatívok legszigorúbb irányzatához tartozó politikust a

³ James, P[hyllis] D[orothy]: *A Certain Justice*. Faber and Faber, London, 1997.

„Cruella” névvel jellemezzék, megkapta a „Vas csecs” névszerkezetet is, mert minden helyzetben női mivoltát hangsúlyozza.⁴ Az asszonyi létről szólnak a könyvei, és *A nő helye* című, kifejezetten önéletrajzi ihletésű munkája a politikus nő voltának terheit írja le.⁵

Az aránylag közeli, sok forrással dokumentált múltban közismert személyiség Brunsvik Teréz, a kisgyermekkorai nevelés magyar megalapítója, illetve a nála valamivel fiatalabb színésznő, Déryné Széppataki Róza. Nehéz volna megállapítani, melyikük volt nagyobb hatással a magyar kultúrára, illetve melyikük lehetett érett emberként műveltebb és mind a baráti körét, mind a maga választotta tevékenységet tekintve igényesebb. Mind a ketten írtak naplót is.⁶

Déryné a társadalom legaljáról, végtelen szegénységből kínlódta magát ilyen magasra; Brunsvik Teréz grófi családja otthonában beleszületett abba, hogy egyszer majd Beethovent hallgasson. Egyikük életútja sem jellemzően grófnői, illetve cselédlánya életút. Nő voltukat sem azonos módon viselték: Dérynél a szexualitásnak nagy szerepe volt, Brunsvik a testiséget szellemiekkel szublimálta. Nemigen lehet a 18–19. századi nők helyzetéről olyan általános leírást adni, hogy Déryné Széppataki Rózára is, Brunsvik Terézre is igaz legyen, holott a művelődéstörténeti súlyuk nagyjából azonos.

KÜLÖNBÖZŐ FÉRFIAK

A kiáltó társadalmi eltérések a férfiak életében éppen úgy érvényesülnek, mint a nőknél. Egy pesti kukázó és Bill Gates között például nyilván nemcsak az a különbség, hogy az egyik szegény, a másik pedig milliókat szerez percenként és dollárban. Talán még fontosabb a világ értesülésáradatában elfoglalt rendkívül eltérő helyük. A biológiai nemükön kívül aligha van bennük közös. A férfi társadalmi meghatározottságát pedig nagyon nem egyformán viselik a férfiak.

A férfi panasza jóformán az emberiség történetével egyidős. Karinthy Frigyes zsenije kellett ahhoz, hogy egy krokiban fogalmazza ezt meg. Illetve több helyen is feldobja könnyedén azt, amit a *Bezzegékben* leírt. Hogy a férfiakat, akik éppen úgy „élni ... nem gürcölni és erőlködni és harcolni és küzdeni, és kellemtlen dolgokat dolgozni” születtek, mint a lepke vagy a szitakötő, Bezzeg úr emlegetésével tartják a teljesítmény kényszere alatt az asszonyok.⁷ Sok férfi magatartásából viszont nyilvánvaló, hogy élvezi azt, amit társadalmi helytállásnak tekint. Csak Karinthy egyik kortársánál maradva, Kassák Lajos küzdelmes diadalútként írta le saját életét. Az önéletrajz befejezésében a kulcsmondat így szól: „Hiába ütöttek le bennünket, újból talpra erőszakoljuk magunkat.”⁸

4 Collins, Ian: *Westminster Exposed*. Jarrold Publishing, Norwich, Norfolk, 1988. 34–35.

5 Currie, Edwina: *The Place of the Woman*. Hodder and Stoughton, London, 1996.

6 Emlékiratok. Brunsvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta Czeke Marianna. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1938.; Déryné Széppataki Róza naplója. I–II. Sajtó alá rend. Törs Kálmán. Bp., 1879–1880.

7 Karinthy Frigyes: *Bezzegék. Cirkusz. Válogatott írások I–II*. Szépirodalmi Könykiadó, Bp., 1956. I. 358–360.

8 Kassák Lajos: *Egy ember élete*. Magvető Kiadó, Bp., 1957. 1028.

RÖVID UTALÁS TÁRSADALMI KÜLÖNBSEGEKRE

A férfiak közti sokféle különbséget a történetírói szemlélet éppen úgy elnyomja, ahogyan a nők közöttieket. Mivel a köztéren, a politikában, a hadvezetésben, a közigazgatásban férfiak mozogtak, márpedig a köztér eseményeit szokás történelemnek tekinteni, a történelem a férfiak ügyévé vált. Nem gondolunk arra, hogy a férfiak túlnyomó többsége a közéleti döntés helyzetéhez vagy a köztéri eseményekhez még csak közel sem került. Elszenvettk a történelmet, ahogyan a nők többsége tette, de egyes nők kerülhettek formálisan vagy informálisan a döntés pozíciójába, a hatalom birtokába.

Itt a polgári viszonyok kialakulása, a választójog, illetve a választójogért folytatott küzdelmek bizonyosan hoztak változást. A korábbiakra azonban társadalmilag meghatározott hierarchikus rend volt jellemző. Így a mágnás özvegyasszonyok pontosan fogalmazott utasítással küldtek követeket az országgyűlésre, de egy jobbágy férfi legfeljebb csak báméskodni mehetett oda, ha ugyan az országgyűlés érdekelte. Vagy például Lorántffy Zsuzsanna, egy erdélyi fejedelem felesége és egy másik erdélyi fejedelemnek az anyja bizonyosan nagyobb informális hatással volt az ország politikájára, mint sok, méltóságot viselő férfi.

És éppen Lorántffy Zsuzsanna egyik birtokán, Sárospatakon lehetett a rendkívül előnyös forrásadottságok következtében azonos gazdasági funkciót, a családfői szerepet ellátó nők, illetve férfiak tevékenységét, helyzetét hosszú időn át és – egyes időpontokban – gyakorlatilag minden egyénre kiterjedően összehasonlítani.⁹ Az eredmény az volt, hogy a családfő feladatát sem a férfiak, sem a nők nem kapták meg automatikusan, és a gazdaság, illetve a gazdálkodás színvonala nem a családfő női vagy férfi voltától függött.

A 16. században még azok a férfiak lehettek telektulajdonosok és azok az özvegyek vihették tovább a férj gazdaságát, akik a földesúr szempontjából – a telek arányában – teljes értékű szolgáltatást tudtak nyújtani. Egyesek gyarapodtak is. Így több férfi mellett Chyszar Kristófné, akinek a férje még zsellér volt, ami a pataki gyakorlat szerint azt jelentette, hogy negyed telken gazdálkodott. Az asszony viszont mint féltelkes, vagyis duplájára növelt gazdasággal került az összeírásokba. Ugyanebben az időben az egyetlen „szegény”-ként meghatározott személy Patakon férfi volt, bizonyos Wurga Balázs, aki telek nélkül élt. A 17. század során pedig, amikor a teljesítési kényszer látványosan lazult, a férfi családfők és a női családfők között nagyjából azonos volt a magas színvonalon gazdálkodó, illetve az elszegényedő vagy szegény családfők aránya. És egyes özvegyasszonyok a megváltozott viszonyok mellett is éppen úgy kifejezetten gazdagodtak, ahogyan egyes férfiak képesek voltak rá. Mások a szolgálat alól mentességet kértek. Egyetlen, jó gazdasági színvonalú évben, 1657-ben, hét férfi telektulajdonos családfőről jegyezték az urbáriumba, hogy „nyomorult” volta vagy betegsége miatt nem teljesít a telek után semmilyen szolgáltatást.

Ezek a marginalizálódott férfiak nyilvánvalóan nem voltak magasabb társadalmi státusúak, mint a nők általában. Különösen nem voltak magasabb társadalmi

9 Péter Katalin: Női családfők Sárospatakon a 16. és a 17. században. *Századok*, 1989. 5–6. 563–604.

státusúak azoknál a nőknél, akik megbirkóztak a gazdaság fenntartásának a feladatával. Egy Dobozi Istvánné nívójú nő talán szóba sem állt velük. Ez a Dobozi-né nem pusztán gyarapodott, hanem minőségileg megemelte a férjétől örökölt gazdaságot. Dobozi még egyszerű „gyalogszeres” jobbágyság volt, vagyis nem volt ekefogat kiállításához elég állatállománya, az asszony az „ökrös jobbágyság” kategóriájába küzdötte fel magát.

TÉNYEK ÉS SABLONOK

A női nem alávetettségéről, illetve a férfiúi fölényről kialakult sablonokat a cselekvés társadalmi meghatározottságára utaló tények kikezdi. Ennek a gondolatnak a folytatása azonban egy tanulmány keretein messze túlmenne. Elméleteket, a konkrét és az absztrakt, a véletlen és a törvényszerű problémáit kellene érinteni.

Nem megy viszont túl egy tanulmány keretein az a pontosan körülhatárolható időhöz kötött megállapítás, miszerint a 16. és a 17. század Magyarországon a női önállóság gyakorlásának különösen előnyös kora volt. Maga a kor tele van ellentmondással; nagy változások jellemezték. Homogén egységnek a jobbágyság szempontjából tekinthető. Az az időszak volt – a telekhez fűződő jogok és kötelezettségek miatt – a középkori bizonytalan kezdetek után és a rendszer 18. századi feloldódása előtt az örökös jobbágyság kora.¹⁰ A jobbágyság birtoklása volt tehát sajátos ebben a nagyjából két évszázadra terjedő időben.

A sajátos jelleg legfontosabb, vagy legalábbis az itteni gondolatmenetben legfontosabb eleme az, hogy az apai örökségben a jobbágyság fiai és leányai egyenlő joggal osztoztak, azaz a jobbágyság fiai és leányai egyenlő jogon örökölték, vagy örökölt az özvegy, ha kiskorúak voltak a gyermekek.¹¹ Mindez, mintegy mellesleg, azt is jelenti, hogy a női jobbágysághoz képest a nemes nők hátrányban voltak: nekik az apa birtokaiból csak leánynegyed járt.¹² Ilyen módon külön feladat volna megvizsgálni azt, hogy a jobbágyság asszonyoktól eltérően voltak-e önállóak vagy önállótlanok a nemesség női tagjai. Mert úgy tűnik, a jobbágyság női egyedeinek lehetőségei az öröklés rendjében elfoglalt helyükből adódtak. Jobbágysági státusú nők leggyakrabban birtokaik miatt jártak el a hatóságoknál.

Ezért lehet a 16. és a 17. századot a női önállóság gyakorlásában különösen előnyös kornak tekinteni. Az akkori nők túlnyomó többsége ugyanis jobbágyság volt, és akárhogy viselkedtek is közülük a nemesek, a jobbágyságot a tulajdonviszonyaik bizonyosan mintegy rákényszerítették az önállóságra. Eljártak birtokügyekben, aztán másban is. Mintegy természetesen mozogtak a család terén kívül.

10 Szabó István: *A jobbágyság birtoklása az örökös jobbágyság korában*. MTA, Bp., 1947. 3. [Értekezések a történeti tudományok köréből.]

11 Uo. 8–9.

12 Werbőczy István: *Tripartitum* I. 89. Magyar Törvénytár. Bp., 1897.

HIVATALOS ÜGYEKET INTÉZŐ NŐK

Az ügyintézés kényszere azonban nem feltétlenül jelentette egyben a női önállóság kényszerét is. Ezt a legvilágosabban két nagyon jól megfogható területen, az ingatlanügyleteknél és a bírósági eljárásoknál lehet figyelemmel kísérni. Ingatlanügyletekről és bírósági eljárásokról még a dokumentumok magyarországi hánytatott sorsa mellett is aránylag sok forrás maradt fenn. A bíróság előtt folyó ügyekről gyakorlatilag minden esetben jegyzőkönyv készült; a jegyzőkönyv felvételét csak igen hanyag ügyintézés mellett hagyták el. Az adásvétel vagy a zálogolás tényének írásba foglalása pedig a felek érdekében állt; rendszerint meg is történt. Így olyan sok dokumentum keletkezett róluk, hogy az iratok megmaradt része is a leggazdagabb forráscsoportok közé tartozik. Helyesebben fogalmazva: feltűnően gazdag az anyaguk.

Férfiak jelenléte ezen a két, jól körüljárható köztéren, az ingatlanforgalmazás és a joggyakorlás területén minden elmélet és a múlttól élő felfogás értelmében természetesnek tekinthető. Nőkkel viszont nem szoktunk számolni, holott a források tele vannak hivatalos ügyeiket önállóan intéző jobbágy asszonyokkal. Ez a tény azért különösen feltűnő, mert a férjek mintegy természetesen helyettesíthették a feleségüket.

Valószínűleg még Kloyber Benedekné esete sem volt kivételes. Őt 1584-ben azzal vádolták, hogy káposztakapálás közben káposztalevelet lopott az uraság földjén.¹³ Az úriszék előtt azonban nem az asszony, hanem a férje jelent meg, és Kloyber tett beismerő vallomást a felesége helyett. Vagy előfordult az is, hogy valamilyen perben tanúként idézett asszonyt a férje helyettesítette, bár a kutatói tapasztalat azt mutatja, hogy nők egyrészt tömegesen fordulnak elő a legkülönbözőbb ügyek tanúi között, másrészt a vallomásaik a férfiak vallomásaival azonos súlyúak.

Az utóbbi nem egyszerűen sok peranyag olvasása nyomán támadt benyomás; kifejezetten leírták. 1586-ban például egy úriszék bírái így rendelkeztek: a vádlott, aki a vádat tagadta, „tizennyolcad magával, jámborokkal, vagy asszonyemberekkel, avagy férfiakkal mentse magát”¹⁴. Vagyis a tanúk kiválasztásánál a tisztesség, nem pedig a nemi hovatartozás számított. Vörös Benedek felesége, Fark Zsófia 1627-ben mégsem ment el egy hosszadalmas, sok tanút felvonultató boszorkányperben vallani. A férje tett helyette vallomást, amit a jegyzőkönyv szerint a bírák minden magyarázat nélkül tudomásul vettek.¹⁵ Kerekes Ilona esete végül magától értetődő lehetett. Ő még lány korában két szántóföldjét Péter deáknak, egy szőlejét valaki másnak zálogba adta. Aztán férjhez ment, és úgy látszik, letette magáról a birtokok gondját, vagy a férje, Bodor Gáspár volt nála lé-

13 Úriszék 73–74.

14 Uo. 84.

15 Rómer Flóris: Adalék a boszorkányperekhez. In: *Magyarországi boszorkányperek. 1–2. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye.* Szerk. Klaniczay Gábor–Kristóf Ildikó–Pócs Éva. MTA Néprajzi Kutató Intézet, Bp., 1989. 379–452.

nyegesen tevékenyebb. Az elzálogosított ingatlanokat, mint hangsúlyozottan a felesége tulajdonait, mindenestre ő váltotta vissza 1615-ben.¹⁶

A szokás tehát megengedte a férjek helyettesítő szerepét. Az asszonyok azonban – az esetek túlnyomó többségének tanúsága szerint – nem éltek ezzel a lehetőséggel. Kis ügyekben és nagyokban, kényes és semleges helyzetekben egyaránt rendszerint maguk jártak el. Továbbá nagyon gyakran saját férfi rokonaikkal, esetleg magával a földesúrral pereskedtek.

1654-ben például a zborói uradalomban Dinjo Demjén két lánya perelte Mlinarczik Lázárt. A bonyolult ügy lényege az volt, hogy egyikük férje az ő akaratuk ellenére elajándékozta közös örökségüket, egy petrovai negyed jobbágytelket Mlinarcziknak.¹⁷ Úgy látszik, néhai apjuk élhetett ezen a hitvány birtokon; az egyik örökös nem is Petrován lakott, a másik, akinek a férje az ajándékozást cselekedte, ott élt, de nyilvánvalóan a férj telkén. Vagyis a férj elajándékozott valamit, aminek – minthogy ajándékba adta – nem tulajdonított értéket, egy negyed telek nem is volt számottevő érték, az asszonyok mégsem nyugodtak bele abba, hogy a férfi az ő hozzájárulásuk nélkül döntsön, és perre vitték az ügyet.

Ugyancsak bonyolult helyzetben lépett fel az úriszék előtt Simkovits Kelemen felesége 1660-ban Csejten.¹⁸ Előzőleg Milata János felesége volt, és Milata birtokára, mivel a férfi magtalanul halt meg, rátette a kezét a földesúr. Simkovitsné azonban egy irtást magának követelt, mert azt állította, hogy előző férjével volt házassága idején közösen szerezték. Az úriszék először a Tripartitumra hivatkozott, vagyis arra, hogy a jobbágy örökös nélkül halt meg, mert halálakor az asszony már másnak a felesége volt. Aztán mégis tudomásul vette Simkovits Kelemenné igényét. Az irtás felét, azaz az előző férjjel közösen szerzett birtok felét az új házasságban élő asszonynak sikerült megkapnia.

Nagy önállóságra valló ingatlanforgalmazás esetét valósította meg özvegy Eotvos Péterné 1592-ben Sárospatakon. Az ügy leírását a mezővárosi tanács jegyzőkönyve tartotta fenn.¹⁹ Ő a jelzett évben megözvegyült, de a férj a műhelyét nem rá, hanem fiára, Berény Péterre hagyta, akiről a jegyzőkönyv egyik következő évi bejegyzéséből kiderül, hogy korábban Berényben élt. Maga is ötvös lehetett, mert „ezüstmarhája”-ról rendelkezett a magisztrátus előtt. Az apa annak idején nyilván úgy gondolta, iparosmesterségét a fiú fogja folytatni. Még az is elképzelhető, hogy Berény Péter apja szándékának ismeretében költözött vissza Berényből Patakra.

A család férfitagjainak elképzeléseit azonban az özvegy nem osztotta. Nem nyugodott bele férje akaratába. Nem kívánta azt az alárendelt státust, ami abból következett volna, ha a műhely, értelemszerűen a család anyagi ügyeinek irányítása a fia kezébe kerül. Ehelyett megvette Berény Pétertől a műhelyt. Így – bizonyosan segéd alkalmazásával, mert nők nem szoktak ötvösök lenni – elhunyt férje szándékával szemben saját nevén folytatta az ipart. Arról nincs értesülésünk, hogy az asszony hogyan vette rá Pétert a fiú szempontjából hátrányosnak tűnő rendezésre.

16 *Protocollum iudicis primarii et senatus Saros Nagy Patak* 1. p. 193. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára: S.D. I. 4/T.J. 4. Tom. 1–5. (A továbbiakban: *Protocollum Sárospatak*.) Itt köszönöm meg Dienes Dénes segítségét a fénymásolatokkal.

17 Úriszék 916.

18 Uo. 764–766.

19 *Protocollum Sárospatak* 1. p. 100.

Pontosan ezzel ellenkező értelmű eset a csütörtökhelyi kislányé, ami a második bevezető történet volt. Ő nyilvánvalóan nem saját akaratából, hanem apja készítésére cselekedett. Története azonban a formákat tekintve nagyon jellegzetes. Először is feltűnő az a tény, hogy a kislányt az apja egyedül, felnőtt kísérete nélkül küldte; úgy látszik, a magisztrátus előtti önálló megjelenést tartották természetesnek.

És természetesen viselkedett a csütörtökhelyi magisztrátus. Az emberek, lettenek legyen akár nők, akár férfiak, általában nemcsak náluk, hanem mindenütt maguk intézték az ügyeiket. A csütörtökhelyiek a Schneider kislányt bizonyosan rendkívül fiatalnak találták ugyan, de abban, hogy egy nő mások kísérete, esetleg férfi képviselő nélkül jelenjék meg előttük, nem volt semmi szokatlan. Csak az ő mezővárosukban fennmaradt, a 17. század hatvanas éveinek közepén kezdett és viszonylag kevés 17. századi bejegyzést tartalmazó városkönyvben is több önállóan ügyintéző nő szerepel még.

Így az előjáróság előtt kötött szerződéssel Susanna Tabackin 1669-ben adott el egy házat 16 forintért Balas Bitnernek, Ortendecke Michelné pedig 1674 októberében adott el egy sokkal értékesebb, 125 forint árú házat ugyancsak a tanács előtt Andreas Toppertzernak.²⁰ Ezekről az asszonyokról nem tudjuk, özvegyek voltak-e vagy a házasságban is megőrzött saját vagyonukról, illetve a vagyon egy részéről intézkedtek.

Gregor Gelenoffski anyja viszont, aki 1674 februárjában jelent meg a csütörtökhelyi tanács előtt, bizonyosan legalább másodszor volt özvegy. Világos azonban, hogy újabb házasság küszöbén állt, mert négy gyermek maradt a gondozásában, amikor a házat és kovácműhelyét a mostohafiának eladta. Nyilván nem adott volna el mindent, ha nem más gazdaságba költözik a kisebb gyermekekkel. A vételárat részint az ő nevére, részint a gyermekeikéire kellett kifizetni. Ugyanazon a napon egy másik özvegy, Barbara Öschlägerin ugyancsak a mostohafiának, Jacob Bogschnak adott el egy házat, és ő is bizonyosan újabb házasságot akart kötni, mert a ház vételárán felül „Morgengab”, azaz hozomány fejében külön kapott pénzt, vagyis voltaképpen mostohafia adta férjhez. 1688-ban pedig Marina Mayern azért ment a tanács elé, mert saját fiának, Jurónak adta el a házat, méghozzá úgy, hogy a fiúval maradt a testvére, akinek a tartására az anya egy tehenet hagyott Jurónál a házban, szántóföldjeit viszont megtartotta. Vagyis Marina nyilván ugyancsak újból házasságra készült; vitte magával a szántók adta gazdagságot is.

Az új házassággal kapcsolatos csütörtökhelyi ügyek azonban csak véletlenül kerültek egymás mellé. Nők a legkülönbözőbb élethelyzetben jártak el önállóan olyankor is, amikor az adott pillanat szempontjából harmonikus megegyezés következményeit kívánták a jövőre nézve rendezni. Jellegzetesen ilyen ügy volt Zabo Lukács három lányának megjelenése és szerződéskötése 1580-ban a sárospataki tanács előtt.²¹ Ketten közülük, Erzsébet és Orsolya már nem élt Patakon; férjnél voltak valahol. Harmadik testvérük, Ilona mint hajadon otthon gazdálkodott. A három nő azért ment a tanács elé, hogy bejegyeztesse azt a meglehetősen bonyolult egyezséget, ami szerint Ilona a két férjezett nővér hozzájárulásával el-

20 Matricel Csütörtökhely – itt is, a többi csütörtökhelyi esetben is, dátum szerint.

21 Protocollum Sárospatak 1. p. 60.

cserélheti a bátyjukról rájuk szállt szőlőt. A szőlő ugyanis eredetileg közös örökség volt ugyan, de a két asszony annak idején bor fejében Ilonának engedte át a használatát. Most azt is megengedték neki, hogy elcserélje, de feltételt támasztottak: ha Ilona „magva szakattal”, vagyis örökös nélkül halna meg, az elcserélt szőlő a két asszonyra száll vissza. Az ügy körülményeiből egyértelmű, hogy akár két férfit, az asszonyok férjeit is be lehetett volna vonni, de a nők – mivel saját örökségükről volt szó – maguk intézték el az ügyet.

Személyesen lépett fel Kovács Györgyné is, aki a 17. század elején éppen elveszítette férfi-támaszát, amikor pert indított nevelőapja, Kovács Márton ellen.²² A per jegyzőkönyvéből hosszú történet kerekedik ki, de egyetlen eleme sem szól Kovácsné önállótlanága mellett. Kovácsék telkét még a 16. század közepén Márton apja szerezte, akinek a halála után két fia, Márton és Tamás együtt maradt; a fivérek az örökséget nem osztották el egymás között. Életük azonban nem alakult egyformán. Tamás megnősült, majd gyermekei is születtek, Márton viszont nem vett feleséget. Majd Tamás még viszonylag fiatalon meghalt, és öt gyermeket Márton nevelt fel egyedül. Felnövekvésük után pedig „tartotta” őket, vagyis ő teljesítette a telek után kötelező szolgáltatásokat.

1618-ban már huszonöt éve éltek Tamás utódai Mártonnal, az egyik fiú meg is nősült anélkül, hogy elköltözött volna. A dátumokból követhetően a kor egyik legsúlyosabb megpróbáltatását, a tizenöt éves háborút vészelték át ily módon együtt, és valószínűleg nem volt közöttük ellentét. 1618-ban viszont újabb haláleset történt a családban. Meghalt Tamás egyik fia, és a fiatal özvegy, Kovács Györgyné, aki még várandós volt, az úriszék előtt pert indított Márton ellen születendő gyermeke jussáért. Nyilván el akart költözni néhai férje rokonaitól. Ez a szándék érthető. Az adott helyzet közelebbi ismerete nélkül is könnyen el lehet képzelni azt, hogy energikus nő más sorsot szánjon magának, mint egy öregedő férfi gyámkodása alatti életet. És Kovács Györgyné, a felperes bizonyosan nem volt tehetetlen egyéniség, ha az örökösödési eljárást rögtön a férje halála után megindította. Talán már a férjével együtt sem szívesen élt a rokonoktól hemzseggő háztartásban.

Éppen ennyire érthető azonban az is, hogy Kovács Márton nem kívánt a vagyontól megválni egy még meg sem született örökös kedvéért. Így érvelt – Tamás árváira utalva – az úriszék előtt: „szépen tartottam őket, magamnak pedig semmit sem vettem, sem feleségemnek, sem gyermekemnek, mert nem volt feleségem.” Az ítélet szerint végül megtarthatta magát a telket, de egyébként minden más ingatlannak vagy ingóságnak a felén meg kellett az özvegygel osztoznia, és „az gyermek tartására” ítélték a fiatalasszonynak egy fejštehenet. Nem tudjuk, mennyit szerzett Márton Tamás halála óta, vagyis mennyivel volt több, esetleg kevesebb a „minden”, aminek a felén osztozni kellett, mint amennyi – a telek arányos részével együtt – a születendő gyermek nagypjától valamikor ténylegesen maradt. Így az sem világos, jól járt-e Kovács Györgyné vagy kisemmizettnek érezte magát. Bizonyos viszont, hogy az úriszék a születendő gyermek jogán fellépő fiatalasszony keresetének a családfővel szemben meggondolás nélkül helyt adott.

²² Úriszék 145–147.

Ez viszonylag egyszerű, bár a felperes és az alperes kapcsolatát tekintve kellemetlen ügy volt. Indítottak azonban pert nők kifejezetten kényes helyzetekben is. Ilyennek lehet tekinteni például az első bevezető történet szituációját. Urasági alkalmazott feleségének eljárása uradalmi tiszt ellen úriszék előtt nyilvánvalóan feszültséget okozott a hatalmi hierarchiában. De személyes okból kényes fellépések sem voltak szokatlanok.

Így a Felsőapátin lakó Zachar Judit például 1678-ban azért kezdeményezett úriszéki eljárást Turczek János ellen, mert titokban házasságra készültek, de amikor ő a kapcsolatból ki akart lépni, a férfi megleste és levágta hajadoni díszét, a hajfonatát.²³ Vagy Simovith Katalin Csejtén úriszék elé vitte azt az ügyet, amit minden logika szerint titkolnia kellett volna: Slys Mártonnal – saját állítása szerint a férfi rábeszélésére – szeretkezett, teherbe is esett. Slys azonban tagadta az apaságot. Előbb a per halasztását kérte, majd mielőtt az úriszék ítéletet hozott volna, „a felek megegyeztek és elhatározták, hogy összeházasodnak”.²⁴

Végül sajátos esete a női önállóságnak az, amikor jobbágy asszonyok ügyvéd közvetítésével pereskednek. Jobbágyi környezetben ritkán fordult elő. Ügyvéd alkalmazása azonban bizonyosan nem önállóságot, éppen az ellenkezőjét jelenti. Erről tanúskodik mindenestre Kántor Jánosné Boldisár Judit válópere, amit az asszony képviselőjében ügyvéd vitt a zempléni református egyházmegye gyűlésén.²⁵ Kántorné nem volt hajlandó megjeleni. Talán azért küldött maga helyett ügyvédet, mert rendkívül kétséges lehetett a dolog kimenetele. Az asszony ugyanis nem kívánt válni, holott házasságtörő viszonya Dienes Szabó Istvánnal közismert lehetett; sok tanú bizonyította. Az ügyvéd pedig nem tagadta. Az ítéletet nem ismerjük, de az kétségtelen, hogy egy nő, aki nyilvánosan csalja a férjét, a házasságtörés vádját az egyházi bíróság előtt nem cáfoltatja, válni viszont nem akar, nem bátortalanságból bíz meg ügyvédet.

Továbbá nem az önállóság, inkább a férj gondoskodásának jele az, ha egyértelműen az ügy intézésének fáradságos volta miatt járulnak férfiak a feleségük helyett, illetve a feleségük nevében hatóságokhoz. Pal Miklós például valamilyen távoli helyről ment felesége kétséges szülőöröksége miatt 1579-ben Sárospatakra. A jegyzőkönyvből az derül ki, hogy a házaspár maga sem tudta, mire számíthat.²⁶ Az ügyről tett bejegyzés így rögzítette: Pal „tudományozza ... felesége részét”, vagyis tudakozódott az örökségről.

Az ország egy másik részében, a Vas megyei Hodászon lévő örökségért pedig egyenesen két asszony nevében pereskedett két férj.²⁷ Egyikük sem lakott a helyszínen, de mivel a feleségek dédapjának, Bobovac Ivánnak a fia annak idején utódok nélkül halt meg, 1614-ben jelentek az úriszék előtt, hogy Bobovác lányának, az asszonyok közös nagyanyjának jogán követeljék az örökséget, illetve az örökség megosztását az eredeti telektulajdonos dédunokái, az ő feleségeik között.

23 Úriszék 836–837.

24 Uo. 753–754.

25 Prothocollum tractus Zemplen I. 404–405. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára: Kgy. I–II.

26 Protocollum Sárospatak 1. p. 174 v.

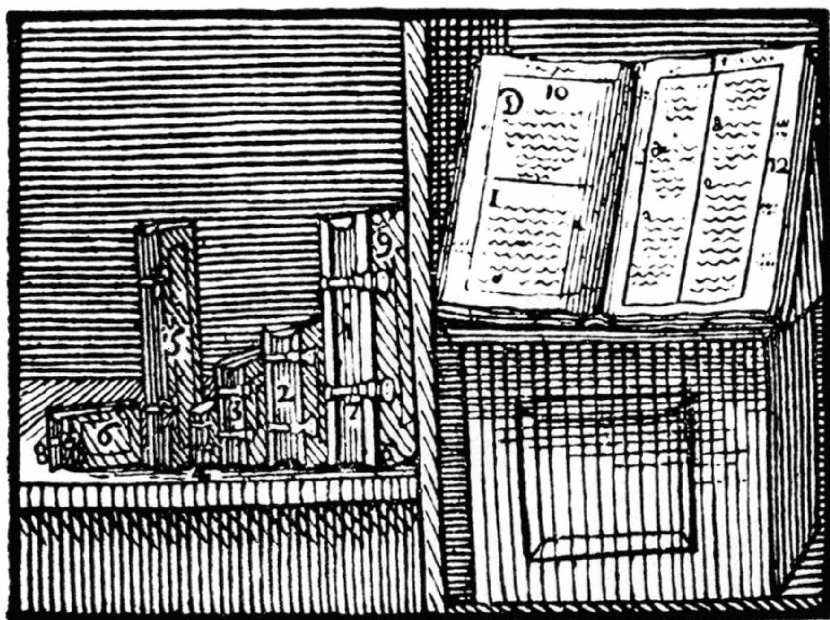
27 Úriszék 133.

A jegyzőkönyvből Bobovác Iván jobbágy utódainak egyik ágán négy generációra terjedő nemzedékrend derül ki. Ritkán ismerünk jobbágyoknál ilyen hosszú időn át fejlődött, körülbelül százéves családfát. Itt viszont jól látszik: élt valamikor Bobovác Hodász, és felnőtt két gyermeke, György, valamint Ágot. György magtalanul halt meg, de Ágotnak felnőtt két gyermeke, István és Margit. Margit és István egy-egy gyermeket nevelt fel, a férjek közvetítésével 1614-ben az uraság ellen pereskedő asszonyokat. A per lényege az volt, hogy a Hodásztól távol élő, két férjezett jobbágy asszony vitatta az uraság jogát Bobovác György telkére, mert – mint György testvérének unokái, tehát jogos örökösök – igényt tartottak rá. Közös volt az ősök, Bobovác Iván, aki eredetileg a telket szerezte. Az úriszék a nők keresetének helyt adott.

A jobbágytelek generációkon át, a leányokra is kiterjedő öröklődése, illetve a földesúr korlátozott rendelkezési joga megalapozta a jobbágy asszonyok önállóságának lehetőségét. Sokan éltek vele, sokan nem. Ezek a jelenségek azonban messzire visznek, ahhoz a kérdéshez, hogy mennyiben volt előnyös az örökös jobbágyság a jobbágyok egyetemének.

*A tanulmány megjelent:
Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló.
Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére.
Szerkesztette: Újváry Zsuzsanna.
Budapest, 2001. 64–86.*

A könyv

A könyv külső formájára nézve vagy egész folyosokból áll (foliánt)¹, vagy négyesben², nyolcasban³, tizenkettősből⁴, vagy lajstrom formájú⁵, vagy hosszas⁶, rézből való kapcsokkal⁷, vagy kötő szíjacskákkal⁸ (szalagszíjakkal) és szegletre való boglárokkal⁹. Belől vannak a folyosok¹⁰ mind a két felől való részekkel; néha elválasztva középvonásokkal¹¹, a szélire (karéjára) írt jelekkel¹² egyetemben.

AZ OLVASÓ NŐ ESZMÉNYE

A 17. SZÁZAD ELEJÉN

Sz. Jónás Ilona lényéhez illik az olvasó nő témája. Mivel pedig a születésnap köszöntés legszerencsésebb formája az, ha az alkalmi tanulmány valamilyen módon összefügg az ünnepelt tudományos tevékenységével, az olvasó nőről, illetve az olvasó nő eszményéről a kis Szent Erzsébet esetéből kiindulva kellene írni. Olyan lehetne az egész, mint egy Hölgy könyvvel című impresszionista kép. Ezzel utalhatnák a tanárnő sokat olvasott, nagy sikerű könyvére.¹ És utánamehetnék vele valaminek, ami régóta izgat. Szent Erzsébetről a középkor és az újkor határán álló szerzők azt állítják, hogy kislány korában időnként mímelte az olvasást.

Temesvári Pelbárt szerint ezzel a módszerrel, a pszaltériumot maga előtt tartva, akart a kis királylány a templomban foglalatossá látszani, nehogy kiküldjék, mert még játszani is ott szeretett.² A Karthauzi névtelen nem játékos szándékot látott a kegyes csalás mögött. Ő azt mondja, a tánc és a játék elől a templomba menekülő Erzsébet vagy imádkozott, vagy könyvet ragadott és úgy tett, mintha olvasna, csak hogy a világi hívságból kivonja magát.³

Érdekes volna gondolkodni azon a problémán, hogy a két szerző nyilvánvalóan eltérő felfogását az olvasásról mi magyarázza. Miért gyermekes csíny az egyiknél az, ami a másikinál a befelé fordulás szándéka? Vagy lehetne azt is keresni, honnan ered a motívum. Voltak középkori előzményei? A középkori felfogás szerint is hihető tettetés volt az, hogy egy kislány olvasson? Vagy a modernitásban került a gyermek-nő imaginárius fegyvertárába az olvasási szituáció?

Valahol ezeknél a kérdéseknél érintkezik Sz. Jónás Ilona és az én érdeklődésem. Ugyanitt egyben szét is válik az, amit a történelemről tudunk. Ő a középkorban otthonos, én az újkor legelején. És bár szívesen tennék a kedvéért, a születésnap kötetben, néhány lépést a szakterületén, a felkészültségem nem elég ilyen vállalkozáshoz. Mivel viszont a köszöntésből nem akarok kimaradni, saját történelmi ismerőseim adataiból rekonstruálok egy impresszionista képet az olvasó nő eszményéről.

1 Sz. Jónás Ilona: *Árpád-házi Szent Erzsébet*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986, második kiadás: 1989. [Életek és korok. Szerk. H. Balázs Éva.]

2 *Régi Magyar Könyvtár*. III. Bp., 1896–1898. 92. LL3.

3 Érdy codex. In: *Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok*. V. Kiadja az MTA Nyelvtudományi Bizottsága. Szerk. Budenz J., Szarvas G., Szilády Á. Bp., 1877. 477.

MISKOLCZI CSULYAK ISTVÁN ELSŐ FELESÉGE ÉS GYERMEKEI

Ez a kép azon a vidéken keletkezett, ahol talán maga Szent Erzsébet született. Sárospataktól nem messze éltek a figurái.

Látható ezen is kislány. Nem is egy, hanem kettő. Nem királykisasszonyok azonban, és nem is lett belőlük szent. Egy mezővárosi református prédikátor, Miskolczi Csulyak István gyermekei, Judit és Zsuzsanna. A kép középpontjában elhelyezkedő alak mellett állnak. A középponti figura a kislányok anyja, Szikszai Judit, a zombori prédikátor lánya, aki tizenhét éves korában ment hozzá a férjéhez. Végül a háttérben alig kivehető bizonyos Szabó Vazul debreceni kereskedő második feleségének a lánya. A nevét nem tudjuk, csak azt, hogy idővel egy prédikátor felesége lett. A kép festője Miskolczi Csulyak. Ő tanította meg a két fiatal nőt és a két kislányt írni, olvasni.

A képhez vezető történetbe a névtelenül ismert lány került be elsőként.⁴ Valamikor, 1589 és 1594 nyara között ismerkedett meg Csulyakkal, aki akkor a debreceni kollégiumba járt és Szabó Vazul gazdag kereskedő házában lakott. A lány és a diák ugyan csak azután került egy fedél alá, hogy Szabó Nyomoka György özvegyét, a lány anyját elvette, de Szabóék és Nyomokáék eredetileg egy szomszédsághoz, valószínűleg egy társasághoz tartoztak. Szabó Vazul a Varga téren, Nyomoka az oda vezető Ceglédi utcában lakott, és mindketten kereskedők voltak. István találkozhatott a lánnyal a szállásadója otthonában már a házasság előtt is. A Varga tértől pedig az egyik út a kollégiumhoz a Ceglédi utcán át vezetett. A fiatalember, ha akart, kézenfekvő ürüggyel ment el akár mindennap a lányék háza előtt.

Lehetetlen nem feltételezni, hogy volt valami érzelmi előzménye annak, amit Miskolczi Csulyak István majdnem ötven esztendővel az események után, Nyomokáné lányáról szólva így írt le: „ezt én egy éven belül megtanítottam magyarául írni és olvasni.” Majd hozzátette: „Később Decsi Istvánhoz ment feleségül.”⁵ A házasság gondolata talán Istvánban is felmerült.

Miskolczi Csulyak tizennyolc, tizenkilenc éves volt akkor. Rendszeresen tanított egy fiatal lányt. A lánynak nyilván nem volt ellenére sem az együttlét, sem a tanulás, különben egyszerűen kitér a diák közeledése elől. Furcsa lett volna, ha a Pygmalion-effektus nem lép működésbe közöttük. Istvánnak ráadásul a világban keresett helyzetéről is akkortájt kellett döntenie. Ötéves kora óta járt különböző iskolákba; négy évet eltöltött – kiváló tanárok keze alatt – a nagy hírű Debreceni Református Kollégiumban. Sem apja, sem anyja nem élt már, és nem voltak gazdag pártfogói. Természetes lett volna, ha a továbbtanulás bizonytalan

4 A történetet Miskolczi Csulyak István feljegyzései alapján írom le. Az OSZK Oct. Lat. 656. számú kézírata, Miskolczi Csulyak István omniáriuma tartotta fenn őket. Sok részleges és áttekinthetetlen szempontok szerint válogatott, különböző helyeken kiadott publikáció mellett részint eredeti nyelven részint fordításban megjelentek: *Régi Magyar Költők Tára XVII. század. 2. Közreadja Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József, Stoll Béla. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962. 39–88.; 281–383.* Az egyik latin önéletrajzot magyarra fordította Ritoók Zsigmondné. (A továbbiakban: RMKT.) Csak a szó szerinti idézeteknél adok jegyzetet.

5 RMKT 285–286.

reményét feladva felveszi a domidoctus státusát. Még az érzelmektől függetlenül sem tűnhetett rossz megoldásnak a gazdag Szabó Vazul családjába a mostoha-lánya révén bekerülni.

Ez a gondolat azonban talán fel sem merült, talán Szabóék ellenezték a fiatalok kapcsolatát. Miskolczi Csulyak István mindenesetre tizenöt éven át járta a világot anélkül, hogy bárki mást megtanított volna írni, olvasni. Testi élményei bizonyosan voltak a hosszú idő alatt. Hogyan tudta volna magát harmincnégy éves koráig megtartóztatni? A nő tanításának szellemi kalandjába azonban a debreceni lány után legközelebb csak a feleségével bocsátkozott.

Neki, Juditnak, a zombori prédikátor lányának István mint tarcali rektor kezdett udvarolni. 1607 júliusában került abba az állásba, miután hatévnyi külföldi peregrinációt követően hazatért és Pozsonytól Késmárkon át Szántóig az ismerőseit végiglátogatta. Mindenütt prédikált, szónokolt, sikerei voltak, kézzől kézre adták gyülekezetek és családok. Vagyis bizonyosan széles körben ismerte az ő szempontjából számba vehető eladó lányokat. Amikor úgy döntött, hogy megnősül, saját fogalmazása szerint azért, mert „házastárs nélkül élni ember és Isten ellen való véték”,⁶ Juditot választotta. Nem ezt az egyetlen, méghozzá Tarcaltól alig fél napi járóföldre lakó paplányt ismerte.

A jövődő após valószínűleg szívesen fogadta Csulyak közeledését. Alighanem ő ajánlotta a reménybeli családtagot a környék nagy hatalmú földesurainak, a Rákóczi fivéreknek a figyelmébe. Egyikük ugyanis, Rákóczi Lajos, a zombori várból hozzá, a zombori templomba járt istentiszteletre. Így kaphatott a tarcali rektor meghívást a Rákóczi-birtokok központjába, Szerencsre lelkésznek. A hivatal jelentőségét mutatja, hogy Miskolczi Csulyak Istvánt a meghívás előtt Rákóczi Zsigmond mintegy levizsgáztatta. A patrónus, a nem rég lemondott erdélyi fejedelem két bemutatkozó prédikáció alapján döntött Csulyak mellett.

Ő pedig, bár előzőleg egy másik meghívás visszautasítását azzal indokolta, hogy szívesebben tanító, mint lelkész, talán azért ragadta meg ezt a lehetőséget, mert jobbat nemigen várhatott. A reformátusoknál akkortájt a Rákócziak voltak a legbőkezűbb patrónusok. És a tanítóságot nem tekinthette Csulyak élethivatásnak. A hozzá hasonló értelmiségiek pályáján a lelkészi tiszt volt a beérkezetttség feltétele. A nősüléshez lehetőleg ez a státus kívántatott.

1608. október 26-án hangzott el a szerencsi meghívás, december 11-én tartották Judit és István eljegyzését. Minden ragyogó rendben volt, de mire december 13-án István Szerencsre költözött, meghalt Rákóczi Zsigmond. Csulyak még eltemette, aztán maga is ágyrak esett. Több mint egy hónapig feküdt magas lázban. 1609. február 13-án alig tudott bemenni a templomba, ahol az esperes beiktatta. Mivel már régen kitűzték az idejét, az esküvőt azért megtartották február 25-én Zomborban. A nászéjszakára azonban akkor vagy nem került sor, vagy keserves lehetett. A lábadozó új férj erejéből, amint ő maga feljegyezte, arra is nehezen telt, hogy a lakodalmass asztalhoz leüljön.

Nem tudjuk, mikor értek az új házasságok haza. Talán még mielőtt Rákóczi Zsigmond katolikus özvegye a várban a kápolnát elkezdte építtetni. Az év során viszont bizonyosan elkészült a reformátusoknak idegen istentiszteleti hely. Mis-

6 RMKT 291.

kolczi Csulyak István a barátjának, Szenci Molnár Albertnek írt róla. „Az mi pápa leánya patrónánk az szerencsi várban egy kápolnát rakatott; ott két miséző bakot tart, kik ellen nem kicsiny hadakozásom vagyon és villongásom”, olvasható a levélben a durván keserves kifakadás.⁷

Meghökkentő ilyen körülmények között, hogy Miskolczi Csulyak elég részletes önéletrajzi feljegyzésében a katolikus papokkal vívott harcát nem említi. Ennek a hallgatásnak sok oka lehet. Akár a feledés is. Vagy feltehető, hogy az kötötte le a figyelmét, amit közvetlenül a házasságáról szóló tény után írt le. Ilyen sorrendben adja elő az eseményeket: „megtartottam esküvőmet Judittal a zombori parókián. Őt egy év és még valami idő alatt megtanítottam igen jól olvasni a magyar írást.”⁸

Ha valóban közvetlenül a lakodalom után kezdődött a tanítás, az új házaspár együttélésének első ideje elég eseménydús volt ahhoz, hogy a várban tevékenykedő katolikus papokra a parókián ne sokat gondoljanak. Judit és István adottságaiban mind a házasság jó alakulásának, mind kapcsolatuk kudarcának a lehetősége benne volt.

A fiatalasszony akkor éppen csak a tizenhetedik esztendejében járt; nem lehetett nagyon tapasztalt sem testileg, sem szellemileg. Kassán és az apja vendégeivel való beszélgetésen túl bizonyosan nem jutott. Most összekerült egy világlátott, sokat próbált, nagyon jó megfigyelőképeségű emberrel, aki ráadásul sokkal idősebb is volt nála. István fordítva: miután gyermekkorra óta hányódott, külföldön járt, a kor legkiválóbb szellemeivel érintkezett, sok mindent megismert, harmincnégy évesen egy kislányt vett feleségül. Kiderülhetett volna, hogy nem illenek egymáshoz, nem tudják egymást elfogadni. Ehelyett társak lettek.

A legfeltűnőbb talán az a jel, hogy Judit nemcsak keszkenőt, párnát hímezett a férjének, vagyis a hagyományos módon kényeztette, hanem vett neki egy tudós könyvet is, Isocrates összes műveinek 1570-es bázeli kiadását.⁹ Ez a könyvvásárlás nemcsak arra utal, hogy az asszony a szellemiek terén a férje kedvében járt. Árulkodik Judit jó kapcsolatáról István barátaival. Nyilván tőlük szerezte az értékes művet vagy közülük kért meg valakit, hogy megvegye külföldön; a Hegyalját járó könyvárusok, ha egyáltalán jártak ott akkoriban könyvárusok, nemigen kínálgattak református papnéknak Isocratest.

Azt a könyvet viszont, amit életében utoljára olvasott, Judit a férje könyvtárából kölcsönözte. Jakob Zader eredetileg német nyelvű kegyességi munkája volt Mihálykó János magyar fordításában. Miskolczi Csulyak a könyvlistáján is, felesége halálának leírásában is mint Mihálykó művét tüntette fel.

Judit halála nem egészen váratlanul, de hirtelen történt. Akkor már Liskán éltek, ahová 1616-ban hívták meg lelkésznek Miskolczi Csulyak Istvánt. A költözéskor az asszony már mindenórás volt. A család március 10-én érkezett új ottho-

⁷ 1610. május 27-i levél. Az előző évben elkészült kápolnáról ír: RMKT 322.

⁸ Uo. 291.

⁹ A keszkenő felirata: RMKT 53., a párnáé: Uo. 54. A könyvlistán a 12. tétel, mellette a margón: donum uxoris. Uo. 337. Csulyak, aki idővel még ötször házasodott, általában név szerint megkülönböztetve emlegette a feleségeit. Ez a feljegyzés akkor kerülhetett az omniáriumba, amikor még csak egy felesége volt, Judit, akit – mintegy természetesen – nem kellett megneveznie.

nába, és a Liszkán töltött harmadik éjszaka, éjfél után jött világra negyedik gyermekük, egy kisfiú, akit apja után Istvánnak kereszteltek. Az anyja a szülés után nehezen jött rendbe. Judit egyébként is beteges volt. Egyszer, néhány évvel korábban már lemondtak róla. Akkor „Isten megkönyörült könnyeimen és fohászkodásaimon”, írta az esetről a férje; az asszony háromhetes öntudatlanság után hirtelen megszólalt, majd meggyógyult. Most is úgy tűnt, mintha javulna az állapot.

Egy vasárnap reggel, két hónappal a szülés után már el tudott menni az istentiszteletre. Aztán kiült a parókia kertjébe olvasni. Miskolczi Csulyak leírásából nem egészen világos, hogy azért választotta-e Judit ezt az időtöltést, mert rosszul érezte magát és nem akart a ház körüli dolgokkal foglalkozni vagy szokása volt-e a vasárnap délelőtti magányos elmélkedés. Így áll az önéletrajzi feljegyzésben: „Miután ... a hajnali prédikáción is részt vett és egy óra után is a parókia udvarán Mihálykó Jánosnak magyar nyelven írt könyvecskéjét olvasgatta, melynek címe „az örök életnek niari idejéről”, ezt eldobva hanyatt összeesett és többet nem szólott. Másnap kora reggel betelt a sorsa...”¹⁰

A férj mélységesen megrendült. Versben is elbúcsúztatta Juditot:

Csak kicsinyt élt vala, még virágzik vala
mint szép rózsza az kertben,
szemérmertességgel, mértékletességgel
péllda vala rendiben;
szelíd, istenfélő, ember megbecsüllő
vala teljes életében.

Rebékát követte, dolgát úgy rendelte
mint az Isten könyvében
olvasta az írást, tudta az fogadást,
mely lött kereszttségben;
akkor is teneked szolgált, hogy
izented, készüljön az egekben.

Könyvét csak elveté, nyakát lecsüggeszté,
az halál hogy találá,
szemeit bédugá, szívét megszorítá
legottan elájula;
monda édes Uram, hozd el az én órám,
végső szava ez vala.¹¹

Judit után három gyermek maradt, Judit, Zsuzsanna és István. Egy kislányát, Máriát, aki csak néhány hétig élt, még 1615 májusában elveszítette. István sem maradt ezen a világon sokkal hosszabb ideig; anyja után bő két hónappal ő is meghalt.

A kis Judit és Zsuzsanna viszont majdnem elérte a kamaszkort. Csak a Hegyalján 1622-ben pusztító járvány vitte el őket. Akkor Juditka már tizenegy,

¹⁰ RMKT 292.

¹¹ Uo. 57.

Zsuzsa pedig tízéves elmúlt. Rövid kis életük nem volt könnyű. Anyjuk, bár beteges volt, talán még törődött velük, de Miskolczi Csulyak István második felesége, akinek a férjéből néhány hónappal az esküvő után valamilyen okból hirtelen elege lett, velük is érezte a hidegségét. Nem tudjuk, tényleg nem sejtette-e Miskolczi Csulyak, hogy mi van a konkrét naphoz köthető változás mögött. Augusztus 2-án volt az esküvő, majd jóval későbbi időpontról szólva így írja: „legott december 22-én kezdtem megtapasztalni, hogy néha a házaselet tavasza is hideg, és éreztem, ameddig csak vele – azaz második feleségével – házasságban éltem.”¹²

Nagyon ostobának kell lennie egy férjnek ahhoz, hogy a felesége szexuális magatartásában ilyen változás okát ne tudja. A két kislánynak azonban ez a nő, akit a férje időnként Xantippének is nevezett, nem csak rosszat jelentett. Miskolczi Csulyak István ugyanis most nem az új feleségét, hanem őket kezdte írásra, olvasásra tanítani.

Lehet ugyan, hogy az asszony, egy özvegy, Juhos Anna, a kiváló tudós és prédikátor, Szepsi Laczkó Máté sógornője már tudott írni, olvasni, amikor másodszor férjhez ment. Vagyis már nem kellett tanítani. Juditék pedig éppen öt-hatévesek voltak, vagyis abban a korban, amikor a gyermekeket, ha a családi szokás, az igények és sok más körülmény úgy hozta, tanulásra fogták. Tehát talán nem második, nagyon rossz házasságában vigaszt keresve fordult Csulyak István figyelme a lányaira. De mindenképpen feltűnő az, hogy nem a helybeli tanító keze alá adta őket, hanem maga kezdett a két kislánnyal foglalkozni.

A dolognak híre ment. Eljutott Heidelbergig. Az apa maga dicsekedett volna levélben a lányok eredményeivel? Vagy mendemondából tudták meg a barátai, hogy tisztos tudóshoz illő korban, negyven-egynéhány évesen beállt a saját házába tanítoskodni? Mind a két változat elképzelhető, az viszont bizonyos, hogy Miskolczi Csulyak könyvjegyzékén a helvét hitvallás magyar nyelvű kiadásának leírása mellett ez áll a margón: „Joannes S. Miscalci Heidelbergi misit filiolae.”¹³

E szerint a kislányok közül az egyik mint önálló egyén, nem a két testvér együtt, ajándékba könyvet kapott Heidelbergből. Apjuk azonban együtt siratta el őket. Zsuzsa 1622. szeptember 21-én, Judit másnap halt meg. Mind a ketten a nagyapjuk sírjába kerültek. Miskolczi Csulyak István pedig így írta le az elvesztésüket: „két lányomat, két kedveskét, az olvasásban igen jártasakat bocsájtottam előre...” De megénekelte őket gyászversben is. Az egyik versszak a tudásukat dicséri:

Szépséggel ékesek erkölccsel nemesek
mind az ketten voltak
Az írás, olvasás vagy penig hím varrás
vala derék dolgotok
Szüntelen az Istent dicsértétek, mindent
mert csak tőle vártatok.¹⁴

¹² RMKT 293.

¹³ Uo. 345. A heidelbergi hitvallás önálló címlappal több kolligátumban is megjelent, de a Miskolczi Csulyak István által leírt, önállónak tűnő kiadás az RMNY alapján ismeretlen.

¹⁴ RMKT 294.; 63.

AZ OMNIÁRIUM FENNMARADÁSÁRÓL

Miskolczi Csulyak István adatai nők és az olvasás, a könyvek viszonyáról meg-hökkentőek. A szokatlan jelző kívánczónak rájuk. Logikus volna szokatlannak nevezni azt, hogy egy kollégiumi diák olvasni, írni tanít egy fiatal lányt. Szokat-lannak azt, hogy egy vidéki papné könyvet vásárol a férjének és jóformán könyv-vel a kezében hal meg. Szokatlannak öt-hatéves kislányok írni, olvasni tanulását. És végképp a szokatlanság birodalmába látszik tartozni az, hogy egy tízévesfor-ma kislány Heidelbergből ajándékképpen könyvet kapjon.

Kérdés azonban, nem maga az adatokat fenntartó forrás kivételes-e. Mis-kolczi Csulyak István omniáriuma, ahová mindezeket az adatokat beírta, pusztán a külsejével egész sor kérdést vet fel. Eredetileg jó minőségű bőrkötése erősen kopott, a szélein rongált, égés nyomai és ismeretlen eredetű foltok vannak rajta. A zsineg, amivel át lehetett kötni, hiányzik. Belül az ugyancsak nagyon jó minő-ségű papírból készült lapok hiányosak; többet kitéptek vagy kiszakítottak. A meglévő lapok széle is sok helyen szakadt.¹⁵ A kutató alig meri kézbe venni a kö-tetet, mert fél, hogy az egész szétesik.

A gigantikus méretű notesz a fizikai pusztulás szélén van, holott hetven esz-tendeje közgyűjteményben, szakértően őrzik, korábban pedig kisebb megszakítá-sokkal az első tulajdonos leszármazottainak birtokában volt. Rögtön a fia folytat-ta a bejegyzéseket, majd a kötetet mintegy kézzől kézre adták. A kötéstáblákon lévő bejegyzések szerint azok a birtokosai vagy használói is rendkívül értékesnek tekintették, akik nem tartoztak közvetlenül a családhoz.

A legkézenfekvőbb kérdés: vajon fennmaradt volna az omniárium, ha Csulyak történetesen nem külföldön vásárolja hozzá a papírt vagy nincs pénze a leg-jobb minőségű papír bőrbe köttetéséhez? Aztán: mi történt volna még ezzel a könyvszerű tárggyal is, ha az első tulajdonos az ügyei iránt érdeklődő utód nél-kül hal meg és a holmiját gazdátlanul hagyják hányódni? Vagy fordítva: mi lenne a feljegyzésekkel, ha a gondos utódok birtokába kézzel hajtogatott hazai árkuso-kon kerülnek? Végül: mi történt volna, ha Miskolczi Csulyak háza leég, esetleg egy szál ruhában kell menekülnie? De leégthetett volna az a gyűjtemény is, ahová sok évtizeddel ezelőtt az omniáriumot eljuttatták.

Mindent összevetve, nyilvánvalóan óriási szerencse, hogy a kötet máig meg- van. Rendkívüli, kedvező véletlenek összjátékszása kellett hozzá. De hol vannak azok a feljegyzések, amelyekhez nem társult a szerencse, és hátrányos véletlenek kísérték őket?

Ez az utolsó kérdés már a tartalmat érinti. Mert egyszerűen képtelenség feltételezni, hogy Csulyak sok száz külföldön tanult, könnyen író kortársa kö-zül senki ne készített volna az övéhez hasonló feljegyzéseket. Élete külső körül-ményeiben nem volt semmi szokatlan. Tanult, külföldön járt, itthon néhány éves ide-oda költözés után megtelepedett a Zemplén megyei Liszván, majd 1616 márciusától 1645 decemberében bekövetkezett haláláig, vagyis gyakorlati-lag harminc éven át azon a jelentéktelen településen maradt. Volt esperes, a pu-

15 Az omniárium fizikai leírása: RMKT 311–312.

ritánusokkal szemben szűk látókörű ultraortodoxként viselkedett, részt vett Liszka közéletében.¹⁶ De nyomtatott könyve nem jelent meg; csak egyetemi disputációkon felolvasott szövegeit adták ki éppen úgy, mint nagyon sok magyarországi peregrinust.

Végeredményben az omniárium ismerete nélkül alig tudnánk Csulyakról valamit. Helyesebben: csak ugyanolyan keveset tudnánk róla, mint azokról a sok jel szerint sokszor kiváló személyiségekről, akik nagy patrónusok körül mozogtak. Így viszont, mivel a feljegyzései páratlanok, Miskolczi Csulyak István a koráról szóló leírásokban gyakorlatilag mindig szerepel. És nagyon jellemző a forrásügyi helyzetére az, hogy bár a 16. századtól kezdődően sok református egyházlátogatási napló, esperesi jegyzőkönyv fennmaradt, az övéből áttekinthetetlen bőséggel mazsolázva rengeteg kiadvány született,¹⁷ a többinek a szövegkiadása csak most kezdődik.¹⁸

ADATOK A NŐK ÉS A KÖNYVEK KAPCSOLATÁRÓL

A nők és az olvasás, a könyvek kapcsolatáról szóló adatokban tehát a fennmaradás körülményeit, magát a fennmaradás tényét kell szokatlanak tekinteni. Ki tudja, milyen tényekről tájékoztató feljegyzések pusztultak el vagy lappanganak?

Miskolczi Csulyak István adatai mögött mindenesetre lappanghatnak akár tipikus szituációk is. Az első esetben mint debreceni diák megtanította egy kereskedő édeslányát, aki egy másik kereskedő mostohalánya lett, írni, olvasni. Alighanem szerelemből tette, azért is írt róla évtizedekkel az esemény után készített feljegyzéseiben. De a kereskedők általában fogadtak be diákokat a házukba, és a diákok bizonyosan szerelembe estek a háznéphez tartozó fiatal lánnyal. Természetellenes lett volna, ha nagyon sok esetben nem így történik. Aztán a diák vagy megtanította a lányt írni és olvasni, vagy nem. Köztudott tény viszont, hogy sok kereskedő özvegye folytatta a férje vállalkozását. Valamilyen szinten meg kellett birkózniuk az iratkezeléssel. A kereskedőcsaládok nőtagjai legegyszerűbb módon a kosztra, kvártélyra befogadott diákoktól sajátíthatták el az önálló tevékenységhez szükséges készségeket.

Az adatok második csoportjában, feleségénél, Juditnál Csulyak azért írta le, hogy olvasott, mert leírta az asszony utolsó napjának eseményeit. Így leírta azt is, hogy Judit reggel elment a templomba. A két tény, az istentisztelet látogatása és az olvasás lehetett egyformán természetes. Miskolczi Csulyak István egyébként sem magával, sem mással kapcsolatban nem említi az olvasás tényét, holott mind neki, mind barátainak a fő élettevékenysége az olvasás volt.

16 Életrajza: Harsányi István: Miskolczi Csulyak István élete és munkái. *Theológiai Szemle*, 1926. 562–586. Viselkedése a puritánusok ügyében: Makkai László: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. 64–92. Liszkai közéletére lásd Péter Katalin: Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbság ellen. *Történelmi Szemle*, 1961. 427–440.

17 Az RMKT 300–301. ezekről is tájékoztat.

18 A kötet a tanulmány írása óta megjelent: Dienes Dénes (szerk.): *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 16–18. század*. Osiris, Bp., 2001. [Osiris források.]

Judit könyvvásárlásának ténye aztán még ebben a kivételes körülmények között fennmaradt forrásban is csak véletlenül derül ki. Azért, mert Csulyak általában feltüntette azt, ha ajándékba kapott egy-egy könyvet vagy elveszítette őket. Sok tétel mellett van a könyvlistán valami bejegyzés. Így a lista tulajdonképpen arról árulkodik, hogy Judit csupán egy könyvet vett a férjének. Más asszonyok vehettek akár többet is. Statisztikai képtelenség az, hogy egyetlen vidéki papné ajándékozott volna könyvet a férjének és éppen ez az egy adat maradjon fenn. A tanítást pedig ebben az esetben is érzélem motiválta: a feleség, ha jó társ, aki megérti örökké könyvekkel bíbelődő férjét, tudjon olvasni.

Az adatok utolsó csoportjában a kislány heidelbergi ajándékánál első helyen megint a statisztikai valószínűség vagy valószínűtlenség veendő figyelembe. Lehetetlen, hogy egyetlen kislány kapott volna apja egyetemista ismerősétől könyvet és egyben ez az egyetlen adat maradjon fenn. Külföldön tanuló diáktól kézenfekvő ötlet a gyermeknek küldött könyv-ajándékkal lekötelezni egy olyan apát, aki köztudottan könyvbolond és büszke a gyermekére. Erről az esetről sem tudnánk, ha Csulyak nem tartja olyan gondosan számon a könyvtárában elhelyezett könyvek eredetét.

A két kislány tanítása pedig véletlenül lett az apjuk feladata. A feljegyzésekből világos, hogy éppen akkortájt, amikor a tanításukra gondolni lehetett, valami zavar volt a lizskai tanító körül. Az ügyben vádolták Csulyakot, a lelkészt, és belekeveredett a második, gonosz feleség is. Juditot és Zsuzsát nem lehetett a tanító keze alá adni. Beugrott hát a tudós apa, aki nem volt ugyan nagyon kellemes ember, de szerette a gyermekeit. Megtanította őket írni és olvasni, mert az volt a meggyőződése, hogy csak így lehetnek teljes értékűek.

Miskolci Csulyak István nem volt olyan kivételes szellem, hogy egyedülálló nézeteket kellene nála feltételezni. Ha az ő felfogása szerint a női léthez az olvasás és az írás hozzátartozott, akkor ez a nézet széleskörűen általános volt. A kutatás feladata megkeresni azokat a nőket, akik ilyen értelemben teljes értékű embernek számítottak.

*A tanulmány megjelent: A középkor szeretete.
Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére.
Szerkesztette: Klaniczay Gábor–Nagy Balázs.
Budapest, 1999. 323–332.*

Az ország és a tartomány

Sok városok és faluk csinálnak tartományt és országot. A király vagy a fejedelem lakik a derék (fő) városban¹, a nemesek, zászlósurak és groffok laknak a környül való (szomszéd) várakban², a parasztok a falukon³; mellettek az hajóval megjárható folyóvizeknek⁴ és az ország útjainak⁵ vannak a fejedelemnek (földös úrnak) vámjai: az hol az hajókázóktul és utakon járóktul a révbért és a vámot megkérlik (kívánják).

MILYENEK VOLTAK AZ ERDÉLYI FEJEDELEMASSZONYOK?

A fejedelemasszonyokat a mában az amerikai elnökök feleségéhez lehet hasonlítani. Nem azért természetesen, mintha Erdély és az Amerikai Egyesült Államok státusa akár csak távolról is mutatna valami közöset. Közös viszont a fejedelemaasszonynak és az elnök feleségének a helyzete. Egyiknek sincs, illetve nem volt közjogi meghatározása vagy feladata. A közmegegyezés mégis kitüntetett szerep lehetőségét adja, illetve adta nekik. Ezt a lehetőséget egyéni képességeik mértékében használják, használták ki. A személyük mindenkit érdekel, illetve érdekelt. A róluk szóló könyveket és ma a könyvekhez csatlakozó magazinsztorikat nem számoltam meg, de az az érzésem, általában nem írtak, illetve írnak róluk kevesebbet, mint a férjükről. Mióta a modern médiumokat kitalálták, időnként vita folyik az érdemeikről. Azon szokás elmélkedni, vajon mi lett volna X. vagy Y. elnök feleségéből a férje nélkül. Ilyen vitáink a fejedelemaasszonyokról nincsenek. Az ő életük idején még nem a tömegkommunikáció teremtette a közönség bálványait. A történetírás azonban bánhat velük jól vagy rosszul. A vitathatatlan tény mindezzel szemben az, hogy nem saját személyükre, hanem mint a férjük partnereire osztott rájuk főszerepet a történelem.

Ennek a főszerepnek a nehézsége az, hogy nagyon függ attól, aki mellett játsszák, és nem lehet sem iskolában, sem tapasztalati úton megtanulni. Fejedelemaasszonyokról szólva iskolán uralkodói udvar értendő. Ott szoktak akkortájt, amikor az önálló Erdélyi Fejedelemség működött, uralkodók oldalára szánt lányokat nevelni.

LORÁNTFFY ZSUZSANNA ELŐTT

A fejedelemaasszony fogalmának meghatározása

A fejedelemaasszony fogalma a fejedelem feleségét jelenti. Ezt a miatt a feltűnő tény miatt kell tisztázni, hogy a magyar nyelvben a fejedelem szónak nincs női megfelelője. Míg a „király”, „királynő”, „királyné”, fogalmait világosan megkülönböztetjük, a női fejedelmet éppen úgy „fejedelemaasszony”-ként emlegetjük, mint a fejedelmek feleségét. Nem emlékszem arra, hogy az önálló Erdélyi Fejedelemség létezésének ideje alatt keletkezett iratokban a „fejedelemné asszony” fordulatot láttam volna. Mint „királyné asszony” viszont néha szerepelt király felesége magyarul írt szövegben.

A szóhasználat eltérése valószínűleg mélyen történelmi okból alakult így. Abból következhetett, hogy a királyok, királynők és királynék státusát a közgondolkodás pontosan szabályozottnak érzékelté. Király vagy királynő Magyarországon az volt, akit az országgyűlés megválasztott, majd megkoronázták. Királyné pedig a király felesége. Őt nem választották, de a királynékat is megkoronázták. Az erdélyi fejedelmek státusa viszont, éppen úgy, mint maga az Erdélyi Fejedelemség csak fokozatosan jött létre, és soha nem szabályozták egyértelműen. Sokszor politikai meggyőződéstől függött az, hogy ki kit tekint fejedelemnek.

Még bizonytalanabb volt a fejedelem feleségének a helyzete. Mert miután Báthory Istvánt 1576-ban lengyel királlyá koronázták, és ő elkezdte az Erdélyi Fejedelemség címet viselni, létrejött az a gyakorlat, hogy a fejedelmet az erdélyi országgyűlés választja, de a feleségre vonatkozó szokás nem alakult ki. Mint a fejedelemhez legközelebb álló személyt kezelték. Gyakorlatilag tőle, illetve a férjétől függött, hogyan tudja a főszerepet tartalommal megtölteni. Az önálló Erdély aránylag rövid története alatt nagyon sokféle fejedelemasszonyt látott. Maguk a fejedelemasszonyok pedig nagyon különbözőképpen értelmezték a szerepüket; távolról sem hasonlítottak egymáshoz.

Az egyetlen asszonyfejedelelem

Része lehetett a fejedelemasszonyokra vonatkozó szóhasználat kialakulásában annak is, hogy az önálló Erdélynek volt tizenhét többé-kevésbé szabályosan megválasztott férfi fejedelme, de csak egyetlen asszonyt, Brandenburgi Katalint, Bethlen Gábor feleségét választották fejedelemmé. Őt is még a férje életében, azaz erősen Bethlen politikai nyomása alatt választotta meg az erdélyi országgyűlés. Szokatlan gesztus volt; kivételes voltát maga a fejedelem sem tagadta. A végrendeletében Katalinról szólva leírta: „A jó renden lévő fejedelmi asszonyok közül több talán nálánál nem választatott.”¹

Ezt a „fejedelmi asszony”-t sem sokan tekintették azonban alkalmasnak az uralkodásra, pedig ragyogó uralkodói iskolából került Erdélybe. A brandenburgi választófejedelelem udvara a kor protestáns hatalmainak egyik diplomáciai és politikai központja volt. Mint szövetséges vagy ellenfél – követei közvetítésével – mindenki megfordult ott, aki az akkori Európában számított. Katalin anyját is, apját is kiváló személyiségnek tartották. A szellemi környezetükre jellemző, hogy Katalin fivéréből, Frigyes Vilmosból a brandenburgi választófejedelemség egyik legnagyobb történelmi alakja lett. Ő vetette meg a porosz királyság alapjait. „Nagy Választó” volt a megjelölése már a kortársak között. Katonai győzelmek éppen úgy jellemezték az életét, mint nyilvános könyvtár szervezése.

Katalin ugyan sokkal idősebb volt, mint Frigyes Vilmos, de őt is politikai ambíciókkal és – lévén nő – politikai házasságra nevelték. Politika volt az, hogy 1626-ban hozzáadták az erdélyi fejedelemhez. A Habsburg-ellenes hatalmak így

¹ Bethlen Gábor végrendelete. Részlet a végrendeletnek Koncz József által Marosvásárhelyt 1878-ban sajtó alá rendezett kiadásából. In: Erdély öröksége. Erdélyi emlékiratok Erdélyről IV. A fejedelem 1613–1629. Szerk., bev. Makkai László. Franklin-Társulat, Bp., é. n. 130.

pecsételték meg a Bethlennel kötött szövetséget. Brandenburgi Katalin azonban nem talált bele az erdélyi fejedelemszony szerepébe. Az itteniek általában könnyelműnek ítélték. Sokszor tényleg úgy is viselkedett, mintha szándékosan akarná megbotránkoztatni férje alattvalóit. Egyedül Bethlen Gábor túrt mindent zokszó nélkül. Szerette aprócska, szép, fiatal második feleségét. Az asszony azonban a szerelmet nem viszonzta. Itt volt a baj.

Katalin alighanem politikai házasságra számított. Nem tudott mit kezdeni férje érzelmeivel. Bethlen akkor már öregnek hatott. Eredetileg vidám, könnyed ember volt. Ha akarta, mindenkit meg tudott nyerni. Életének szinte minden célját elérte, de mire Katalinnal összekerült, negyvenhat évesen, már elszállt a lendülete. Nagyon hátrányos helyzetből indult az új házasságba, miután első feleségével, Károlyi Zsuzsannával mindkettőjük fiatalságától kezdve majdnem húsz esztendeig élt együtt. Nyilván voltak megrögzött szokásai. Mit tudott volna nyújtani egy idegenkedő fiatal nőnek?

Az egyetlen női fejedelem szereplése Erdélyben tehát súlyos kudarccal is végződhetett volna. Katalinról azonban Bethlen Gábor halála után derült ki, hogy nem hiába nevelték jó politikusok. Mert Bethlen halálát követően azt tette, ami a legbölcsebb volt, szinte azonnal átadta a hatalmat a sógorának, Bethlen Istvánnak. És nem járt el könnyelműen; megvárta azt, hogy a Porta lépjen elsőnek. Aztán egy ideig még ragaszkodni próbált a házassági szerződés értelmében neki járó javakhoz, bár távozott Erdélyből. Végül, miután a szeretőjével együtt mindenki ellene fordult, lemondott róluk, és új házasságot kötött. Sok rosszat beszéltek Katalinról Erdélyben, de ő a fejedelemszony szerepét bizonyosan nem sírta vissza.

A királyné nem fejedelemszony

Erdély uralkodói közül Báthory István tekintette magát először fejedelemnek. Az ő felesége, Jagelló Anna lehetett volna az első fejedelemszony, Anna királyné azonban a fejedelemszony szerepét nem öltötte magára. Báthory, aki akkor már majdnem ötvenéves volt, és előzőleg nem élt házasságban, azért vette el, mert a lengyel rendek a házasságot a lengyel korona elnyerésének feltételei közé sorolták. Annában a nemzeti dinasztia utolsó tagját tisztelték. A kapcsolatból aztán rendkívül rossz házasság lett. Anna és István időnként állítólag az egész Wawelben hallhatóan kiabált egymással. Ha ez igaz, valami szörnyű okból kialakult feszültségnek kellett közöttük lennie, mert Báthory István egyébként minden adat szerint családszerető, a családtagjaival szemben figyelmes ember volt. Csak normális állapotából kivetkőzve ordíthatott a feleségével.

Anna királyné mégsem a rossz házasság miatt nem játszotta el a fejedelemszony szerepét. Nem is azért, mert lengyel királynénak lenni magasabb rang volt, mint erdélyi fejedelemszonynak. Egyszerűen az történt, hogy mint lengyel király Báthory nem járt Erdélybe, így nem jött Anna sem, vagyis gyakorlatilag senkit nem ismert innen, és őt sem ismerték. Nem tett egy mozdulatot sem az erdélyi közéletben.

Rossz házasságban nem lehet jól szerepelni

A Báthory István után következő fejedelem, Báthory Zsigmond oldalára olyan asszony került, akiből egyik életrajzírója, Benda Kálmán szerint „szerencsésebb viszonyok között Erdély nagy fejedelemasszonya válhatott volna....”² Ez az asszony Habsburg Mária Krisztierna volt, Rudolf császár unokahúga. 1595-ben, a tizenöt éves háború egyik diadalmas szakaszában jött Erdélybe. Akkor úgy tűnt, hogy a nemzetközi keresztény összefogásnak nemcsak a török hódoltságot sikerül felszámolnia, de megszűnhet Erdély portai függése is. A Habsburg főhercegnőt a császár és a fejedelem szövetsége zálogaként adták hozzá Báthory Zsigmondhoz.

Kívülről nézve a politikától függetlenül is illettek egymáshoz. Mária Krisztierna tizenkilenc éves, Zsigmond huszonnégy volt akkor. A korabeli beszámolók szerint mindenkinek az volt az érzése, hogy mindjárt első találkozásuk alkalmával vonzalom támadt közöttük. Valószínűleg így is volt. A házasságból mégis, vagy talán éppen azért, mert egyik partner sem volt közömbös a másik iránt, szörnyű tragédia lett. Zsigmond nem tudott testileg házasetet élni a feleségével. Ezt a fejedelemasszony – nagy megrázkódtatás után – tudomásul vette, de ahelyett, hogy érzelmileg elfordult volna a férjétől, testvéri kapcsolatot ajánlott neki. Zsigmond a felemás viszonyt hol elfogadta, hol kitért előle. Szerette a feleségét, de beteg ember volt; nem tudott ilyen szexuális és érzelmi feszültségben kiegyensúlyozottan viselkedni. Hogyan tudott volna?

Így aztán Mária Krisztierna, aki pedig megnyerte az erdélyieket, időnként mint fejedelemasszony mozgott, időnként Kővár várában élt gyakorlatilag bezárva. A férje pedig elkezdett a politikában is kapkodni. Nyilván ez sem volt Zsigmond betegségétől független. A fejedelem szinte lopva elhagyta Erdélyt, vele a feleségét is, majd ázott vándorként visszatért. Visszakéredzkedett a testvéri kapcsolatba és a fejedelemségbe, bár távolléte alatt Mária Krisztiernát Rudolf kinevezte Erdély kormányzójának. És Mária Krisztierna jó kormányzó volt, talán élvezte is a nagy feladatot.

Zsigmond visszatérésével a fejedelemasszony és kormányzó körül mind érzelmileg, mind politikailag minden összezavarodott. Családja mégis csak nagyon nehezen tudta a válásra rábeszélni. Ragaszkodását Erdélyhez és talán Zsigmondhoz magához orvos vagy pszichológus vizsgálhatná, ha volnának róla megfelelő források. Azok nélkül viszont csak azt lehet tudni, hogy pontosan négy évvel az idejövetele után Mária Krisztierna hazament Grazba. A Szenszék a házasságát érvénytelennek nyilvánította, mert testileg nem történt meg. A Habsburg-dinasztia terveiben aztán még többször is felmerült a szerencsétlen nő férjhez adása. Sőt megkérte őt Bocskai István, holott tudhatta, milyen tragikus emlékeket ébreszt. Zsigmond lánykérő küldöttségét annak idején Bocskai vezette. Mária Krisztierna érthetően zárkózott el nemcsak Bocskai István, hanem mindenki más házassági ajánlatától is. Egy zárdában halt meg, ahová huszonhét évesen sikerült a világtól elvonulnia.

2 Benda Kálmán: *Erdély végzetes asszonya*. Helikon, Bp., é. n. [1986] 78.

Átmeneti időszakok a fejedelemasszonyságban

Bocskai István akkor, amikor Mária Krisztiánát megkérte, hosszú és változatos pályáján éppen erdélyi fejedelem volt. Nem tudjuk, hogy a politikai előnyök mellett mit várt volna a házasságtól, mert az első feleségéről nem tudunk gyakorlatilag semmit. A neve ismert, Hagymássy Katának hívták, de úgy hallgatnak róla a történelemkönyvek, mintha soha nem élt volna. Még Bocskai István életrajzaiban sem szokott szerepelni. Ez valahogyan nem természetes. Talán ő maga volt rejtőzködő természetű vagy beteg. Valamilyen komoly ok lehet amögött, hogy nem maradt nyoma olyan tevékeny és nagy hatású politikus feleségének, mint amilyen Bocskai Istváné volt. Nem valószínű, hogy a legkülönbözőbb szemléletű szerzők mind véletlenül mellőzték volna az asszonyt.

Igaz, Katának a fejedelemasszonyságra nem jutott hosszú ideje. Még élt akkor, amikor Bocskai Istvánt szabadságharca egyik győzelemmel kecsegtető pillanatában, 1604-ben fejedelemmé választották, majd hamarosan meghalt. Meghalt két évvel a fejedelmválasztás után maga Bocskai István is.

Ezzel az egyetlen ténnyel lehet őt más kortárs fejedelmekkel egy csoportba sorolni. Mert Bocskai a magyar történelem kiváló alakjai közé tartozott, körülötte viszont több mint egy évtizeden át kevésbé jelentős személyiségek lettek nagyon rövid időre erdélyi fejedelmek. De hasonló korszakok Erdély történetének más szakaszaiban sem hiányoztak. Elég egy pillantást vetni a kronológiára, és kiderül, hogy az erdélyi fejedelmek többsége, a tizenhétből kilenc fejedelem csak egy-két évig, esetleg még rövidebb ideig uralkodott. Ha ugyan uralkodásnak lehet nevezni azt, ha valakit valamilyen gyűlés, rendszerint belső háborús körülmények között, fejedelemmé választ, majd az első adandó alkalommal meggyilkolják vagy kiverik Erdélyből. Ezeknek a tiszavirág-életű fejedelmeknek a feleségéből még formálisan sem lett fejedelemasszony, mert a férjüknek nem volt olyan udvaruk, nem tudtak olyan közteret építeni, ahol fejedelemasszony megjelenhetett volna.

Elmulasztott lehetőség

A legszínesebb és legnagyobb közteret erdélyi fejedelemasszonynak Bethlen Gábor építette ki. Sőt többes számban is lehet fogalmazni, mert Bethlennek két fejedelemasszony főszereplő partnere volt. Remek helyzetbe hozta mind a két feleségét, mégsem tudta egyikük sem a mellette vagy általa elnyert főszerepet valódi tartalommal megtölteni. Alkalmas források híján egyelőre nemigen dönthető el, rajta múlt-e vagy az asszonyokon, hogy nem hagytak mélyebb nyomot a történelemben.

Brandenburgi Katalint mindenestre külön kellett tárgyalni, mert ő a nagy kivétel, férje akaratából Erdély egyetlen asszony fejedelme lett. Az első feleséggel, Károlyi Zsuzsannával Bethlen Gábornak hasonló terve nem volt. Az ő életében unokaöccsét, ifjabb Bethlen Istvánt neveltette utódlásra. Valakit választania kellett, mert Zsuzsanna kisfiai, akiket egyébként még mint egyszerű feleség, nem fejedelemasszony szült, korán meghaltak. És Bethlen unokaöccsében hosszú

ideig nemcsak az utódot látta, hanem az elveszített gyermekekért is benne kérészt érzelmi kárpótlást. Nagy figyelemmel kísérte István kicsi korától kezdve a fiú testi fejlődését, tanulmányait vagy az öltözködését egyaránt. Érzéseiről nem hagyott fenn forrást, de minden adat arra utal, hogy Bethlen Gábor szerette ifjabb Bethlen Istvánt.

Nem tudjuk, hogyan érzett Károlyi Zsuzsanna. Az sem bizonyos, hogy Bethlen megbeszélte vele a kisfiú dolgát. A fejedelem általában nem igényelte a bizalmas vallomások szituációját; magának való ember volt. Sok jel azt mutatja, hogy Zsuzsannával sem tett kivételt. A legbensőbb ügyeit vele sem tárgyalta meg. Nem lehetett könnyű a feleségének lenni.

Károlyi Zsuzsanna azonban szerette Bethlen Gábort. Akkor ment hozzá, illetve akkor tűrte a mátkaság elhúzóadását sokáig, amikor Bethlen, 1603 körül, többször is emigrált, Konstantinápolyba járt, fejedelmeket segített az erdélyi trónra. Az akkori háborús zűrzavarban nehézség nélkül találtak volna alkalmat vagy ürügyet eljegyzésük felbontására. De ragaszkodtak a kapcsolatukhoz. És Zsuzsannát nem érte csalódás. Bethlen mint házas ember a maga részéről nem kívánt ugyan gondoskodást az asszonytól, igyekezett viszont Zsuzsanna igényeinek megfelelni. Súlyos ügyekben elfoglalt politikusok nem szoktak olyan megértően apró-cseprő dolgokkal törődni, ahogyan Bethlen Gábor Károlyi Zsuzsanna asszonyi gondjaival foglalkozott. Szabókat, hímezőasszonyokat szerzett neki. Ha a felesége utána utazni készülődött, tájékoztatta a várható társadalmi eseményekről, hogy Zsuzsanna tudja, milyen ruhákat vigyen magával. Ha nem voltak együtt, tréfás leveleket írt, de beszámolt, igaz, felületesen, fontos döntésekről is.

Ezek a gesztusok főleg az után voltak a kapcsolatukra jellemzőek, miután Bethlent fejedelemmé választották, illetve korábbi időkből nem tudunk róluk. A nagy változás, a fejedelemség nem hozott a Bethlen házaspár belső életébe új elemeket. Hozott viszont rengeteget a külsőségekben. Zsuzsanna nem túl jelentős családból származott, de megérhette, hogy az ország legragyogóbb személyiségei keressék a kedvét. Amikor Bethlen Gábor a harmincéves háború során egy ideig a királyi Magyarország megválasztott királya volt, a királyné asszonyt, ahogy Zsuzsannát Bethlen hívei emlegették, sorra keresték fel előkelő hölgyek. A szó eredeti értelmében „udvaroltak” neki.

Maga Bethlen szerette a pompát. Pompával vette körül Zsuzsannát is. A fejedelemasszony pedig élvezte státusa külsőségeit. Ki ne örült volna flamand kárpitoknak, a sok ékszernek vagy a külföldön vásárolt drága ruháknak? A méltóságnak? Zsuzsanna nyilván tudta, hogy napokig emlegetik az alattvalók, ha „kegyesen, nagy szelídséggel” végigvonul, ahogyan a kor királynéi szoktak, az országon és találkoznak vele. Különben nem tartotta volna ezeket az uralkodói meneteket.

Tökéletesen jól azonban nem érezte magát. Abból lehet ebben az irányban következtetni, hogy a fejedelemasszony furcsa passzivitást tanúsított. Úgy tűnik, mintha mindent elfogadott volna, de keveset kezdeményezett. Igaz, legtöbb levele nagyon szerencsétlen időszakból maradt fenn. Folytonos betegségről van bennük szó. Annyira folytonosan, hogy azt lehetne hinni, Zsuzsanna állandó betegséggel igyekezett magára vonni a fejedelem másfelé forduló figyelmét. Ez az ítélet azonban valószínűleg elhamarkodott. Az akkori asszonyok tényleg gyakran

voltak betegek. Károlyi Zsuzsanna pedig talán természetes betegségekről panaszkodott a véletlenül fennmaradt levelekben. A fejedelem mindenesetre a panaszokat sem fogadta türelmetlenül.

Alighanem Károlyi Zsuzsanna, helyesebben az iránta tanúsított megértés volt Bethlen Gábor sokat emlegetett boszorkányperei mögött. Az asszony ugyanis a betegségeit rontásnak tulajdonította. A fejedelem pedig nem vitatkozott. Inkább vizsgálatot rendelt. Derüljön ki, megrontották-e a feleségét, és amennyiben az történt, hozzák rendbe, szólta a parancs. Bethlent nem kellene mentegetni, ha tényleg hitt volna a boszorkányokban; a kor sok kiváló személyisége tekintette ténynek a boszorkányságot. A fejedelemnek ebben az ügyben írt levelei azonban azt az érzést keltik, mintha nem a meggyőződés vezette volna. A boszorkányüldözéssel a feleségének akart kedvezni. A házastársi érzés elképesztő jele.

LORÁNTFFY ZSUZSANNA

A házasság

Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi György házassága korán keletkezett. Zsuzsanna tizenhat éves korában már a tizenkilenc esztendős Rákóczi György jegyese volt. Az esküvő után Sárospatakról, ahol felnőtt, nem messze, csak Szerencsre kellett költöznie. A házasság mégis nagy változást vitt a fiatalasszony életébe. Szemlélődő természetű, nyugodt apja otthonából izgága, örökmozgó ember oldalára került.

Zsuzsanna apja, Lorántffy Mihály a közügyek iránt kevésbé érdeklődött, a külvilágra nem figyelt. Minden idejét birtokain töltötte, ahol eseménytelenül múltak a napjai. A fiatal Rákóczi Györgynek ezzel szemben életeleme volt a politika. Folyton Bécsbe utazgatott. Ha egy ideig valamilyen okból elmaradt, a király utasítására érdeklődtek utána az udvari előkelők. Részint bizonyosan azért tettek, mert a fiatal magyar nagyúr érdekes színfolt volt a bécsi társaságban, részint a kiszámíthatatlansága miatt. Alig nevezte őt ki II. Mátyás udvari méltóságba és Borsod megye főispánságába tizenhét évesen, amikor felkereste az erdélyi fejedelmet, Bethlen Gábort. Senkit nem lepett meg azzal, hogy az első országgyűlésen, amelyen mint nagykorúvá vált főúr megjelenhetett, fiatalsága és tapasztalatlansága ellenére a protestáns ellenzék vezéralakjaként lépett fel.

Lorántffy Zsuzsanna a sok politizálástól idegenkedett. Rákóczi erős érvényesülési vágyát nem tudta megérteni. Az apja lánya maradt. Minden külső tényező együtt állt tehát ahhoz, hogy a házassága zátonyra fusson. Zsuzsanna azonban szerette Györgyöt, és rendkívül jó ösztönű vagy talán nagyon okos asszony volt. Nemcsak az akkori nőknél, de még a maiaknál is kivételes tudatossággal alakította a kapcsolatukat.

Igyekezett férjét a saját eszményei szerint befolyásolni, de ha Rákóczi visszatartotta, illetve nem követte a tanácsait, nem sértődött meg. Ehelyett – bármi maradt is a véleménye –, segített neki. Lorántffy Zsuzsanna nem engedte, hogy Rákócziétól eltérő természete miatt ellentét támadjon a házasságukban. És min-

den jel szerint eredményes volt az igyekezete. A felületes, világra forduló fiatal-emberből jó férj lett, gondos apa.

A legfeltűnőbb az volt, hogy Rákóczi minden áron és minden körülmények között hazament a felesége szüleihez. Egyszer még az országos politikában is zavart támasztott ezzel a szokásával. 1621 januárjában történt, amikor Bethlen Gábor királyságbeli hadjárata kritikus szakaszába ért. A fejedelem országgyűlést hívott össze Nagyszombatba, ugyanakkor várták a Franciaországból érkező békeközvetítőket. Bethlennek égető szüksége volt Rákóczira, akit mint a hadjárat folytatása mellett álló párt vezérszónokát kívánt használni.

Rákóczi György azonban, bár mindig Bethlen hűséges híveként működött, kijelentette, hogy hazamegy, mert mindenórás felesége mellett van a helye. Bethlen dühöngött, megtiltotta az utazást. Rákóczi György mégis hazament. A fejedelem évekig mint saját személyére mért nagy sérelmet emlegette Rákóczi hallatlanul szokatlan cselekedetét. Értetlenül álltak a dolog előtt Rákóczi György politikustársai is. Zsuzsanna maga bizonyosan nem lepődött meg. Nyilván tudta ugyan, hogy a férfiak, még a legjobb férfiak is, gyakran nincsenek otthon gyermekeik születésénél, de az ő kapcsolata Rákóczival különleges volt. Sikerült elérnie, hogy ez a politizálásra teremtett ember őt és a gyermekeit messze a közügyek elé helyezze cselekedetben és gondolatban egyaránt.

Lorántffy Zsuzsanna sajátos módon változtatta meg Rákóczi Györgyöt. Nem ölte ki belőle a politikust; talán nem is akart vagy tudott volna olyan radikális átalakulást elérni. Ehelyett létrehozott benne a közéletisége mellett egy magántermészetűt is. Rákóczi György idegenekkel szemben kemény volt; nem nézett senkire, semmire, ha nagyratörő céljai megvalósításán dolgozott. Kíméletlenül gyűjtötte a birtokokat, a gazdagságot, mindenkit letaposva építette a hatalmát.

A legközelebbi családjához, a feleségéhez és gyermekeihez fűződő viszonyában gyökeresen más ember volt. Ott az erőszaknak még az árnyéka is hiányzott belőle. Az érzelmességig érzékenyen figyelt Zsuzsannára, majd – ahogy hat fia született, akik közül négy gyermekkorában, egyikük élete első napján meghalt –, a fiaira. Azért lehet tudni, hogy ez felvett, nem pedig vele született énjé volt, mert nem ismert benne mértéket.

A kor szokása az érzelmek területén a nyilvánosság előtt a konvencionális semmit mondást tette általánossá. Az akkori emberek gyűlöletről vagy haragról még csak beszéltek, de a házastársi szerelem a titkos dolgok közé tartozott éppen úgy, ahogyan a gyermekek iránti szeretetnek a szülők között kellett maradnia. Rákóczi György viszont a családi érzelmek megnyilvánulását tekintve nem törődött a konvenciókkal. Egyáltalán nem zavarta, ha a külvilág tudomást szerez a szerelméről vagy a gyermekeit körülvevő rajongó szeretetéről. Ebben odáig ment, hogy Ferkó nevű, körülbelül hatévesen elhunyt kisfiát egész életében nyilvánosan gyászolta. Ferkó halálának napján, szerdán, akárhol tartózkodott is Rákóczi, böjtölt, ami kiáltóan szokatlan, és ezért rendkívül feltűnő volt.

A fejedelemasszony

A gyermekek közül csak kettő élt, György és Zsigmond, amikor apjukat 1631 december 1-jén megválasztották erdélyi fejedelemnek. A család két hónappal később költözött át Sárospatakról, ahol akkor már majdnem tíz éve laktak, Gyulafehérvárra.

Lorántffy Zsuzsannának a férje külön lakosztályt építtetett hozzá a fejedelmi kastélyhoz. Az egyik szoba egyenesen virágoskertre nyílt és szökőkút volt benne, vagyis pompás télikertféle lehetett. A Temes völgyében fekvő Örményest pedig mint a fejedelemasszony saját egyéni birtokát kezelték. Zsuzsanna odajárt nyaranta, esetleg év közben levegőváltásra is. A fejedelem egyik leveléből kiderül, hogy éneklőmadarakat telepíttetett felesége örményesi kertjébe. A fiúknak külön fejedelmi iskolát szerveztek, ahol az erdélyi előkelők fiai tanultak velük. Rákóczi sokféle eszközt alkalmazott családja új státusának kifejezéséhez, de Zsuzsannának mindezzel együtt sem kerültek a korábbinál lényegesen fényűzőbb környezetbe. Mert Sárospatakon mind fizikailag, mind a szellemiekben gyönyörű otthonuk volt. Lorántffy Zsuzsanna és a család a fejedelemséggel közvetlenül nem sokat nyert, de megnőtték részint a lehetőségeik, részint a felelősségük.

A fejedelemasszony könnyedén lépett be a főszerepbe. Méltóságteljes udvart tartott, ahol szigorú szabályok szerint érintkezett az emberekkel. A politikába igyekezett nem beleártani magát. Zsuzsanna inkább a szellemi dolgok iránt érdeklődött. Ez a tulajdonság saját régi lényéből lett az új szerep igazi tartalma. Rákóczi György felesége már otthon sokat törődött például a sárospataki kollégiummal. Talán ezért volt, hogy mint fejedelemasszony is az iskolaügyet tekintette a legfontosabbnak. És az iskolaügy terén tett cselekedeteivel mutatta meg, mennyire érti vagy mennyire magáénak érzi Erdély gondjait. A fejedelemség több nép hazája volt; Lorántffy Zsuzsanna több néppel törődött. Fogarason, annak az uradalomnak a központjában, ahol főleg románok laktak, román tannyelvű iskolát alapított „Isten dicsőségére... és az oláh nemzetnek épületekre”.³

A fejedelemasszony önállóan intézkedett, és önálló volt a szellemiekben. Szívesen folytatott teológiai vitákat akár a saját felekezetén lévő református prédikátorokkal, akár katolikusokkal. Nemegyszer kora hajnalig folytak az asztalánál tudós beszélgetések.

Ez tulajdonképpen érthetetlen, mert az akkori asszonyok helyzetében Lorántffy Zsuzsanna természetesen nem végzett magasabb iskolákat, sőt egyáltalán nem járt iskolába. Mint minden előkelő lányt otthon tanították, majd nyilván sokat olvasott; felnőttként mindenesetre igen magasak voltak a szellemi igényei. Írt két teológiai tárgyú könyvet is. Az egyik, „A Szentlélek származásáról” valószínűleg nem jelent meg, példánya nem maradt fenn. A másik viszont, a „Mózes és a próféták” 1641-ben országos botrányt kavart. A fejedelemasszony műve őszintén szólva nem volt különösen eredeti, de úgy látszik, a sok férfi tudóst felbosszantotta a szellemi vadászterületükre behatolt asszony. Ahelyett, hogy sza-

³ Fogaras 1657. április 3. Lorántffy Zsuzsanna özvegy fejedelem asszony jóváhagyja és megerősíti a fogarasi oláh ref. iskola szabályait. In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. Szerk. Pokoly József VIII. évf. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Bp., 1910. 112. skk.

bályosan vitakoztak volna vele, egy katolikus teológus mocskos hangú röpiratot írt a fejedelemszony személye ellen. Sok kortárs olyan sérelmesnek tekintette az esetet, hogy amikor, néhány évvel később, I. Rákóczi György háborúba lépett a katolikus III. Ferdinánddal szemben, azt mondogatták, a feleségén esett gyaláztatot akarja megtorolni.

Maga Lorántffy Zsuzsanna másként ítélte meg a fejedelemnek a nyugati Habsburg-ellenes hatalmak oldalán történt hadba szállását. Egyéni ambíciókat gyanított mögötte. Ezért helytelenítette. És – mint mindig, amikor a férjétől eltérő véleménye volt –, nem rejtette véka alá. Nem tudjuk, személyesen mit mondott. Rákócziék beszélgetéseiről nem maradt feljegyzés. Az azonban bizonyos, hogy Rákóczi György még a táborból is küldött haza mentegetődző leveleket.

„Volna miért búsulnod, ha az mi vötte fáradságunk magunk privátumáért volna, de mivel az Isten dicsőségéért, ez szegény haza szabadságáért vagyon, igen keresztyén módon és mértékletesen kell magadat viselned”, írta Rákóczi 1644 elején.⁴ Vagy: „...bizonyly meg is nyugodjál édesem benne, semmi világi dologért szánszándékkal az Isten dicsőségének s tiszteletinek, előmenetelének...kárt nem akarunk tenni.”⁵ Ezekből a válaszként írt szövegekből nyilvánvaló, hogy Lorántffy Zsuzsanna minden tartózkodás vagy visszafogottság nélkül közölte férjével rosszálló véleményét a királyságbeli hadjáratról.

De világos az is, hogy az történt, mint máskor, amikor Zsuzsannának nem sikerült meggyőznie Györgyöt: az asszony minden fenntartása ellenére segített Rákóczinak. A nyilvánosság előtt a hadjárat idején úgy viselkedett, ahogyan a vezér feleségétől el lehetett várni. Áttette székhelyét a hadakozás közelébe, Sárospatakra, ahol az erdélyi fejedelem királyságbeli háborújának propagandaközpontját szervezte meg.

„Ez órában hivatott volt az mi kegyelmes asszonyunk, és igen serio megparancsolá”, tájékoztatta Verécsi Ferenc pataki prédikátor a környék lelkészeit, hogy a fejedelem közeledésének vagy valamely győzelmének hírére hálaadó istentiszteletet tartsanak a templomokban.⁶ Ilyen és hasonló, nagyon jó pszichológiai érzékről tanúskodó eszközökkel segített Lorántffy Zsuzsanna I. Rákóczi György hadjáratának érzelmi alapjait megteremteni.

Nagyon tevékeny volt, pedig az események megviselték. A fejedelem fiatalabb fiukat, Zsigmondot magával vitte a hadjáratba, fontos feladatokat is bízott rá, míg az idősebbet, Györgyöt otthon hagyta. Ebből az idősebb fiú és az anya között sok súrlódás keletkezett. Mert a fiaihoz fűződő viszony volt Lorántffy Zsuzsanna gyenge pontja. Nem tudott velük szemben tárgyilagos lenni. Millió jelet adta annak, hogy Zsigmond a kedvence. A háború alatt Zsigmondért reszkelt, Györgyöt pedig lehetőleg elzárta az államügyektől.

4 I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, 1644. február 7. In: *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése*. Szerk. Szilágyi Sándor. A M. T. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, Bp., 1875. [Magyar Történelmi Emlékek.] 166. (A továbbiakban: Családi levelezés.)

5 Ugyanő ugyanannak, 1644. június 4. Uo. 167.

6 Verécsi Ferenc levelének másolata dátum nélkül a zempléni egyházmegye jegyzőkönyvében. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TiREL), Kgg. I. 1. 422. Prothocollum tractus Zemplen (a továbbiakban: Prothocollum Zemplen).

Fejedelemasszony özvegyen

Rákóczi Zsigmond került aztán Lorántffy Zsuzsanna érzelmeinek a központjába, miután a fejedelemasszony a fejedelmet elvesztette. Férje feletti gyászáról vagy az akkori érzéseiről nincsenek adataink. Csak az bizonyos, hogy alig várta meg I. Rákóczi György fekete, fehér, veres márványból készült síremlékének elkészülését, és Lorántffy Zsuzsanna visszaköltözött Sárospatakra. Ott érezte igazán otthon magát, és ott élt Zsigmond, aki a császárral kötött egyik béke értelmében tette a lakását még évekkel korábban a családnak a királyi Magyarországon fekvő legfontosabb birtokára.

Az özvegy fejedelemasszony és kedvenc fia közös tartózkodását Patakon azonban nem úgy kell elképzelni, mintha valami szemlélődő, Lorántffy Mihályra emlékeztetően passzív anya-fiú idill alakult volna ki. Ehelyett két tevékeny, de nem túlzóan aktív személyiség élte egymás mellett különböző irányokban figyelő életét. Zsigmondot inkább a politika érdekelte, Lorántffy Zsuzsanna közvetlenül birtokügyekkel, tágabb értelemben a patrónusi feladatokkal foglalkozott.

I. Rákóczi György végrendeletében feleségére hagyta az egész családi vagyont igazgatását; tudta, mit cselekszik, Lorántffy Zsuzsanna ragyogó érzéssel intézte az anyagiakat. Saját adottságai vitték viszont abba az irányba, hogy a református egyháznak nemcsak az anyagi, külső ügyeit viselte a szíven, hanem az akkor legbonyolultabb teológiai problémához is hozzányúlt. A külső dolgokat nézve a patrónusok hagyományos cselekedeteit hajtotta végre, illetve a lelkiismeretes patrónusokra jellemzőeket, mert nem minden kegyúr viselkedett egyformán.

Lorántffy Zsuzsanna maga hímzett úrasztali terítőt, templomokat tataroztatott vagy díszített, úrasztali kelyheket adományozott személyes érintettségének jeleként. Az egyháziaknak járó jövedelmeket mintegy természetesen tartotta számon és fizette ki. Nem volt viszont természetes az, hogy a református egyház teológiai gondjai megérintették őt. Ezek a teológiai gondok a puritanizmus hazai megjelenéséből adódtak. Mert Angliában tanult lelkészek az egyházi hierarchiával szemben fellépő, a laikusok bevonását követelő gondolatokat hoztak haza. Felkavarták velük a hazai református egyház életét. Éles viták kavarogtak az ortodox szemléletű és a változtatás szükségességét hirdető prédikátorok között. És Lorántffy Zsuzsanna a puritánusok mellé állt.

Fejedelemasszony mint a puritánusok támogatója tulajdonképpen a lehető legellentmondásosabb jelenség. Az új tanítások forradalmi jellegűek voltak. Angliában és Európában mindenütt úgy kezelték a puritánus gondolkozást, mint az 1649-ben kirobbant angol forradalom gyökerét. A világi hatalmasság sehol nem támogatta; félték tőle. Hogy Lorántffy Zsuzsannát mi kapta meg benne? Nem tudjuk. Nyilván hatott a fejedelemasszony egész életében feltűnően érvényesülő szellemi érdeklődése. Talán hozzájárult a birtokok népére irányuló és ugyancsak következetesen tanúsított figyelme.

Az első presbitériumot, a híveknek az egyházkormányzatban részt vevő testületét Sárospatakon Lorántffy Zsuzsanna szervezte meg. A patakiak őszintén szólva nem nagyon tudták, mit akar tőlük. Tiltakoztak. Még a templomban is kihirdették, hogy erőszaknak engedve választották meg a presbitereket. Vagyis

szigorúan véve a népért, de a nép nélkül történt valami. A földesúri hatalom kényszerítette ki – abszurd módon – az egyház demokratizálódásának a feltételét. Ebben az akkori Magyarország összes belső ellentmondása benne van. A szellemi nyitottság éppen úgy, mint az, hogy új eszméket csak nagyon bonyolult társadalmi áttételeken keresztül lehetett a valósághoz közel vinni. A sárospataki modell azonban nem vált általánossá; a puritanizmus nem forrt össze a földesúri hatalommal. Inkább a fejedelemasszony szokatlan lényére jellemző, hogy minden eszközzel végrehajtotta azt, amit végrehajtandónak ítélt.

Lorántffy Zsuzsanna kedvence és Comenius

Azt lehetne gondolni, hogy Sárospatakon nem történt semmi a fejedelemasszony nagyon határozott beavatkozása nélkül. A valóság nem így alakult. Patak egy időre mozgalmas politikai központtá vált, mert Lorántffy Zsuzsanna nem telepedett rá sem érzelmileg, sem a politika terén Rákóczi Zsigmondra. Ő maga a politikától mindig is idegenkedett, de hagyta, hogy Zsigmond tőle függetlenül tevékenykedjék.

Zsigmond nem csak a szüleit búvólte el. Sugárzóan vonzó, kellemes egyéniség volt. Annak idején, amikor I. Rákóczi György hadjárata során a fejedelem nevében többször tárgyalt nyugati szövetségesek képviselőivel, a követek elragadtatott hangú beszámolókat küldtek róla haza. Zsigmond hírére az volt jellemző, hogy európai politikai körökben, messze túl Magyarország határain, pletykáltak a fiatal svéd királynő, Krisztina iránta támadt szerelméről. Egyesek szerint Lorántffy Zsuzsanna kedvence végül nem királynőt vett el; egy királylány lett a felesége 1651-ben. A menyasszony, akit Henriettának hívtak, nagyon előkelő volt. Anyai ágon a Stuart-dinasztiából, az akkor uralkodó angol királyi családból származott, apja pedig az a Pfalzi Frigyes volt, aki a csehek Habsburg-ellenes felkelése alatt egy ideig Csehország királyaként uralkodott. A házasságot egyértelműen politikai célból kötötték. Zsigmond a magyarországi Habsburg-királyság ellenzékével egyetértésben keresett nyugat-európai szövetségeseket. A nyugati protestánsok egyik vezére fejezte ki Zsigmond tervei iránt a rokonszenvét azzal, hogy körülményes úton Pfalzi Henriettát ajánlotta Zsigmond házastársául.

A fejedelemasszony nehéz szívvel várta a királylány érkezését. Talán életében először szorongott. Sokkal bölcsebb volt annál, semhogy ne tudta volna, mennyi kockázat rejlik Zsigmond tervében. Politikai természetű aggodalmairól azonban nem maradtak adatok. A házasság érzelmi kudarcától rettegett és attól, hogy nem találja meg a hangot fia feleségével, akivel közös nyelvet nem beszélt, továbbá semmit nem tudott a neveltetéséről, a szokásairól. Semmit arról, mit vár vagy mitől fél Henrietta Magyarországon. Mert nem lehetett kétséges, hogy a királylány családi nyomásnak engedve érkezik. Miért jött volna saját akaratából? A házassággal szemben nyilvánított erős fenntartásairól pontos értesítéseket szolgáltattak a lánykéréssel megbízott követek.

De megtörtént a csoda. Henrietta beleszeretett Zsigmondba. És, ami talán még elképeszthetőbb, megszerette az anyósát. Leveleiben arról tájékoztatta az otthoniakat, hogy a fejedelemasszonnyal szokott sétálni, kocsikázni, hálás neki, mert

magyar ruhát kapott tőle. A boldogság azonban nem tartott sokáig. Henrietta az esküvő után két hónappal meghalt. Akkor derült ki ország-világ előtt, mennyire szerette őt az anyósa. A kelengyét, hozományát visszaküldte, de Henriettát Lorántffy Zsuzsanna saját apjának sírjába temettette el.

Henrietta elvesztése Rákóczi Zsigmond terveinek alakulását nem akasztotta meg. Eljött Sárospatakra Krisztina királynő egyik bizalmasa, hogy biztosítsa Zsigmondot néhai felesége rokonainak további támogatásáról. És ott volt még Comenius, a nagy tudós és politikus is.

Comeniusról sokan azt gondolják, hogy az ottani iskola megreformálásának céljával Lorántffy Zsuzsanna hívta Sárospatakra, holott a kapcsolatfelvétel éppen fordítva történt. A csehországi protestáns emigráció vezéralakja, aki Krisztina királynő környezetében hallott Zsigmondról, eljött Patakra. Az ürügye az volt, hogy sorstársait, a Rákócziak birtokaira menekült cseh testvér gyülekezeteket látogatja meg. Valóságosan ki akarta puhatolni, tényleg vannak-e Zsigmondnak Habsburg-ellenes szándékai és – főleg – lehetőségei. Remélhető-e tőle az, hogy megnyissa a hazatérés útját a Csehországból elűzött protestánsok előtt. Miután mind a fejedelemasszony, mind Zsigmond fogadta, Comenius úgy döntött, érdemes ideköltöznie. Meghívólevelet kért, majd rendkívül rövid idő alatt egész családjával együtt megtelepedett Patakon. Ő eskette Henriettát és Zsigmondot.

Végül azonban Comenius mint politikus mégsem működhetett itt. Rákóczi Zsigmond néhány héttel a felesége után maga is meghalt. Magyarország egyik legrokonszenvesebb politikusát a vak véletlen, himlő vitte el. A tudós egy ideig még nem távozott. Kihasználta a pataki nyugalmat, a nyomdát, amit Rákóczi Zsigmond szándéka szerint Lorántffy Zsuzsanna állított fel. Itt jelent meg Comenius néhány fontos munkája. Így keletkezett az a látszat, mintha a nagy száműzött tudós cél vezette volna Sárospatakra. A tévedés a szakirodalomba szívósan befészkelte magát.

Megbékélés a fejedelmi fiúval

Zsigmond elvesztése után Lorántffy Zsuzsanna egyedül maradt. Egyedül abban az értelemben, hogy óriási udvartartás vette ugyan körül, de érzelmileg nem állt hozzá senki közel. Igaz, nem is volt igénye ilyesmire. Feltűnő módon soha nem volt barátnője vagy más női bizalmasa. Eleinte a férje, majd Zsigmond jelentett neki mindent. A másik fiával csak élete végén, szomorú körülmények között rendeződött a fejedelemasszony kapcsolata. Akkor, amikor a fiú, II. Rákóczi György hadjáratot indított Lengyelország ellen, majd hadsereg nélkül, gyáván menekülve tért haza.

Lorántffy Zsuzsanna a lengyelországi háborút eredetileg minden idegszálával ellenezte. És mivel itt nem a férje, hanem örökké mellőzött fia volt a kezdeményező, nem segített, amikor a fiatal fejedelem a véleményét semmibe vette. II. Rákóczi György elképzelése szerint a vállalkozásnak – bonyolult politikai kombinációk eredményeként, illetve megvalósulásuk után – a Habsburg-ház elleni nagy nemzetközi háborúhoz kellett volna vezetnie. Lorántffy Zsuzsanna irreálisnak tartotta a tervet, és semmilyen körülmények között nem volt hajlandó anyagilag támogatni.

A lengyelországi hadjárat megítélésében neki volt igaza. II. Rákóczi György ezzel a háborúval romlást vitt Erdélyre, romlást a saját családjára. A csúfosan végződött vállalkozás azonban hozott a történelemben lényegtelen, az öreg fejedelemasszony és a fiatal fejedelem viszonyában viszont rendkívül fontos változást is. Most, amikor mindenki elfordult Rákóczitól, az anyja melléje állt. Megszűnt közöttük minden feszültség.

Lorántffy Zsuzsanna élete utolsó három esztendejében, állandóan betegeskedve, néha naponta több levelet is írt a fiának. Aggódott a menyéért, az unokájáért. György pedig mindenről tudósította. Korábban lehetőleg távol tartotta anyját politikai ügyeitől, a lengyelországi hadjárat utáni kétségbeesésében úgy fordult hozzá, mint legfőbb bizalmasához. Mindkettőjük tragédiája, hogy megváltozott kapcsolatuk csak nagyon rövid életű lehetett. Lorántffy Zsuzsanna betegségben halt meg 1660. április 18-án. II. Rákóczi Györgyöt pedig a lengyel hadjárat miatt Erdélyen pusztító török ellenségtől szenvedett sebesülés vitte el néhány héttel később.

LORÁNTFFY ZSUZSANNA UTÁN

Az idősebb Rákóczi György felesége után már nem volt nehéz fejedelemasszonynak lenni. Lorántffy Zsuzsanna az élet legkülönbözőbb területeire adaptálva eljátszotta ezt a főszerepet. A férjéhez fűződő viszony tudatos alakítója éppen úgy volt, mint a közéletben megértő társ vagy ott önállóan mozgó alak. Kellott fejedelem és a politikában merészen vállalkozó fiú anyjának lennie. Belekényszerült az özvegyiségbe és gyászolt szeretett fiút. Működött jobbágyság földesuraként és a református egyház patrónusaként egyaránt.

Mindezzel megkönnyítette utódai feladatát. Nem mintha Lorántffy Zsuzsanna tökéletes lett volna. Tökéletes ember nincs. De vannak már-már tökéletesen megoldott szerepek. Ilyet adott elő Lorántffy Zsuzsanna. Minden szituációra kidolgozott, sok elemében kényszerűségből kikínlódott alakításával pedig felkínálta az értelmezés lehetőségét. Viszonyulni lehetett hozzá. Utánozni, vagy pontosan az ő mintájával szemben dolgozni.

Sok fejedelemasszony azonban már nem vehette át vagy vethette el az ő példáját. Alkalmuk sem volt rá. Elégséges időt kapott Lorántffy Zsuzsanna menyje, Báthory Zsófia, aki nem szerette anyósát, de a fejedelemasszony szerepét pontosan úgy értelmezte, mint ő. Csak éppen nem a református, hanem a római katolikus egyház érdekében működött. Kapott aztán időt Bornemisza Anna, I. Apafy Mihály felesége. Anna kislány korától kezdve ismerte és valószínűleg szerette Lorántffy Zsuzsannát. Fejedelemasszonyként minden gesztusa olyan volt, mint ha őt akarta volna utánozni.

A tanulmány megjelent: Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna.

Tanulmányok születésének 400. évfordulójára.

Szerkesztette: Tamás Edit. Sárospatak, 2000. 7–24.

[A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 40.]

LORÁNTFFY ZSUZSANNA

SÁROSPATAK

Lorántffy Zsuzsanna életének Sárospatak adott állandó földrajzi keretet. A későbbi fejedelemasszony itt volt kisleány; körülbelül nyolcéves korában költözött Patakra a szüleivel. Aztán innen ment férjhez fiatalon, és Sárospatakról indult Gyulafehérvárra néhány hónappal az után, hogy a férje erdélyi fejedelem lett. Ide járt haza a fejedelemségből, majd Patakra jött végleg, amikor özvegyen maradt. Utolsó, tevékeny éveit Sárospatakon töltötte, pedig Lorántffy Zsuzsannának, illetve a családjának sok vára, kastélya, udvarháza, mindenféle, lakásra alkalmas birtoka volt.

Miért nem ragaszkodott például, miután fejedelemasszonyként megismerte, Lorántffy Zsuzsanna a fogarasi várhoz? Fogaras gyönyörű vidéken áll, és mint építmény csodálatos. Igaz, a vár középkori múltjára utaló gótikus részletek a 17. századi embereket valószínűleg még nem bűvölték el, de Fogaras nyugodt méltósága, építészetileg kiegyensúlyozott ritmusa minden történeti reminiscencia nélkül is otthonos érzést sugall. Vagy a gyulafehérvári palota? Az kívülről nem nagyon látványos, de belül karzatos hangversenyterme volt, és Lorántffy Zsuzsannának Rákóczi György külön lakosztályt építtetett hozzá belső szökőkúttal. Örményesre, ahová a fejedelemasszony nyaranta járt, a fejedelem énekesmadarakat telepíttetett.

Vagy, ha özvegyen nem akart már Erdélyben lakni, miért nem választotta Lorántffy Zsuzsanna Munkácsot? Hatalmas vár, sasfészek, messzire el lehet látni az ablakaiból. A fizikai tulajdonságai mellett pedig szimbólumértéket is hordozott ez a vár. Mindenki tudta, milyen fordulatos sorsa volt. Bethlen Gábor, aki Esterházy Miklóstól szerezte meg annak idején, külföldről jött, második feleségének kötötte le jegyajándékul. A fejedelmi státust Munkácsnál jobban kevés hely fejezhette volna ki. Ha viszont nem kellett státusszimbólum lakásként, ott volt például a makovikai vár alatt Zboró, amit csak azzal a közhellyel lehet leírni, hogy vadregényes. Egyszerű otthonnak jó lett volna Szerencs. Lorántffy Zsuzsanna oda költözött valamikor rövid időre mint fiatalasszony, és nehéz nyugodtabb környezetet elképzelni, mint az ottani, tóval körülvett, terebélyes kastélyt. Aztán a sor szinte végtelen. Lorántffy Zsuzsanna talán maga sem tudta volna pontosan elszámolni, hány hely lehetne az otthona.

Neki Sárospatak kellett. Itt élvezte a tágas, dombos, lankás vidéket, „az szép, tér földeket”, ahogyan egyik pataki látogatása alkalmával, amikor már tartósan a fejedelemségben laktak, a férjének írta. „Ez igen szép hely”, tette hozzá, és meg is

magyarázta, miért más Erdélyben: ott „hamar megakad az szemem az hegybe.”¹ Ha idejött, tényleg messziről láthatta a pataki vár legmagasabb, méltóságot sugárzó részét, a Vörös-tornyot. Élmény volt hazaérnie. Otthona távolról az egész vidéket uralta, de magába a várba, Patak belvárosában, egyenesen az utcáról kellett belépnie. A földesúri lakóhelyet gyakorlatilag egyetlen lépés választotta el az egyszerű emberek világától.

Az utolsó lépéshez gyönyörű vidéken keresztül vezetett az út. Mindenütt szőlőshegyek húzódtak. Közvetlenül a város előtt nyugati irányból jövet nagy, Mandulásnak nevezett gyümölcsös volt, keletről a Bodrog vidéke, sok patakkal. De akármelyik irányból közeledett is Lorántffy Zsuzsanna, magán a városon, illetve egy részén végig kellett haladnia. Vagy a Bodrog-parti utcason, vagy a kertek alján, esetleg a Bodrog kocsiktól nyüzsgő hídján át jutott a várfalig. Majd két lehetőség kínálkozott. Kocsival, nagy kísérettel jöhetett egy felvonóhidas, tágas, a várfalon át vezető kapun keresztül. Ez után – balra kanyarodva Patak belvárosában – néhány ház előtt elhaladt, és ott volt a vár belső kapuja. Gyalog vagy hintón a várfalnak a piacról nyíló, szűkebb kapuján keresztül a templom mellett juthatott be a belvárosba. Így házak hosszú sora előtt ment végig, mielőtt a belső várkaput elérte. Bent tágasság, pompa, fényűzés fogadta. Mint mindenütt, Patakon is nagy volt a különbség a földesúri lakás és a birtok népének világa között.

Lorántffy Zsuzsanna mind a kettőt ismerte. Bizonyos adatok arra utalnak, hogy mintegy belakta a várost, nem csak utazás céljával ment időnként végig rajta. Az ő idején a vártól északra fekvő és a Bodrog folyásához viszonyítva felső külvárosban, a Felső-hóstatban már két utcasor húzódott. Az egyik, a régebbi – ma Kossuth utca – a Bodrog partján középkoriasan szűk volt, a másik, az Új utca – ma Rákóczi út – vele párhuzamosan, már tágasabb. Ebben a két utcában laktak Sárospatak iparosai. A vár felőli elején élt egy nagy, kovácsmesterekből álló együttes, távolabb aztán voltak itt csizmadiák, bognárok, a legkülönbözőbb, mezőgazdasági termeléshez szükséges áruk előállítói. Mert a lakosság zöme Sárospatakon természetesen szőlő- vagy szántóműveléssel foglalkozott.

A pataki híres iskola eredetileg a szűkebb utcára nyílt, de a 17. század elején már volt kijárata az Új utcára is. Aztán nem messze tőle állt a város kőből épült ispotálya, ami valamikor a prédikátor házaként szolgált. Majd kert jellegű városrész, a Héce vezetett Ardó irányában. A vár ellenkező oldalán, az Alsó-hóstatban is sok volt a kertés ház, és az a negyed Lorántffy Zsuzsanna korában még fokozatos átmenettel simulott bele a környező szőlőhegyes, gyümölcsös vidékbe. Később tűzvész áldozata lett, úgyhogy ott ma nem lehet látni a régi házhelyek beosztását. A másik oldalon pontosan kivehető a telkek ősi szerkezete.

Egyik városnegyed sem volt azonban olyan díszes, mint a vár körüli belváros. Itt, ahonnan a vár is nyílt, több kőház állt. A 17. századi mezővárosokban ilyen drága építkezés, kőből, egyáltalán nem volt általános. Patakon viszont építettek Lorántffy Zsuzsanna idejében olyan tartós épületeket, hogy ma is állnak. A Kádár Kata utca nyugati során lévő három ilyen, középkori alapra emelt kőház

1 Lorántffy Zsuzsanna I. Rákóczi Györgynek, 1640. szeptember 11. In: Családi levelezés 73.

magántulajdon volt. Velük egy sorban, a várral szemben, a múzeumhoz tartozó nagy, emeletes, Lorántffy Zsuzsanna korabeli ház eredetileg gazdasági épület céljára készült. A vár oldalán, nem messze tőle pedig a fejedelemszöny idejében a főprédikátoré volt az a ház, amelyik a Bodrogra vezető utca sarkán áll. A többi 17. századi épületet a Szent Erzsébet téren és a Kádár Kata utcában már Lorántffy Zsuzsanna halála után emelték.

Akkor, amikor még ő járt-kelt ebben a városrészben, a vár főhomlokzatával párhuzamosan két utca húzódott. Itt volt Patak világi és egyházi központja. Az egyik utcában állt az a ház, ahol a magisztrátus szokott, ha nem a bíró házában tette, ülésezni. Vagyis az a ma már elpusztult, esetleg lebontott épület volt a városháza. És az utcák északi végén állt a templom.

A vár melletti utcák házaiban prédikátorok, tanárok, uradalmi tisztviselők laktak, továbbá sárospataki színvonalon előkelő családok, gazdag kereskedők, iparosok, a város körüli hegyek kőbányáinak nem egy tulajdonosa. A belvárosi tér funkciójára jellemző, hogy Lorántffyték beköltözése idején már régóta két neve volt, Külső-várnak és Belső-városnak egyaránt nevezték. Vagyis a patakiak tudatában részint a várhoz, részint a városhoz tartozott. A várhoz kötötte az, hogy a vár épületeit és a belváros terét közös várfal vette körül; a templom a várfalra támaszkodott. Ugyanakkor a Belső-város építészeti kapcsolatban állt Patak külső negyedeivel. A várfalon több kapu nyílt. Azokon keresztül jártak a Külső-város lakói esetleg dolgozni a várba vagy ügyeiket intézni a földesúrnál, illetve a városi magisztrátusnál, és – főleg – a kapukon keresztül jártak templomba.

A templom eredetileg még a középkorban épült, aztán többször átalakították. Legutóbb Lorántffyték Patakra költözése előtt egy korábbi földesúr, Perényi Gábor változtatott a belső szerkezetén. A változtatás lényege az volt, hogy megszüntették a kegyúri karzatot, és a szentély lebontásával téglalap alakúvá vált templom közepén úrasztalát helyeztek el. Így a templom református lett. A református kegyurak szoktak nem külön karzaton ülni, és a református úrvacsoraszínházhoz kellett az úrasztala.

Ebbe a templomba járt Lorántffy Zsuzsanna kisleány korában, majd felnőttként is. Valószínűleg a tér nyugati oldalán ma is álló ház sor előtt haladt el, mert a templom kapuja akkor még az épület nyugati végén lévő torony alatt volt, a vár és a templom között pedig nem vezetett egyenes út. Csak a 19. századi tulajdonosok kezén lett – a tér közepén és a várkaputól délre álló házak lebontásával – az egész Belső-városból levegős park. Akkor vált el a vár a várostól.

Lorántffy Zsuzsanna korában még a Belső-város, főként az itt álló templom, volt a földesúri család és a patakiak érintkezésének legfőbb színtere. A templomban a família együtt ült az utolsó útkaparóval is, együtt hallgatták a prédikációt, együtt énekeltek, és együtt vettek úrvacsorát. A templomba menet vagy onnan jövet pedig mintegy természetesen találkoztak a város lakóival. Pusztán elmentek mellettük, vagy beszélgettek velük? Nem tudjuk. A fennmaradt dokumentumok alapján az emberek térbeli mozgását, a templomi alkalmak jellegét lehet rekonstruálni, de a személyes érintkezés körülményeit a Belső-városban nem tárják fel.

Tudjuk viszont, hogy a várból nyílt egy hátsó kapu is. Azon keresztül a család magánszférájához tartozó várkertbe lehetett kimenni. És a várkert minden

fennmaradt adat szerint gyönyörű volt. Gombos-kertnek nevezték. Talán olyan, gömb alakú üvegdíszek voltak benne, amilyenek falusi kertekben ma sem ritkák. Amikor Lorántffyék beköltöztek, a Gombos-kertet már vagy száz esztendeje művelték. Különleges növények, virágok nőttek benne. Lorántffy Zsuzsanna nagyon szerette. A férjével folytatott levelezésből kiderül, hogy várta a virágok nyílását, magokat gyűjtött, maga is kertészkedett.

És valószínűleg hallott róla, milyen izgalmas események színhelye volt valamikor régen a kert. Az izgalmat ugyanis Balassi Bálint támasztotta, akinek költészetét Lorántffy Zsuzsanna kortársai vagy egyes kortársai már elismerték, ráadásul Zsuzsanna rokona volt. Feltehetőleg nagy családi sztoriként tartották számon azt, hogy Balassi, a közismert nőhódító titokban feleségül vette az unokahúgát, Dobó Krisztinát. Krisztináé és családjáé volt akkor Patak. Aztán, mivel az ilyen közeli rokonok közötti kapcsolat vérfertőzésnek számított, a házasság ürügyén Dobóék gyakorlatilag kitiltották az asszonyt Patakról. Emiatt Balassi egyszer – állítólag felesége jogait érvényesítendő – a kerten keresztül be akart hatolni a várba. A család talán éppen nem volt otthon, de az bizonyos, hogy egyszerű pataki emberek kergették el. Előzőleg, még mielőtt a házasság miatti botrány kirobbant volna, Balassi írt a kertben. Úgy is lehetne fogalmazni, Balassi Bálint megénekelte a pataki Gombos-kertet.

A vár maga, ezt is tudta Lorántffy Zsuzsanna, a mohácsi vész után nem sokkal épült. Az építtető Perényi Péter címerével egy kandallót mindenestre naponta látott, ha a várban tartózkodott. A kandalló ma is a helyén van. És a várfal főkapuja felett szembeötlő ma is az 1541. április 17-i dátumot hordozó oromkő. Perényi arra a napra tette az építkezés lezárását. Lorántffy Zsuzsanna a feliratot valószínűleg nem olvasta el minden alkalommal, amikor áthaladt a kapun; jelentéktelen részlete volt a várnak. De nyilván sokszor ráesett a tekintete.

Ez a felirat hozzájárulhatott ahhoz, hogy Lorántffyék számon tartsák Sárospatak történetét. Megtették volna egyébként is. Az akkori emberek épületek, birtokok sorsát rendszerint gondos figyelemmel kísérték. És Lorántffy Zsuzsannának különös érzéke volt az építészethez. Amikor a család a sárospataki várat átvette, egyes elemei minden szerkezeti kapcsolat nélkül álltak egymás mellett. Lorántffy Zsuzsanna teremtette meg a vár jelenlegi formáját. A 19. századi tulajdonosok, Bretzenheimék csak módosítottak rajta. Lényegében a Bodrogra néző, gyönyörű kilátású helyiségekből csináltak nagy termeket, és a régi erődítményből származó főhomlokzatot építették át. Ezzel együtt befalazták, illetve odébb helyezték azt a kaput is, amelyen még Lorántffy Zsuzsanna közlekedett.

Az ő beköltözése idején a kaputól kicsit jobbra, a várudvar túlsó oldalán, magában állt a szép tagolású, de szinte félelmetes építmény, a Vörös-torony. Ez volt a célja: félelmet kelteni. A 16. század eleji zavaros időkben kellett a Perényi családot védenie. Ennek megfelelően szolgált védekezésre és lakóhelyként. Minden megvolt benne, amit a középkori lakótornyokba bele szoktak építeni. Az alsó szinteken fegyverház, konyha, feljebb lakószobák, reprezentációs nagyterem, kápolna, és lőrések mindenütt. Az érdekes azonban az, hogy ez az ősréginek látszó épület bizonyosan a 16. század elején vette fel ma is látható formáját. Eredetileg tényleg középkori lakótorony volt; a tatárjárás után ilyen, folyóktól védett helyeken emeltek a földesurak maguknak lakást. Perényi Péter építtette át a Vörös-tor-

nyot, és ő vont köréje erődtítményt. Az építkezéshez felhasználtak a Pálócziaknak a Bodrog partján kicsit lejjebb, Mohács után közvetlenül elpusztult kastélyából származó köveket is. És talán nem tűnik fontosnak, de mivel az emberi civilizáció folyamatában a mellékhelyiség használatát a történetírás kiemelt jelenséggént kezeli, érdemes leszögezni, hogy Perényi Péteréknél a Vörös-toronyban volt mellékhelyiség.

A lakótorony építése mégis elkésett vállalkozás volt, illetve már a munkálatai közben kiderült, hogy a kastély jött divatba. Perényi el is kezdett építeni egyet a várfalon belül, a Vörös-torony mellett. A két építkezés jóformán egyszerre fejeződhetett be, de semmilyen kapcsolat nem volt közöttük. Lorántffy Zsuzsanna első belépésekor még külön álló épületként látta a Perényiek kastélyát a Vörös-toronytól pár méternyire a Bodrog irányában. Egy ideig úgy is maradt a vár, darabokban; a sárospataki építészettörténet nem tud Lorántffy Mihály nevéhez köthető elemekről. Közvetlenül Lorántffy halála után húztak fel egy második várfalat, és kifejezetten Lorántffy Zsuzsanna ötlete volt az, hogy egy egységbe szerkesszék a vár különböző elemeit.

Ezen az építkezésen már látszott, hogy békésebb időkre számítanak vele. Két helyen is megtörték az épület falát; a Belső-városra néző oldalon és a Bodrogra kilátást nyújtó rész első emeletén egy-egy erkélyt helyeztek el. Ettől valahogy könnyed lett az egész vár külseje. Könnyed és szokatlan a maga idejében; erkélyre nyíló szobák várakban akkortájt még nagy luxusnak számítottak. Lorántffy Zsuzsanna azonban valószínűleg nem akart konvencionális otthont. Mert a továbbiakban engedett ugyan a kor divatjának, lodzsás lépcsővel kötött össze két épületelemet. Ilyen lépcső a 17. század elején jóformán minden várban vagy kastélyban épült. És felhúzatott egy ugyancsak divatos, árkádos szárnyat, de az egyes építményeket egyszerűen csak összekötötte. Nem szabatta át egységesre a különböző elemek belső homlokzatait.

Más, hasonlóan nagyjából négyszögletes várak belső udvarán szinte nyomasztó az egyszerre épült, egyforma ablakok vagy árkádok monoton ismétlődése. A pataki vár olyan, mint egy gyöngyszem: villogóan szabálytalan, mert fokozatosan keletkezett. És Lorántffy Zsuzsanna a lényegét meghagyta. Ha semmi mást nem tudnánk róla, csak ezt az alkotását ismernénk, akkor is világos volna, hogy határozott akaratú asszony volt. Nem mások építkezéseit utánozta, hanem olyan otthont teremtett, ahol jól érezte magát. Saját igényei szerint változtatott. Azt, ami tetszett neki, meghagyta.

A LORÁNTFFYAK

Zsuzsanna családjában az ilyen erős akarat nem volt kivételes. Az a Bors ispán, akit a 12. század elején egyes pártütő urak királlyá választottak, és a törvényes király, II. István olyan veszélyesnek ítélte, hogy Bizáncba száműzte, a familia egyik korai őse lehetett. De bizonyosan elődei voltak a 13. században élt Borsa nembeli Tamás ispán, majd a fiai. A fiúk közül János erdélyi vajda lett 1273-ban rövid időre. Majd János egyik fia mint Vajdafi élt egy darabig, ez az ág azonban

az ő fiában kihalt. János vajda másik fia, Lóránd ugyancsak erdélyi vajda lett. A 13. század végi pártharcokban háromszor szerezte meg a méltóságot, mert időnként vissza kellett vonulnia. Ez volt jellemző már Tamásra, fivéreire és az utódaikra: élénken politizáltak, rendszerint a törvényes királyokkal szemben.

Volt aztán Lóránd erdélyi vajdának egy fia, György, aki nagyon sok más birtok mellett megszerezte Zsigmond királytól a 15. század elején a Gömör megyei Serkét. Ő kezdte magát az apjáról Lórántfinak, Lórándfynak, illetve Serkéről Serkeinek nevezni. Hosszú életű ember volt, rengeteg gyermekkel. Az utódok pedig – a történetírás nagy szerencséjére – folyton pereskedtek részint az apjukkal, részint egymással a sok birtok felett. Így a különböző peres iratokból bizonyosan lehet tudni, hogy Lóránd fia Serkei Györgynek hét gyermeke, négy fia és három leánya lett felnőtt. Az is peres aktákból derül ki, hogy unokatestvére, János vajda fia magtalanul halt meg, egyébként pedig csak nők voltak a családban, úgyhogy Lorántffy Zsuzsanna kétségtelenül ennek a Serkei Györgynek, visszafelé pedig Lóránd vajdának, János vajdának és Tamás ispánnak az egyenes ági utóda.² Lorántffy Mihályék névhasználatából – Serkei Lorántffy – arra lehet következtetni, hogy Lóránt fia Serkei Györgyig ismerték pontosan a családfájukat.

Serkei György rendkívül tevékeny, ambiciózus ember volt. Nem riadt vissza az erőszaktól sem. Egyszer Borsod megye bírósága előtt kellett megjelennie, mert valamilyen szóváltás miatt panaszt emeltek ellene. És nyilván minden eszközt megragadott a gazdagodáshoz. 1446-ban például Pelsőczy Péter özvegye, vagyis magas állású úr felesége követelte rajta a kincseit, mert a zavaros időkben Serkeire bízta őket, de Serkei valami ürüggyel megtagadta a visszaszolgáltatásukat. Más nagyurak családjai is kapcsolatot tartottak vele. Távoli rokona volt a hatalmas Pálóczy famíliának, amiből az ő életében kiemelkedett egy esztergomi érsek és egy nádor. Velük talán nem voltak ellentétei, mert Serkei mint Pálóczy Simon familiárisa működött a közéletben. A hatalmas családból származó Perényi Dániel özvegye viszont mint a nagynénje pereskedett Serkeivel, akit azért is megtámadott a családja, mert Hunyadi Jánosnak adott el bizonyos birtokokat. Ez az utóbbi per 1451-ben folyt, már Hunyadi kormányzósága idején, vagyis Lóránd fia Serkei György az ország vezető köreivel érintkezett.

Olyan hivatalt azonban, ami után az arisztokraták nagyságos címét használhatta volna, nem kapott. Serkeit egy lépés mindig elválasztotta attól, hogy az ország előkelői közé kerüljön. Volt vagyona, voltak kapcsolatai, de az utolsó, döntő lépés nem sikerült neki. Pedig még előkelő feleséget is kapott, ami a felemelkedésben sokat szokott számítani. Serkei György második felesége Széchy Anna volt, akinek egyes rokonai a legnagyobb hatalmú urak közé tartoztak már a 14. század óta; egy esztergomi érsek, Széchy Dénes pedig pontosan Serkei György kortársa volt. És főpapok sok esetben juttatták rokonaikat a legelőkelőbbek közé. Úgy látszik azonban, Dénes érsek nem törődött vagy nem eléggé törődött Anna férjével. Serkei György első feleségének a létezésére viszont pusztán abból a tényből lehet következtetni, hogy a Serkei utódok a birtokperek tanúsága szerint

² Az egész genealógia könnyen áttekinthető a Magyar Országos Levéltár Királyi könyvek, Mohács előtti gyűjtemény című CD-ROM-jával, aminek az alapján a korábban ismertektől némileg eltérő leszármazási adatok derülnek ki.

nem azonos jogen örökölték, vagyis két anyától származtak. De ez a másik anya, illetve a rokonai sem változtatták meg a család társadalmi státusát.

Így aztán Serkei György sok utóda mint vezető pozíciójú köznemes árasztotta el Felső-Magyarország keleti részét. Ott voltak kisebb-nagyobb birtokaik, és a nőttagok is ezen a vidéken házasodtak. Rokonságba kerültek itt mindenkivel. Voltak közöttük alispánok és várkapitányok. A famíliának a Serkei György után következő tagjai azonban mintha nem lettek volna nagyon tevékeny emberek. Vagy nem volt a közéletben szerencsájük. Ilyesmire különösen Lorántffy Zsuzsanna korához egyre közeledve, a 16. század közepe tájt, második felében lehet következtetni.

Felső-Magyarország keleti vidéke ugyanis Mohács után, illetve a Szapolyai–Habsburg küzdelmek idején társadalomtörténeti értelemben forrongó katalanhoz lett hasonlatos. A két országrész határán, a fontos vár, Eger körzetében, nagy hatalmú urak mellett kivételes lehetőségek adódtak. Fantasztikus karrierek indultak innen, a sok Serkei vagy Serkei Lórántfi, esetleg Lórántffy – mint minden akkori kortárs, sokféleképpen írták a nevüket – azonban nem mozdult a társadalmi lajtorján. Úgy tűnik, csak annyiban nem maradtak ki a közéletből, hogy az itteni nemesek többségéhez hasonlóan nagyjából következetesen Szapolyai párton politizáltak olyankor, amikor kiéleződött a politikai helyzet.

Így vesztette el 1557-ben, I. Ferdinánd elleni hűtlenség címén Serkét egy Lorántffy éppen úgy, ahogy ugyanakkor, ugyanolyan okból iktári Bethlen Farkas veszített itt el birtokokat. A különbség az, hogy a Bethlen família átvonult Izabella királyné uralma alá, a Lorántffyak maradtak. Köztudott, hogy Bethlen Gábor személyében hova emelkedett a Bethlen család. Aztán itt voltak birtokosok a Rákócziak. Ők is veszítettek el javakat hűtlenség miatt, de Rákóczi Zsigmond előbb Bethlenékhez képest fordított következtetést vont le. Maradt, elvette Alaghy Juditot, Mágóchy András özvegyét, vagyis beházasodott, majd óriási kölcsönökkel lekötölte az uralkodót, I. Rudolfot. Bárói cím, vagyis főrendi státus volt a jutalma. Később aztán – a Bocskai-szabadságharc után – belőle is erdélyi fejedelem lett. Vagy itt állt felfelé ívelő pályára Esterházy Miklós. Elvette Mágóchy Ferencnek, a vidék legnagyobb hatalmasságának az özvegyét, Dersffy Orsolyát. Már mint vőlegény megkapta, mert a birtokok fontosságára hivatkozva kérte, a bárói címet. Belőle idővel gróf és a királyság nádora lett.

LORÁNTFFY ZSUZSANNA FÉRJHEZ MEGY

A Lorántffy család emelkedésében a döntő lépést Zsuzsanna tette meg. Ő lépett olyan házasságra, amelyet előtte már bizonyosan sok családtagja szeretett volna kötni. A sors vagy a történelem fintora, hogy nő volt, pedig minden jel szerint sok elődje tulajdonságait örökölte. Átvitt értelemben is igazi Serkei Lorántffy volt, de a gyermekei nem vihették tovább a nevet. Zsuzsanna ágán apja, Lorántffy Mihály volt az utolsó férfi.

Lorántffy Mihályról nagyjából ugyanazt, részint az ellenkezőjét lehet leírni annak, amit 15. századi ősről, Serkei Györgyről. Különbözött tőle először is ab-

ban, hogy kevés gyermeke volt. Lorántffy Mihálynak két házasságából négy leányáról tudunk. Eltérő a 15. századi ős és Lorántffy Mihály természete is. Serkei György rendkívül tevékeny ember volt, Mihály szemlélődő. Esetleg jelentéktelen személyiség. A kortársai mindenesetre nem írtak róla, levelekben nem emlegették. Még saját udvari prédikátora, Szepsi Laczkó Máté sem jegyezte fel Lorántffyról a krónikájában többet, mint halála és temetése pontos idejét, leányainak számát, illetve a legkisebb leány nevét. Érdemként azt említette, hogy Lorántffy Mihály jó földesúr volt. Halálát „a közseg igen szánja, mert olyan vala mint édes atyja”, írta Lorántffyról Szepsi Laczkó Máté.³ Vagyis az úr nyilván emberséges ember volt, ami nagyon elismerésre méltó, de nem hajtott végre olyan cselekedeteket, amilyeneket az ország nevezetes eseményeiről szóló krónikába fel lehetett volna jegyezni.

Lorántffy Mihály két házassága aztán éppen úgy nem volt a társadalmi emelkedés szempontjából jelentős, mint a 15. századi ősé. Annak ellenére nem szerzett ő sem felfelé utat nyitó feleséget, hogy neki is jó kapcsolatai voltak. Zeleméry Borbála, az első asszony a Lorántffyakhoz hasonló családból származott. A Zeleméryek többnyire sokan voltak, az Árpádok koráig lehet visszakövetni őket, de nem tudtak a főrendűek közé emelkedni.

Az ilyen családok társadalomtörténeti jelenséget jelentettek Magyarországon. A középkorban szerepeltek, illetve egyik vagy másik ősük sokra vitte, aztán valamilyen okból jelentéktelenségbe süllyedtek. Talán egy-egy generációban sok utód vitte szét a nagy ős által összegyűjtött birtokokat, talán más ok játszott szerepet abban, hogy régi származásukat mindenki elismeréssel számon tartotta, de hivatalos előkelőséget nem értek el. Nem címezték őket nagyságosnak, a középkorban nem volt joguk bandériumot, saját katonaságot fenntartani, és később nem járt nekik az országgyűlés felsőházában hely. Ezek voltak a látványos, első pillantásra érzékelhető tünetei az ősi származás ellenére is másodrendű státusuknak.

Úgy látszik, ezek a családok ösztönösen vagy esetleg tudatosan összetartottak. Lorántffy Mihály második felesége, Andrassy Kata ugyanebből a körből jött. Az Andrassyaké volt a Gömör megyei Krasznahorka vára, és Kata mögött 15. századi ősök álltak. A főrendbe azonban a família csak sokkal később jutott be. Ez is jellegzetes volt egyébként: sok család élt meg hullámzó sorsot. A középkorban nevezetes alakok, aztán dicső múlt magas rangok nélkül, és csak a végén, esetleg a 18. vagy a 19. században nagy uralkodói adományok a hivatalos elismerés külsőségeivel együtt. A közbeeső időben ezekből a familiákból származó leányok kezével nem járt gazdagság. Se Zeleméry Borbála, sem Andrassy Kata nem vitt néhány udvarháznál többet a Lorántffyaknak.

Végül hasonlított a távoli őshöz Lorántffy Mihály abban is, hogy minden erővel gazdagságra vágyott. Ehhez a célhoz a nagy lehetőség körvonalai 1602-ben kezdtek kibontakozni, amikor Sárospatak akkori birtokosa, Dobó Ferenc meghalt. Normális időkben ez a haláleset nem jelentett volna Lorántffy szempontjából semmit, mert Patakot annak idején, 1573-ban, miután a Peré-

³ Szepsi Laczkó Máté Lórándffi Mihál udvari concionatora krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzésével 1521–1624. In: *Erdélyi történelmi adatok*. III. Kiad. Mikó Imre. Stein, Kolozsvár, 1858. 143.

nyiek egyik magva szakadt ágáról a kamarára viaszszállt, négy személy nevére inskribálták, vagyis négyüknek adták zálogba. Az egri hős Dobó István özvegye, illetve Dobó Ferenc, Dobó Krisztina és Dobó Jakab nyerte el. Valószínűleg a Dobó familia belső megegyezése alapján lakott haláláig, 1602-ig Dobó Ferenc Patakon. Az ő halála után azonban az eredeti négy zálogostárs minden rokona, minden házasságukból született minden gyermek és az utódok valamennyi házastársa igényt tartott a birtokra. Lorántffy Mihály például úgy került a Patakért versenyt futók csoportjába, hogy felesége az egyik eredetileg birtokos Dobó leányági unokája volt.

Ilyen alapon sok esélye nem volt, de 1602 körül éppen zavaros idők jártak. Akkor folytak azok, a történetírásban hírhedtté vált fiskális perek, amelyek sokak szerint nagy szerepet játszottak a Bocskai-szabadságharc kialakulásában. A megtámadott urak – különös hangsúllyal Illésházy Istvánt szokták említeni – Bocskai mellé álltak. A Dobók esetében azonban a fiskus nem vesződött törvényesnek látszó eljárással. Egyszerűen megemelték a zálogösszeget, vagyis újabb pénzt követeltek. A közvélemény úgy tudta, előbb megszállták és az utolsó szögig kiürítették Patakot. A kortársak a kamara manővereit Dobó Ferenc halála után egy kategóriába helyezték a fiskális perekkel. Egy röpirat kifejezetten leírja azt, hogy miután Illésházy Istvánt és feleségét a kamara kifosztotta és az urat arra kényszerítette, hogy Lengyelországba meneküljön, „a nagyságos Dobó Ferenc halálát követően a kamara megvonta javait az örökösöktől”. Majd kicsit torzítva és a családi kapcsolatokat összekeverve előadja a pataki birtok körül folyt kamarai machináció kezdeteit, és más, a királyi uralommal szemben élő környékbeli sérelmeket tár fel.⁴

A valószínűleg a kamara tárgyalni kezdett az örökösökkel. Lorántffy Mihály rögtön az első, 1602-es tárgyaláson ott volt mint a kamara által főörökösnek tekintett özvegy Forgách Jánosné Perényi Zsófia képviselője. Akkor 6000 magyar forintot követeltek Perényi Zsófiától. Aztán az adatok ellentmondásosak. Nem lehet világosan kivenni, Perényi Zsófia már az első követelést is visszautasította volna vagy csak a még tovább emelt összegeket nem volt hajlandó kifizetni. Ő mindenesetre kiszállt a versenyből, és két házasság után férjhez ment harmadszor is. Az egész történet lényege a Lorántffy család szempontjából az, hogy 1608-ban végül Lorántffy Mihály kapta meg 313 000 magyar forint zálogösszeg fejében Patakot, illetve a hozzá tartozó uradalmat. Ezek szerint néhány év alatt több mint ötvenszeresére emelték a Patak utáni követelést. Irracionális lett volna nem így eljárni. A kamara illetékesei biztosak lehettek benne, hogy lesz, aki fizet. Nem tévedtek.

Első ránézésre úgy tűnik, mintha Lorántffynak a Bocskai-szabadságharc alatt tanúsított hűségét jutalmazták volna meg Sárospatakkal vagy ő – sunyi módon – elárulta volna a kamara által megtámadott urak ügyét. Közelebbről látszik, hogy Patak megszerzésében a szabadságharc prominens személyiségeivel kellett együttműködni. Maga Illésházy, aki Bocskai mozgalmának lezárása után az or-

4 A röpirat másolata a zempléni református egyházmegye jegyzőkönyvében. TiREL Kgg I-II. Prothocollum Zemplen I/2. p. VI.

szág nádora lett, „egy termés rubint gyűrű”-t kapott Lorántffy Mihálytól.⁵ Nyilván a segítséget viszonzandó. És Lorántffy sikere mögött ott sejlik Rákóczi Zsigmond személye. Nélküle Lorántffy Mihály, aki Ónodon, az egyik 1595 óta Rákóczinak elzálogosított várban volt királyi főkapitány, aligha tudott volna a félelmetesen magas összeghez, több százezer forinthez hozzájutni.

Rákóczi viszont híres volt arról, hogy nagy készpénzei vannak. Hol kölcsönt adott a kamarának, hol zálogbirtokokért fizetett. Birtokstratégiájának nagyon világos volt a célja, a magyarországi bortermelés szívében, a Hegyalján terjeszkedett. Mádot és Tállya egy részét első házasságával szerezte meg, aztán elmaradt zsoldja, zálog, kölcsön fejében 1584-től kezdve darabonként, jóformán faluról falura haladva összeállította a szerencsi uradalmat, és 1599-ben megint csak az uralkodónak nyújtott kölcsön hozta meg neki Tarcalt. Ez után már csak Sárospatak hiányzott.

És az utolsó gyöngyszem, Sárospatak egyik lehetséges örököse ott mozgott a közvetlen környezetében. Rákóczi valószínűleg felmérte, hogy az egész Dobó rokonsággal szemben minden jogcím nélkül nincsenek nagy esélyei, Lorántffyn keresztül viszont megszerezheti családjának a Hegyaljából még hiányzó egyetlen, bár legértékesebb darabot. A főkapitány különben is a lekötelezettje lehetett; Lorántffy nemigen tudott hozzájutni a várparancsnokoknak török foglyok után rendszerint jutó pénzekhez a vártulajdonos Rákóczi hallgatólagos hozzájárulása nélkül. Mert a foglyokkal váltságdíjon kereskedni szigorúan tilos volt ugyan, de megtette Rákóczi is, megtette mindenki. Miért akadályozta volna benne Rákóczi Zsigmond éppen Lorántffy Mihályt? Dobó halála idején Rákóczinak volt három kislánya, Lorántffynak a Rákóczi fiúknál valamivel fiatalabb leányai.

A gyermekek akkor még kicsik voltak, de mint jövődöbéli házastársakkal lehetett velük számolni. Rákóczi Zsigmond számára ez volt a legegyszerűbb megoldás. Egyben természetes. Társadalmilag pedig mindkét fél szempontjából előnyös. Mert Rákóczi Zsigmond nem származott ősi családból, és a főrangot biztosító diplomáján még alig száradt meg a tinta, de volt főúri rangja. Lorántffy oldalán viszont nem volt a királytól kapott rang, de ott állt a nagy Hunyadiak korában tevékeny ős. A 17. századi kortársak a Mátyás kori elődöket minden másnál többre értékelték. Így aztán a tervezett házasságokból származó utódok bölcsőjébe a terv előkelőséget, főúri rangot és gazdagságot együtt helyezett el. Gyermekek házastársának a kiszemelése jó előre abban az időben nem volt szokatlan eljárás.

A hivatalos eljegyzést Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi György, illetve Lorántffy Mária és ifjabb Rákóczi Zsigmond között azonban Rákóczi Zsigmond valószínűleg nem élte meg. Az egykori fejedelem 1608. december 5-én elhunyt, amikor az ő fiai még kamaszok voltak, a mátkaságra kiszemelt leányok pedig nagyon kicsinyek. Zsuzsanna nyolcéves, Mária körülbelül hatéves lehetett. A másik apa, Lorántffy Mihály jóval később, 1614. szeptember 9-én halt meg. Akkor már tekinthették hivatalos jegyeseknek a fiatalokat.

⁵ Illésházy István özvegyének végrendelete. In: Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. II. Magyar Tudományos Akadémia Bérházában, Bp., 1879. 147–148.

Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi György esküvőjét 1616. április 18-án tartották, Máriáét és Zsigmondét valamivel később. Vagyis nyugodtan kivárták a házasság szokásos idejét. Zsuzsanna akkor tizenhat éves lehetett, vagyis ha semmi más, az esküvő időpontja alátámasztja születésének a hagyományban élő 1600-as dátumát. Csak nála sokkal előkelőbb leányok szoktak akkoriban tizenhat esztendősnél fiatalabb korukban házasságra lépni. És a férfiak, akik nagyjából egyenrangú feleségre számítottak, rendszerint nagykorúságuk küszöbén, esetleg nagykorúságuk beköszöntével házasodtak. Ahogyan Rákóczi György tette.

Akkor már a Rákóczi fiúk összekülönböztek apjuk özvegyével, a mostohaanyjukkal, Telegdy Borával. A leányok mostohaanyja pedig, Andrásy Kata új házasságba költözött el Patakról a leányával együtt. A jegyesek, akik minden jel szerint nagyon önállóak voltak, valószínűleg saját elképzeléseik szerint rendezték meg a lakodalmakat, és maguk döntöttek úgy, hogy ne Rákóczi-birtokon, hanem Lorántffy Zsuzsanna otthonában rendezkedjenek be véglegesen. Egyébként a feleség szokott férje valamelyik várába költözni. Talán Sárospatak inga-tag birtokjoga volt a rendkívüli döntés mögött. Biztonságosabb volt, ha az értékes tulajdont nem egyszerűen uradalmi emberek gondozásában hagyják. Igazuk volt; rögtön 1616-ban jelentkeztek Patakra más igénylők. Forgách Zsigmond nádornak, a Lorántffyak egyik rokonának a segítségével sikerült a helyzetet rendezni. Szerencsen a harmadik Rákóczi fiú, Pál maradt, akinek nem jutott az apák ügyködésével megszerzett Sárospatakból.

A TESTVÉREK

A Patak miatt kifundált két házasságot furcsa sorsú emberek kötötték. A Rákóczi fiúk bonyolult családban, fordulatos körülmények között nőttek fel, a Lorántffy leányok előző élete kevésbé volt izgalmas, de apjuk második házassága nekik is okozott bonyodalmakat. Mai ésszel azt lehetne gondolni, valamennyien idegbe-tegek lettek.

Amikor György, Rákóczi Zsigmond és Gerendy Anna első fia 1593 nyarán megszületett, már élt egy nővére, Erzsébet. Erzse, ahogyan nevezték, a nem sokkal korábban elhunyt Alaghy Judit és Rákóczi Zsigmond közös gyermeke volt. Maradt azonban Judit után előző férjétől két fiú is, Mágóchy Gáspár és Mágóchy Ferenc, akiket semmilyen vérrokonság nem fűzött ugyan a Rákócziakhoz, de mivel még apjuk Rákóczi Zsigmond gyámsága alá adta őket, ott éltek Alaghy Judit halála után is Rákóczi Zsigmond udvarában. Aztán megszületett Gerendy Anna és Rákóczi Zsigmond másik két fia, Zsigmond, valamint Pál.

Itt azonban nem állt meg a család bővülése. Öreg Rákóczi Zsigmond, aki kellemes ember lehetett, mert egyik jó házasságot tudta a másik után kötni, Györgyék anyjának elvesztését követően feleségül vette még özvegy Csapy Krisztófné Telegdy Borát is. Ettől az asszonytól már nem született saját gyermeke, de Bora hozta magával az előző házasságából kisleányát, Csapy Zsuzsannát. Vagyis a három Rákóczi fiúnak kiskorában volt egy féltestvér nővére, és tartozott még a

családhoz három, az ő generációjukból való személy apjuk különböző feleségeitől. Az utolsó asszony, Telegdy Bora túlélte Rákóczi Zsigmondot.

A fiúk életében volt tehát jó néhány olyan év, amikor összesen öt házasságból származó utódok csoportjának együtt élő tagjai voltak. Ráadásul a csoport fellett nem állt vér szerinti családfő; az utódok egy része nem Rákóczi Zsigmond saját gyermeke volt. Mai tapasztalatok alapján nem lehetne mást feltételezni, mint azt, hogy a szüleik szeszélyével összekapcsolt kamaszok és gyermekek között számtalan félreértés, féltékenység, ellentmondó érdek nagy érzelmi feszültséget hozott létre. Ők azonban nem mai körülmények között éltek. Először is mind fizikai, mind társadalmi értelemben igen tág volt a mozgásterük.

Még ha ugyanazon a helyen laktak is, a lakás céljára várak szolgáltak, nem modern lakások. A kor általános főúri gyakorlata szerint a gyermekeknek jóformán csecsemőkoruktól kezdve külön-külön szobájuk, többnyire külön személyzetük is volt. És a szokás ugyan azt diktálta, hogy az egy fedél alatt élők napközben a közös helyiségekben tartózkodjanak, de az egy fedél alatt főuraknál soha nem csak maga a család élt. Számtalan ember, szolga, szegényebb rokon tartozott a főúri háztartásokhoz. Emellett pedig vendégek jöttek hosszabb-rövidebb időre. Ahogyan a családtagok is folyton vendégségbe jártak.

A Rákócziak korai levelezését nem ismerjük, de nemigen lehetett az életmódjuk lényegesen más, mint az övékéhez hasonló státusú családoké. Ahol a megfelelő források fennmaradtak, arról tanúskodnak, hogy a várak szinte lüktettek a fiatalok mozgásától. A gyermekek, a kamaszok meg különösen, éppen elutaztak, várják őket haza, a kisleányért kocsit kell küldeni, mert hazavágyik, a fiú lószerszámot kért, mert a barátainak az övénél fényesebb felszerelésük van. A nagymama hívja az unokáit, vagy éppen hazaküldi őket, a nagynénihez lakodalomba kell menni, vagy keresztanyának a família valamelyik lekötelezettjéhez.

Ez a szüntelen mozgás, utazás, vendégeskedés – másrészt – oka is, okozata is volt annak, hogy a főúri emberek sok szabad érzelmi szállal kötődtek a családon kívüli társadalomhoz. A gyermek-szülő kapcsolat alapvető volt; szerencsés esetben már a gyermek magzatkorában elkezdődött, aztán harmonikusan folytatódott. Nem egy egyébként erőszakos főúrról bizonyosan tudjuk, hogy a gyermekeihez bensőséges érzések kötötték. A kor azonban nem predesztinálta a családokat harmonikus sorsra. Igen sok főúri asszony várta már özvegyen a gyermek születését. Sok anya meghalt gyermekágyban, és számtalan gyermek lett árva, mielőtt a szüleit megismerte volna. Valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a kora újkori Magyarországon a főúri gyermekek aránytalanul kis része nőtt fel a saját szüleiből és testvéreiből álló természetes családban.

A szülő-gyermek kapcsolat tehát sérülhetett, sérült is sokszor, de a sérülésből rendszerint nem következtek neurotikus betegségek, életre szóló komplexusok. Mostohaanyák, mostohaapák, mostohatestvérek gyakorlatilag mindenütt voltak. Ha ezek a kapcsolatok olyan következményekkel jártak volna, amilyeneket ma tulajdonítunk nekik, illetve amilyenekkel ma valóságosan járnak, a kora újkori magyar történelem idegbeteg, gátlásos emberek vergődéséről szólna. Ennek azonban nyoma sincs.

Mert voltak természetesen idegbetegek, de őket – rendszerint ma már sajátságosnak tűnő módszerekkel – gyógyították. Ismerték azonban és sikerrel alkal-

mázták a nevelés, a jó szoktatás – ma azt mondanánk, a pszichológia – eszközeit is. Vagy esetleg szörny lett a neurotikus főúri asszonyból, mint Báthory Erzsébetből, mert hagyták, hogy szabadon kiélje beteges hajlamait. Ezek voltak azonban a kivételek. Megszokottnak a normális embert tekintették. Azt, hogy mindenki tegye a maga dolgát.

A bonyolult összetételű családokban például az volt a szokás, hogy a mostohaanya vagy a nagyanya, esetleg más rokon asszony vegye át a vér szerinti anya szerepét, vagy a vér szerinti apát pótolja valamelyik családtag. A mostohatestvérek pedig alkalmazkodjanak a sors akaratóból vagy a szüleik szeszélyéből rájuk szakadt körülményekhez. De mivel az akkoriak még nem tanulták meg azt, hogy bizonyos helyzetekben inkább szorongani, mint veszekedni illik, nem volt ritkaság a nagy, családon belüli gyűlölködés sem. Nem feszengtek, hanem perekben vezették le az indulataikat. Csak a formákhoz ragaszkodtak. Az udvari fogalom eredeti értelmében udvarias leveleket váltottak, mégis időnként a fél ország visszhangzott családi viszályoktól. A magyar történelem sok nagy alakjáról lehetne nagyon vissza képzet rajzolni, ha valaki elszánná magát arra, hogy a rokonokkal folytatott perek tükrében mutassa be őket.

Nagyjából ez volt a helyzet Rákóczi Zsigmond sok elemből összeeszkábált családjában is. Attól vált náluk bizonyos értelemben sajátossá minden, mert akármit csináltak, valami úton-módon kapcsolatba került a politikával. Ez részint magának Rákóczi Zsigmondnak a beállítottságából adódott, részint a fiai hajlamaiból. Öreg Rákóczi Zsigmond ugyanis eleinte ódzkodott ugyan a politikusi pályától, majd lelkesen járt rajta. Fiai pedig mintha politikusnak születtek volna. Minden finomságra figyeltek, a politikai részvétel minden lehetőségét megragadták. Nagy baj a csoporttagok ellentéteiből akkor következett, ha a másik oldalon is politikai ambíciókkal kapcsolódott be valaki.

Ott volt például a Mágóchy fiúk ügye. A lehető legszokványosabb módon indult. Az egyik fiatal Mágóchy, Gáspár még gyermekkorában meghalt, Ferenc pedig abban a pillanatban, amikor törvényes korúvá vált, vagyis gyakorlatilag felszabadult a gyámság alól, elköltözött Rákóczi Zsigmondtól. Ugyanezt tette minden kortársa hasonló helyzetben. Aztán Ferenc, megint csak ugyanúgy, mint mindenki, elkezdte birtokai jövedelmét követelni Rákóczin. Az öregúr egyezkedett, tárgyalta. Tudta, hogy az ilyen perek hogyan szoktak alakulni. Minden gazdag árva vagyonának gondozója elviselte a kisebb-nagyobb gyanúsítgatásokat, majd kiegyezett. A követelések, illetve tartozások többnyire homályosak, nehezen bizonyíthatóak voltak, de végül is rendeződtek az örökségi ügyek és az emberi kapcsolatok.

A Mágóchy–Rákóczi esetben attól a váratlan fordulattól éleződtek ki a viszonyok, hogy Mágóchy a megegyezés küszöbén meghalt, és özvegyét Esterházy Miklós vette el. Nála szívósabb birtokszerző a 17. századi Magyarországon talán csak Rákóczi György volt. Amikor 1612-ben, voltaképpen mint a viszály örökösei, szembekerültek egymással, Miklós még éppen csak elkezdte a pályáját, György nagyon fiatal volt. Idővel társadalmilag is, korban is összenőttek. Mind a ketten vezető politikusok lettek. Ellentétes oldalon. Így aztán a Mágóchy fiúk ügye a századfordulón kezdődött, egészen más főszereplőkkel, mégis: amikor a 17. század harmincas, negyvenes éveiben Rákóczi György mint Erdély fejedelme,

Esterházy pedig mint a királyság nádora harcolt egymással, sok kortárs Rákóczi Zsigmond régen volt gyámságából eredeztette az ellentétüket. A bonyolult családi viszonyok ahhoz az abszurd helyzethez vezettek, hogy György felnőttén apja egyik mostohafia özvegyének férjével állt szemben.

Rákóczi Erzsébettől, aki egy személyben volt a Mágóchy és a Rákóczi fiúk mostohatestvére, ugyancsak messzire vezettek a szálak, holott a legbanálisabb élethelyzetből indultak. Erzsébet nagyon fiatalon férjhez ment. Történetesen Homonnai Drugeth Bálinthoz adta hozzá Rákóczi Zsigmond. Ebben nem volt semmi rendkívüli. Előkelő menyasszony, előkelő vőlegény. Ki gondolta volna, hogy a vő nem is túlságosan hosszú idő múlva versenytársa lesz apósának az erdélyi fejedelemségben? Erzsébet ennek a képtelen fordulatnak a bekövetkezésekor már nem élt, vagy talán éppen akkoriban halt meg, amikor Bocskai István Homonnait a maga utódlására kiszemelte. Az úgy elintézett dolog volt a török Portán is, úgyhogy Homonnai Bálint békésen kísérte Bocskai fejedelem temetési menetét Kassáról Erdély felé, miközben ott már Rákóczi Zsigmond választási előkészületei folytak.

Az erdélyi országgyűlés ugyanis úgy döntött, hogy Bocskai kijelölt utódja helyett maga választ magának fejedelmet. Nem sokat tárgyalgattak. A Portával egyszerűen intézték el az ügyet: a Homonnai Bálint nevére kiállított szultáni megerősítő iratból kivakartatták az eredeti nevet, és Rákóczi Zsigmondét írták be helyette. A királyi udvarba Rákóczi írta meg, hogy a fejedelemség végveszélyre jutott, nem hajlandó a további hadakozás kockázatát vállalni. És ez volt a lényeges pont: senki nem akart újabb háborút. 1607. február 11-én fejedelemmé választották Rákóczi Zsigmondot.

A kortársak közül sokan azt hitték, kiegyezik valahogy a vejével. Erre azonban nem került sor. Homonnai inkább ismételten politikailag kényes helyzetbe hozta az apósát. Jelentéseket írt róla hol az egyik, hol a másik pártra, Konstantinápolyba vagy Bécsbe. De nem hagyta magát Rákóczi Zsigmond sem. Folyton Homonnai török kapcsolatait fürkészte. Végül a verseny nem Rákóczi és Homonnai között dőlt el, hanem a nagy Báthory família egyik tagja, Gábor készítette lemondásra az öregurat. A családon belüli feszültség ettől nem múlt el. Sőt a Homonnai Drugetheknél öröklődött a Rákócziak elleni gyűlölet. Kiterjedt a szabadon választott fejedelemség intézményére is. Generációkon át tudott a bécsi udvar a Homonnai famíliából az erdélyi fejedelmekkel szemben szövetségeseket állítani.

Még ennél is szerencsétlenebbül alakult a Rákóczi fiúk és mostohaanyjuk leányának, Csapy Zsuzsának a viszonya. Eredetileg nem voltak rosszban vele, anyját is elfogadták érzelmileg, aztán személyes ellenségek lettek. A Rákócziaknál magától értetődően politikai okból. A baj ott kezdődött, hogy Zsuzsanna egy kalandor alakut erdélyi politikushoz ment hozzá. Kendy Istvánhoz, akinek már az apja szerencsétlenül politizált; hűtlenség címén kivégezték. A fiatal férj pedig a lakodalom után néhány hónappal nemcsak egyszerűen összeesküvést szervezett Báthory Gábor megbuktatására, de ahhoz is hozzájárult, hogy az ő egyik kastélyában gyilkolják meg a fejedelmet. A gyilkosságból aztán semmi nem lett. A tett kiszemelt végrehajtója az utolsó pillanatban visszariadt vagy ügyetlen volt. Akárhogyan történt is, tetten érték a gyilkosság nyilvánvaló szándékával.

Kendy maga, az összeesküvés házigazdája hova futhatott volna? A királyi Magyarországra az anyósához, a Rákóczi fiúk mostohaanyjához. A fiúk ekkor már, 1610-ben, amúgy is lázadoztak özvegy Rákócziné gondoskodása ellen. Kendy megjelenése után az asszony elköltözött Makovicáról, ahol egy ideje Rákóczi Zsigmond fiaival együtt lakott. Visszavonult saját udvarházába, Parnóra, és egyezkedni próbált bizonyos javak átadásáról. Mert Rákóczi végrendeletileg azt hagyta, hogy özvegye abban a várában élhessen, amelyikben akar, de a leleplezett összeesküvő, Kendy felbukkanása magát Telegdy Borát is megzavarta. Miután Kendy Sándor nevű unokája megszületett, nem kereste többet a Rákócziak társaságát. Ők sem érintkeztek vele vagy a leányával.

Mindezek az események 1610 körül rázták szét Rákóczi Zsigmond családját. A fiúk, akik 1593-tól kezdve születtek egymás után, még nagyon fiatalok voltak. Feljegyzéseik vagy utalásaik az ellentétek nyomán támadt érzéseikről nincsenek, illetve nem maradtak ránk. Nem tudjuk, miért került a tágabb csoport széthullása után Rákóczi Zsigmond fiainak saját, szűkebb együttesébe is ellentét. Az természetes, hogy politika lett a dolog vége: Rákóczi Pál, a legfiatalabb fiú elszakadt a család évszázadok óta hagyományosan Kelet-Magyarországra irányuló politikai érdeklődésétől. Látványosan, mindenki számára nyilvánvalóan lekötötte magát az udvari párton, majd korán, amikor még nem volt a magyarországi arisztokraták szokása a katolizálás, áttért. A jutalma nem maradt el. 1631. július 24-én, nyolc hónappal az után, hogy a bátyját, Györgyöt erdélyi fejedelemmé választották, Pál II. Ferdinándtól az országbíró magas hivatalába kapott kinevezést.

Akkor már a középső fiú, Zsigmond nem élt. Hármójuk szétválását azonban még végigasszisztálta. Amikor Pál 1617-ben abba a korba jutott, hogy a birtokai-val rendelkezessék, Györgyhez és Zsigmondhoz közösen címzett levelekben ment sok felszólítása a családi uradalmak megosztásáról. Támogatta őt az akkori nádor, Forgách Zsigmond is, aki ugyancsak Györgynek és Zsigmondnak együtt szóló írásokban fejtette ki a véleményét a megosztás kívánatos voltáról.

Ezek szerint György és Zsigmond összetartott Pállal szemben. De miért alakult ki ilyen helyzet? Nem tudjuk. Osztatlanul hagyni a birtokokat sokkal előnyösebb lett volna. Osztatlan birtokosok ugyanis, akárhányan voltak, a katonai állítás és sok más kötelezettség szempontjából egy személynek számítottak. Pál azonban keresztülvitte az akaratát. Még 1617-ben megkezdődött az osztozás. A hatalmas Rákóczi-birtokok minden jobbágyáról, valamennyi adóegységéről felmérés készült. A történetírás hálás lehet Rákóczi Pálnak; ezek az 1617 körül készült összeírások a legértékesebb parasztságtörténeti források közé tartoznak.

Egyben felvetnek több súlyos kérdést a Lorántffy–Rákóczi kapcsolatról. Mert 1617-ben, valószínűleg az osztozással összefüggően, felmérték a sárospataki uradalmat is, de az így keletkezett irat szerint csak mint Lorántffy Zsuzsanna és Lorántffy Mária birtokát vették számba. Hol maradt a harmadik, akkor még élő Lorántffy leány, Lorántffy Kata birtokjoga? Kata az anyjával együtt elköltözött Patakról, ez a tette azonban semmitől nem fosztotta meg. Elvben éppen olyan alapon örökölt az apja után, mint a nővérei. Kisemmizték volna? És miért kellett Zsuzsannának birtokait felosztani? Jogilag a feleség birtokához a férjnek nem volt semmi köze. A Rákócziak osztozkodása hivatalosan nem tartozott a Lorántffyakra, ahogyan a Lorántffyak birtokaiban hivatalosan a Rákócziak nem

rendelkezhettek. Esetleg csak az informális, mert házastársaknál szokásos bele-
szólási lehetőség miatt osztották el György, illetve Zsigmond feleségének a birtok-
kát? Vagy valamilyen speciális szerződés vonatkozott a sárospataki uradalomra?
Meghasonlott a két házaspár? Talán maga Zsuzsanna és Mária került szembe
egymással? Félték Kata fellépésétől?

Nem lehet, legalábbis egyelőre nem lehet tudni a választ ezekre a kérdésekre.
Lorántffy Mária és Rákóczi Zsigmond személyét tekintve voltaképpen nem is
lényegesek. Ők minden jel szerint végig mellékszereplők voltak az idősebbek
mellett. Aztán Zsigmond 1620. december 26-án, Lorántffy Mária valamivel később
meghalt. A Rákóczi Zsigmond gondozása alatt volt sok utód népes csoport-
jából csak hárman lettek hosszú életűek, Lorántffy Zsuzsanna, Rákóczi György és
Lorántffy Kata.

Végül ennek a hármasnak az ellentétéből következett olyan robbanás, ami
elemeiben sem volt az akkori emberek között megszokott. Kata férjhez ment elő-
ször egy erdélyi úrhoz, Alia Sámuelhez, ami még mindenkinek a tetszésével ta-
lálkozott. A lakodalmat 1632-ben Rákóczi György rendezte. A házasságból szüle-
tett kisleányt mindenki üdvözölte. Az adatok semmi rendkívüliire nem utalnak.
Aztán özvegy Alia Sámuelné Lorántffy Katánál új kérő jelentkezett, megint erdélyi
úr, Apafy István. Ez – állítólag azért, mert Kata anyja és Apafy rokonok voltak –
mindenkit felháborított. Rákóczi György udvari papját küldte el sógornőjéhez,
hasson az asszony lelkére. Majd a jószágai elvételével fenyegették meg Lorántffy
Katát.

Semmi nem használt. Kata nem szakította meg a viszonyát Apafival. Az ügy
elején Alia kisleánya még az anyjánál élt. Rákócziék többször követelték a kiadás-
t, majd, miután Lorántffy Kata következetesen ellenszegült, 1645 tavaszán erő-
szakkal hozatták el tőle. Lorántffy Zsuzsanna katonái adták a kíséretet. Felhábo-
rító eljárás volt. Megmagyarázhatatlan. Valami borzalmas indulat lehetett mö-
götte. Erősebb Lorántffy Zsuzsannánál, pedig ő nemcsak másoknak, rendszerint
magának is tudott parancsolni.

A HÁZASPÁR

Lorántffy Zsuzsanna indulataival, erős akaratával hasonlított Rákóczi György-
höz. Egyébként azonban az asszony apja szemlélődő alkatát örökölte, míg a férj-
nek életeleme volt a cselekvés. Vagyis szinte minden eseményt eltérően értékel-
tek, de általában pontosan megértették egymás indítékait. Talán ezek miatt az
alapvetően azonos, csak a felszínen eltérő jellemtulajdonságok miatt lett a házas-
ságukból egyenjogú társkapcsolat.

Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi György viszonyának kezdetéről csak fel-
tevéseink lehetnek annak alapján, ami hasonló helyzetű emberekről abban a kor-
ban köztudott. Jegyességük idejéből nem maradtak fenn levelek. Valószínűleg
nem is sokat írtak akkor egymásnak. Ebből a tényből azonban a viszonyukat te-
kintve semmi nem következik. Levelet egymástól távol lévő emberek szoktak
váltani.

A 17. század még nem ismerte az öncélú levél fogalmát. Szerelmesek még nem írtak levelet esténként azért, hogy másnap reggel – futó találkozásnál – az imádott nő vagy férfi kezébe csúsztassák, majd délután, amikor végre kettesben lehetnek, alaposan megbeszéljék. Vagy nem írtak a saját fiókjuknak abban a reményben, hogy egyszer majd, ha szerelmük tárgya észreveszi őket, átadhatják neki a leveleket. Az érzelmek ilyen bonyolult kifejezését a romantika kora óta megtanultuk, a kora újkori emberek azonban akkor írtak, ha a levélírásnak tárgyilagos értelme volt. A tárgyilagos értelem lehetett a szerelem közlése is. Nagyon jellemző ilyen szempontból az első fennmaradt magyar nyelvű szerelmes levél. Thurzó Elek országbírótól ment a menyasszonyának, Ormosdi Székely Magdolnának. Néhány sor, és így fejeződik be: „Úr Isten tartson meg, én szerető Magdolnám, nagy jó egészségben. Minket el ne feledj!”⁶ Thurzó azért írta, nehogy Magdolna félreértse hosszas távolmaradását. Ha nem lett volna a menyasszonyától távol, nem ír neki levelet.

Rákóczi György pedig házasságkötésük előtt nagyon ritkán volt távol Lorántffy Zsuzsannától. A két család közel lakott egymáshoz. A fiatalok bizonyosan már gyermekkorukban ismerték egymást. Nehéz lenne feltételezni, hogy a kelet-felső-magyarországi, ezer rokonsággal, ismeretiséggel, kölcsönös lekötelezettséggel összefűzött társaságban, amihez Lorántffyék is, Rákócziék is tartoztak, ne találkoztak volna. Lorántffy ráadásul egy Rákóczi-tulajdonban lévő várban szolgált, Ónodon. Bizonyosan ebből a tényből származik az a hagyomány, hogy Lorántffy Zsuzsanna Ónodon született. Nem kizárt, bár nem valószínű, hogy egy Zeleméry leány, Lorántffy Mihály felesége mintegy lakóként – ma úgy mondanánk, albérlő – férje szolgálati helyére költözzék.

De akárhol laktak is 1608 előtt Lorántffyék, otthonuk csak Rákóczi-birtok közelében lehetett. 1608 után pedig, miután Patakra költöztek, ott voltak néhány kocsijárási órára Szerencstől, ahol akkoriban Rákócziék rendszerint tartózkodtak. Patakról Lorántffy Mihály, illetve a leányai csak ide-oda, látogatóba mentek el. Zsuzsannának anyja életében ez a mozgás földrajzilag szűk körre terjedt ki. Mind a Lorántffyak, mind a Zeleméryek atyafisága a közelben élt. Zeleméry Borbála halála után kapcsolódtak az ország távolabbi tájai a kisleányok életteréhez. A Kárpátok mélyén lévő Krasznahorkán lakott nevelőanyjuk, Andrassy Kata anyja. Ő azután, hogy Lorántffy Mihálytól saját unokája megszületett, mint nagymama fungált a többi Lorántffy kisleány mellett is. Apjuk halálát követően aztán, amikor Andrassy Kata Hédervári István felesége lett, Nyugat-Magyarország nyílt meg előttük. Zsuzsannának nyilván voltak a Győr megyei Héderváron. Itt viszont bizonytalan elem következik.

1615 körül Andrassy Kata végleg távozott Patakról. Már a lakodalma sem lehetett Sárospatakon; özvegyek nem szokták új esküvőjüket a néhai férj birtokán tartani. Lorántffy Zsuzsanna akkor még nem volt tizenhat éves, Mária fiatalabb. Márpedig a kora újkori Magyarországon tizenhat évesnél fiatalabb leányok nem tartottak fenn háztartást önállóan, idősebb asszony rokon nélkül. A korabeli viselkedési normák szerint kizárt, hogy Kata Zsuzsannáékat egyszerűen ott hagyta

⁶ *Magyar szerelmes levelek 1528–1944*. Válogatta, az előszót, az összekötő szöveget és a jegyzeteket írta Kozocsa Sándor. Gondolat Kiadó, Bp., 1976. 9.

volna Patakon, illetve a lakodalom után rögtön visszaküldje őket egyedül. Velük élő rokon asszonyról viszont nincsenek adatok. Amennyire meg lehet állapítani, Zsuzsanna később sem emlegetett senkit úgy, mint aki egy ideig az anyát pótolta volna mellette. Elképzelhető, hogy Andrassy Kata saját leánya mellett vitte magával Hédervárhoz – legalábbis rövid időre – Zsuzsannáékat.

A Rákóczi fiúk mozgásteret kezdetben pontosan egybeesett a Lorántffy leányokéval. Aztán, amikor apjuk Erdély kormányzója, majd fejedelme lett, laktak Erdélyben. Ez a távollét Zemplén vidékétől azonban nem tarthatott sokáig. Rákóczi maga 1606 legvégén lett kormányzó, és 1608 márciusában mondott le a fejedelemségről. A közbeeső időben a hajdúk mozgalma zajlott, háborús viszonyok voltak. Nem nagyon kedveztek a nyugodt családi életnek. Rákóczi a reprezentáció céljával vitethette Telegdy Borát, akit mindenki szép asszonynak tartott és a jó kiállítású fiúkat, meg az anyját formázó Csapy kisleányt rövid időre Erdélybe.

Aztán apjuk halála után a fiúk Telegdy Borával Makovicára költöztek. Ez a vár sem volt távol Zempléntől. De György és Zsigmond 1612-ben már megint Szerencsen lakott. Itt vette át Rákóczi György 1613-ban az értesítést arról, hogy II. Mátyás udvari méltóságot, a királyi étékfogó tisztét adományozta neki, majd Borsod megye főispánja és Ónod királyi főkapitánya lett, vagyis a legfelső hivatalos és udvari körökben kezdett el mozogni. Tanácskozásokra, a bécsi udvarba járt.

Bécsben Rákóczi György szívesen látott vendég volt; a Bocskai-szabadságharc egyik főszereplőjének, a néhai erdélyi fejedelemnek a fiát igyekeztek lekötölni. Emellett személyében is érdekes színfolt lehetett. Társaságilag Rákóczi bizonyosan jól érezte magát az udvarban, ki ne élvezné húszévesen, ha a legelőkelőbb emberek keresik a kedvét? Politikailag azonban nyilvánvalóan nem kívánta elkötelezni magát. Alig kapta meg a főkapitányi és főispáni kinevezést Rákóczi György a királytól, felkereste az erdélyi fejedelmet. Bethlen Gábort, akinek a megválasztása 1613 októberében Habsburg-párton óriási riadalmat keltett. A Rákóczi család évszázadok óta hagyományosan az ország keleti részére irányuló politikai érdeklődéséből viszont logikusan következett ez a látogatás.

Végeredményben tehát sem Lorántffy Zsuzsannát, sem Rákóczi Györgyöt nem szabad úgy elképzelni, mintha provinciális magányban, otthon ülve várták volna jegységük beteljesedését. Nem. Jártak, utaztak, rengeteg, nagyon különböző emberrel találkoztak. Rákóczi, mint az akkori előkelő férfiak általában, Zsuzsanna életterénél tágabb körben mozgott. Tartósan azonban nemigen voltak távol egymástól. Amikor apja meghalt, Rákóczi György már tizenötödik évéhez közeledett, vagyis alig egy esztendő választotta el attól, hogy – bizonyos, törvény szabta korlátok között – a birtokaival rendelkezzen. Nyilván 1608 és 1612 között is, amikor állandó lakása Makovicán volt, gyakran járt Szerencsre és a környező uradalmakba. Makovica egyébként sem volt messze Sárospataktól.

Így aztán, ha Lorántffy Zsuzsannát Andrassy Kata valóban elvitte Hédervárra, Rákóczi György és Zsuzsanna az esküvő előtt néhány hónapot tölthetett földrajzi értelemben távol egymástól. Egész gyermekkorukat beszámítva sem kell a találkozásaik között több időt feltételezni. De – ha érzelmileg közel voltak egymáshoz – még ennyi sem valószínű. Hédervár a Bécs felé vezető út mentén fekszik. György akár minden utazása alkalmával beugorhatott a menyasszonyához.

Nem tudjuk, megtette-e, vagy nem. Csak az bizonyos, hogy miután összeházasodtak, Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi György úgy viselkedett egymással, ahogyan jól összeszokott, egymásra hangolódott emberek szoktak. Talán furcsa, de harmonikus viszonyuk legmeggyőzőbb bizonyítéka abból fakad, hogy sem Lorántffy Zsuzsanna nem tisztelte Rákóczi György családon kívüli életének legfontosabb művét, sem Rákóczi Lorántffy Zsuzsannáét. Egyik házastárs sem volt a másik művének értékéről meggyőződve, mégis segítették egymást az alkotás létrehozásában.

Az asszony külső életében a legfontosabb mű a sárospataki vár. Rákóczi Györgynek nem tetszett. Bizonyosan tudjuk, mert egyszer, amikor már Erdélyben laktak, a vár munkálatai pedig nagyjából befejeződtek, elment Patakra, és tapasztalatairól zsörtölődő, lesújtó véleményt írt a feleségének. „Az mely házban magunk szállásán voltunk, az boltozás is nem szép forma, az kémény szűk, mehentest hátra ég az fa benne, mindjárt füstöl igen. Az mi nehezebb, nem nyugodalmas ház, kovács méhely, praefectus háza közel levén hozzája, zajgást, dörömbölést eleget kell hallani. Az grádics is alkalmatlan helyen vagyon, mert soha az asszony házában az úr nem mehetne különben, hanem sok ember láttára... az asszony házainak boltozatjok alacsony, rút forma... az mely palotát úgy csináltak képekkel, mint az fejevári ebédlő palota, az szép ház, de mivel az mennyezetet nem igen száraz deszkából kezdték csinálni, máris hasadozni kezdett...”⁷

Eszerint még a loggiás lépcső – a grádics – sem nyerte meg Rákóczi György tetszését. Az az eleme az épületnek, amire Lorántffy Zsuzsanna az építkezés során különös gondot fordított, és könnyed szépségével az udvarra lépéskor a mai szemlélő pillantását is azonnal magára vonja. Rossz helyen van, zsörtölődik Rákóczi házassága tizenhatodik évében, mert mindenki látni fogja, ha a feleségét felkeresi. Nyilván nem nappali látogatásra gondolt. A Rákóczi–Lorántffy házaspár jó viszonyának érzékeltetéséhez ennyi is elég volna. Bizonyosan kellemes, kielégítő volt a szexuális életük.

Mélyebben jó kapcsolatra lehet aztán következtetni egyrészt abból, hogy Rákóczi nem titkolta rossz véleményét. Úgy látszik, egyenes, szókimondó érintkezési mód volt Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi György között szokásban. Másrészt jellegzetes a férj reakciója a feleség által szerinte enyhén szólva tökéletlenül megoldott alkotásra. „Isten őfelsége valamennyire való ürességet adna, oda tekintenek – tudniillik Patakra – ha miben lehetne, jobbítást is intéznék, az mennyiben lehetne” – áll valamivel lejjebb a levélben. És feleségek nem feltétlenül örülnek a férjek ilyen, javító szándékú beavatkozásának, de a közönytől bizonyosan jobb. Talán még jobb az, ha a férj mintegy természetes részt vesz a feleség alkotásában. Úgy, ahogy Rákócziéknál történt. Valamivel a grádicsos véleménynyilvánítás után egyszer kiderült, hogy azt a „képeskönyvet”, amiből Lorántffy Zsuzsanna a pataki vár újabb díszítéséhez nézett ki mintát, a fejedelem véletlenül magával vitte.⁸ Vagyis Rákóczi György éppen úgy nézegette, forgatta a könyvet, mint a felesége.

Mindez nem azt jelenti, mintha a férj téblábolása az ő ügyeiben Lorántffy Zsuzsannát nem bosszanthatta volna. De akár bosszantotta, akár nem, a fejede-

7 I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, 1644. március 8. In: Családi levelezés 129.

8 Rákóczi Zsigmond Lorántffy Zsuzsannának, 1647. augusztus 15. Uo. 372.

lemasszony ugyanezt csinálta. Bírálta Rákóczit, és a jobbítás vagy a segítség szándékával beavatkozott a dolgaiba.

A férj családon kívüli életének nagy műve a II. Ferdinánd ellen folytatott hadjárat volt a királyi Magyarországon. A fejedelem a nemzeti királyság visszaállítására, illetve a Habsburg-uralom felszámolása céljával szállt háborúba. Hadba lépését nemzetközi figyelem, itthon élénk várakozás kísérte. I. Rákóczi Györgyben a nagy elődöt, Bethlen Gábort látták, aki hasonló szándékkal kapcsolódott be a harmincéves háborúba annak idején, 1619-ben. Bethlen hazai téren odáig jutott, hogy királlyá választották, megszerezte a Szent Koronát, és a koronázás csak az ő ilyen értelmű döntése miatt maradt el. A nemzetközi porondon ismeretlen, idegenszerű figurából vezető hatalmak megbecsült szövetségesévé változott. Végső célját ugyancsak kettős okból nem érthette el. Itthon a vezető politikusok, vagyis a legnagyobb hatalmú urak nem kértek Bethlen Gábor erőskezü uralmából. A külső szövetségesek csak addig támogatták, míg saját érdekükben szükségük volt rá.

I. Rákóczi György idejében már a harmincéves háború sokadik szakasza zajlott. Mint egy örvény, egész Európát magába rántotta. A fejedelemnek úgy tűnt, Bethlen óta megváltoztak az erőviszonyok; a siker reményében csatlakozhat újra a nagy küzdelemhez. Lorántffy Zsuzsannának nem tetszett a gondolat. Bethlen idején még nem nagyon figyelt oda férje politikai cselekedeteire. Úgy tűnik, egyrészt nehezen illeszkedett bele a politikusfeleség szerepébe; apja környezetéből jött, ahol nem nagyon érdeklődtek a közügyek iránt. Másrészt Bethlen hadjáratának éveiben Lorántffy Zsuzsannát több terhesség, szülés, a gyermekek betegsége, kettőnek a halála kötötte le. Mivel azonban fiatalasszonyok, várandós anyák sem szoktak teljesen visszavonulni, megtette a kötelességét. Időnként megjelent Bethlen környezetében, ahol a férje főszereplő volt. Főként olyankor ment, amikor Bethlen Gábor felesége is átjött Erdélyből. Egyszer például egyik szülése után hat héttel látogatta meg a fejedelemasszonyt. Véleményt az egész ügyről azonban nem nyilvánított.

Most viszont, amikor 1644 elején maga I. Rákóczi György indult hadjáratba III. Ferdinánd ellen, már felnőttek voltak a gyermekek. Lorántffy Zsuzsanna ráért, odafigyelt, és nyilatkozott. Helytelenítette a vállalkozást. Lesújtó véleményét – közös szokásuk szerint – közölte Rákóczival. Szavairól nem maradtak feljegyzések, de mindent elmondanak róluk I. Rákóczi Györgynek már a hadjáratból hazaküldött mentegetődző levelei. „Volna miért búsulnod, ha az mi vött fáradságunk magunk privátumáért volna, de mivel az Isten dicsőségéért, ez szegény haza szabadságáért vagyon, igen keresztyén módon és mértékletesen kell magadat viselned” – írta Rákóczi. Vagy: „bizonnyal meg is nyugodjál édesem benne, semmi világi dologért szánszándékkal az Isten dicsőségének s tiszteletinek, előmenetelének... kárt nem akarunk tenni.”⁹

Ezek szerint Lorántffy Zsuzsanna nem keresztyén módon és mérsékelten viselkedett, hanem búsult és nyugtalan volt, amikor megmondta a véleményét. Tisztábban fogalmazva: dühöngött. A fejedelemasszony azt hányta Rákóczi sze-

9 I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, 1644. június 4. és 1644. június 26. Uo. 167., 189.

mére, hogy személyes becsvágy hajtja. Hadjáratával nem Isten dicsőségét fogja szolgálni, inkább árt neki. Isten, vagyis az egyház ügyének kárt okoz.

Aztán, miután hiába beszélt, Lorántffy Zsuzsanna a maga módján a javítás munkájához fogott. Mindent megtett azért, hogy a külvilág ne a fejedelem becsvágyának tudja be a hadjáratot. Isten, az egyház ügyét lássák benne. Az asszony minden fenntartása ellenére segített a férjének. A nyilvánosság előtt a hadjárat idején úgy viselkedett, ahogyan a vezér feleségétől el lehetett várni. Áttette székhelyét Erdélyből a hadakozás közelébe, Sárospatakra, ahol a fejedelem királyságbeli háborújának propagandaközpontját szervezte meg. „Az mi kegyelmes asszonyunk azt kívánja”, tájékoztatta Verécsi Ferenc pataki prédikátor a környék lelkészeit már 1645-ben, hogy a fejedelem közeledésének vagy valamely győzelmének hírére hálaadó istentiszteletet tartsanak a templomokban.¹⁰ Ilyen és hasonló, nagyon jó pszichológiai érzékről tanúskodó eszközökkel segített Lorántffy Zsuzsanna I. Rákóczi György hadjáratának érzelmi alapjait megteremteni.

Végül sem Lorántffy Zsuzsannának, sem Rákóczi Györgynek nem lett igaza. A nemzeti királyságot nem lehetett visszaállítani, és az egyház ügyének nem ártott a fejedelem háborúja. I. Rákóczi György voltaképpen előnyös különbékét tudott kiharcolni. Talán a magyar történelemben először fordult elő, hogy az itteni fél hagyta cserben nyugati szövetségeseit, nem pedig azok őt. Rákóczi kiugrott a harmincéves háborúból. Szövetségesei előtt a Porta parancsára, más kényszerítő körülményekre hivatkozott. Valóságosan abbahagyta a háborút, mert elért annyit, amennyit elérhetett. Az ő saját királyságáról szó sem esett, de az uralkodóval 1645 legvégén kötött békében kimondták a protestánsok szabad vallásgyakorlatát a királyi Magyarországon. A következő, hosszan húzódó országgyűlés visszaadott sok, a protestánsoktól korábban elvett templomot.

Ami pedig a Rákóczi–Lorántffy házaspár viszonyát illeti, az ilyen helyzetekhez már régen hozzászoktak. Egyikük tett valamit, amit a másik helytelenített, de ebből nem támadt közöttük sem ellentét, sem folyamatos vita. Sűrűn leveleztek, ha tehették, találkoztak. Ez alatt a háború alatt kiderült, milyen intenzíven tudnak levelezni érzelmileg közel, földrajzilag távol egymástól. Volt olyan nap, amikor több levelet is írtak. Zsuzsanna aggodalmaskodott a harci események veszélyei miatt ugyanúgy, ahogyan nyugtalanította, ha tudomására jutott, hogy férje éjszaka olvas vagy akkor ír levelet. Féltette Rákóczi szemét. A férj is aggódott, mégis, mintha azt élvezte volna a levélírásban, hogy megoszthatja valakivel a gondjait vagy a sikerei feletti örömét. Csak írt, csak írt haza. És kikelt magából, ha néhány napot válasz nélkül kellett töltenie. Egyszer, amikor nyolc napja nem kapott levelet a feleségétől, azt írta neki, csaknem gutaütést kapott a bizonytalanságtól.

A házaspár legtöbb levele – a kedveskedő megszólításoktól eltekintve – olyan, mint két nagyon tájékozott, a közügyekben és a gazdasági dolgokban jártas férfi eszmecseréje. A rendszerint tárgyilagos szövegekben feltűnő ellentmondás az, hogy Lorántffy Zsuzsannának fiaikat, Györgyöt és Zsigmondot úgy emlegetik bennük, úgy foglalkoznak a fiúkkal, úgy törődnek minden lépésükkel, mintha gyermekek volnának. Ténylegesen mind a ketten elmúltak akkor már

10 Prothocollum Zempleni I/1. 422.

húszévesek. György nős volt és 1642 óta apja megválasztott utódja a fejedelemségben. Zsigmond, akit I. Rákóczi György elvitt a hadjáratba, vonzó lényével és diplomatikus magatartásával mind az ellenség, mind a szövetségesek figyelmét magára vonta. A szülei szemében a két felnőtt gyermek maradt.

A GYERMEKEK

Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi György életében egy ügy volt, amin soha nem vitakoztak, a gyermekek körüli dolgok. Egy alkalommal, amikor a fejedelemszöny nem volt otthon, és Rákóczi télen olyan mentében vitte Györgyöt templomba, amiben a fiú fázott, Lorántffy Zsuzsanna nem György esetleges náthája miatt aggódott, hanem a férjének adott igazat. Szégyen, hogy mindenki szeme láttára húzott fel valamit a fiuk, írta haza. „Máskor is úgy öltözzék, ha kegyelmed olyan mentét ad neki” – volt az anyai döntés.¹¹ Vagyis a fiú járjon abban, amiben az apja akarja. György majdnem tizenöt éves volt akkor.

Maga I. Rákóczi György ebben a korában már elveszítette az apját, önállóan intézett ügyeket, de most természetesnek tartotta, hogy fia ruházkodásába beleszóljon. Megírta továbbá a templomi fázás jelentéktelen eseményét a feleségének. Lorántffy Zsuzsanna pedig – két fontos politikai esemény említése között – szükségesnek tartotta, hogy az ügyre levélben reagáljon, bár nyilván hamarosan hazament. Nem szokott otthonától sokáig távol lenni. Ez az eset mindent elmond a Rákóczi–Lorántffy házaspár és gyermekeik kapcsolatáról éppen úgy, ahogyan jól érzékelteti azt, hogyan viszonyultak egymáshoz a gyermekek dolgában. Egyetértettek, és mindent, a teendőket, az örömöket és a gondokat a gyermekek körül megosztották.

Összesen hat fiuk született, az első, akit nyilván a nagyapjáról Zsigmondnak neveztek, 1618. június 27-én, az esküvő után jó két évvel jött a világra, az utolsó majdnem húsz esztendővel később. Az utolsó gyermek azonban huszonnégy óráig sem maradt életben. Alig kétévesen meghalt az első is. A második, Samuka vagy Samulka – sokféleképpen becézték – élt körülbelül két évig. Ferkót viszont, bár ő 1624-ben mint koraszülött jött a világra, Rákócziéknak sikerült hatéves koráig megtartaniuk. Végül is két fiuk nőtt fel. Az egyikkel, Györggyel, aki 1621. január 30-án született, a csodát súroló módon még csecsemőként vagy gyermekkorában sem voltak egészségi problémák, és a második Zsigmond nevű kisfiú, ő 1622. július 14-én jött a világra, sokat betegeskedett ugyan, de élt egészen harmincéves koráig.

Hat élve született gyermekből négynek az elvesztése abban a korban sem nem feltűnően sok, sem különösen kevés. Voltak olyan főúri családok, amelyek valamennyi gyermeküket fel tudták nevelni, de ők képviselték az elenyésző kisebbséget. A másik véglet II. Rákóczi György egyik kortársának a familiájában fordult elő: Esterházy Pálnak két feleségétől huszonhét vagy huszonnyolc gyermeke született élve, de jó részük nem is ismerte egymást. Egyszerre négynél töb-

11 Lorántffy Zsuzsanna I. Rákóczi Györgynek, 1635. december 1. In: Családi levelezés 8.

ben soha nem éltek. Az első feleséggel lehetett genetikai összeférhetetlenség: Esterházy Pál és Esterházy Orsolya több szálon is közeli rokon volt. A második asszonynál viszont valószínűleg nem sújtotta a gyermekeket örökölt hátrány: Thököly Éva és Esterházy között nem volt vérségi kapcsolat.

Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi György házasságába nem keveredett rokoni szál. És mind a ketten szokatlanul egészségesek voltak. Ha pedig betegség tört rájuk, a kor fogalmai szerint magas színvonalon gyógyították magukat. Használták természetesen a népi gyógy mód eszközeit, mint mindenki, de – ha orvosi beavatkozásra volt szükség, vagy úgy érezték, hogy orvost igényel a baj – nem kapkodtak, nem kísérleteztek hallomásból ismert tanulatlan emberekkel. Állandó orvost tartottak, illetve lehetőleg mindig ugyanazt az orvost hívták. Ez csak a tudatosan élő főúri családoknál volt szokás. A Rákóczi családban már az előző generáció elkezdte. Rákóczi György egyik nagybátyjának az orvosát maga György és más rokonok jutalmazták meg. Az illető orvosdoktor, Marcy András Zomborban jó helyen lévő házat kapott és a ház külső, mezei tartozékait. Rákócziék feltehetőleg nem éppen a szakítás szándékával juttatták neki az adományt. Később egy késmárki orvost hívtak gyakran, és több orvos neve ismétlődik folyamatosan a bajokkal kapcsolatos írásaikban. Valószínűleg különböző betegségek specialistái voltak.

Végeredményben sok közvetett és néhány közvetlen tény arra utal, hogy a Rákóczi gyermekeket életük első pillanatától kezdve az átlagosnál gondosabban tartották. Közvetett adatok a családnak a betegségekkel, illetve a gyógyítással kapcsolatos attitűdjéből adódnak. Közvetlenek részint abból, hogy 1622 őszén Sárospatak körül súlyos járvány pusztított, részint abból, hogy Lorántffy Zsuzsannának csak egy gyermeke halt meg 1622 őszén. Három fia élt akkor, Samuka, Gyurgyóka és Zsigó. Egyik gyermek kisebb volt, mint a másik. Mégis, miközben rokonok, felnőttek haltak körülöttük, ketten életben maradtak. Nagyon vigyázhattak rájuk, és – főleg – tiszta volt a közvetlen környezetük. Nem hurcoltak be szennyet a dajkák sem, akik a két kisebbet szoptatták. György és Zsigmond volt még szopós csecsemőkorban, Samut nem sokkal korábban választhatták el. Bizonyosan ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a három kisgyermek közül őt nem tudták megtartani.

Mert a főúri gyermekek nem a szó szoros értelmében anyatejet kaptak ugyan, de feltétlenül szoptatták őket. Szoptatós dajka táplálta a főúri újszülötteket. Egyes nagy udvarokban a gyermekeknek kezdettől két dajkájuk, egy szoptató és egy szárazdajkájuk is volt. A dajkák minden ismert esetben a gyermek családjánál laktak. Magyarországon nem volt szokás az az egyébként Nyugat-Európában általános gyakorlat, hogy dajkaságba adják a gyermekeket. Egy Rákóczi csecsemő, vagy bármelyik előkelő família gyermeke elképzelhetetlen lett volna valami alsóbbrendű ember házában. Miért adták volna ki? Otthon rendeztek be neki saját kis udvartartást. A dajkák alkalmazásához viszont az akkoriak érthetetlen szívóssággal ragaszkodtak. Főúri anyák csak ordítóan rendkívüli esetekben szoptatták maguk a gyermekeiket. És elviselték a tej befojtódásából adódó mellgyulladást. Néha a fél család levelezett kétségbeesetten egy-egy főúri anya mellgyulladása miatt, főzeteket, kenőcsöket szereztek, de nem jutott eszükbe, hogy a gyulladt mell kezelése helyett az anyáknak szoptatniuk kellene. Pedig lát-

hatták a sok, mellgyulladás nélküli, mert szoptató egyszerű asszonyt. Ez talán a kor legnagyobb rejtélye a kora újkori előkelő anyaság jelenségében.

Lorántffy Zsuzsannánál nem maradtak adatok anyai életének kezdetéről. Nem tudjuk, kellett-e neki is küzdenie a fájdalmas és veszélyes mellgyulladással. A szülés másik nagy kockázatát, a gyermekágyi lázat azonban minden valószínűség szerint sikerült elkerülnie. Szüléseinek szabályos ritmusa, a körülbelül másfél évenként bekövetkező első négy terhessége arra utal, hogy nem voltak nőgyógyászati problémái. Az utolsó, későn született kisfiú korai halálának konkrét okáról, mivel tényeket nem ismerünk róla, nincs értelme találgatni.

Mindössze az valószínű, hogy Lorántffy Zsuzsanna már nem számított a szabályos időközökben érkezett első négy gyermek után újabb terhességre. Sem neki, sem a férjének nem volt sok testvére. Utódaik aztán még kevesebb gyermekkel bővítették a családot. Ha ez a családtervezés szándékos volt, rossz irányba vezetett. I. Rákóczi György családja férfiágon a 18. században kihalt. Igaz, a famíliák nevének továbbéléséhez a megfontolt családtervezés mellett kellett szerencse. A Nádasdy név sorsa például a 16. század második felében egyetlen szálon függött: Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya házasságából egy gyermek született. Aztán a Nádasdy férfiak egy-egy generációja később sem volt soha népes, mégis nagyon hosszú életű család lett belőlük. Ha Nádasdy Tamásnak leánya született volna, eltérően alakul a történet. Akkor – úgy, mint Lorántffyték esetében – más néven, vagyis női ágon élnének.

Érdekes lenne tudni, bántódott-e Lorántffy Zsuzsanna amiatt, hogy tőle a Serkei Lorántffy név nem megy tovább. Ennél azonban – a szerencsétlen forrásadottságok miatt – sokkal fontosabb dolgokat sem tudunk róla. Még az is csupán valószínű, nem bizonyos, hogy a gyermekek körüli teendőket, örömeiket és gondokat tudatosan osztotta meg a férjével. Mert lehetett véletlen. Nem egy akkor élt házaspárnál, és nem csak főuraknál, részt vettek az apák a gyermekek gondozásában.

Lorántffy Zsuzsanna életében egyrészt az utal tudatosságra, hogy a gyermekek miatt rendszerint nem vitatkozott a férjével. Feltehetőleg nem ösztönösen értett vele mindig egyet, ha a gyermekekről volt szó, hiszen sok más ügyet ítelt meg Rákóczitól nagyon eltérően. Lehetetlen feltételezni, hogy éppen csak a fiúkat kezelte volna I. Rákóczi György pontosan úgy, ahogyan a felesége elképzelte. De a nézeteltérések, a viták nem tettek volna jót sem a házasságuknak, sem a gyermekeknek. Így aztán Zsuzsanna hallgatott, és szép csendben, ragyogó pszichológiai érzékkel magához hasonlóvá alakította Rákóczi Györgyöt azon a téren, amelyen a legtöbbet és legbensőségesebben érintkeztek, a családban. Lorántffy Zsuzsanna nem engedte, hogy Rákóczitól eltérő természete miatt ellentétek kerüljenek a családi életükbe.

Szerette ugyanis Rákóczi Györgyöt, aki – felületesen nézve a dolgokat – jó férj és gondos apa volt. Körültekintő elemzés azonban többet is elárul Lorántffy Zsuzsanna férjéről. Az derül ki róla, hogy közéleti énjéhez képest a legközelebbi családtagjaihoz fűződő viszonyában más ember volt. És talán még feltűnőbb az, miszerint a feleségéhez és a gyermekeihez fűződő bensőséges kapcsolatát nem titkolta, holott a kor szokása az érzelmek területén konvencionális semmitmondást igényelt.

Rákóczi sajátos családi énjéről olyan tények tanúskodnak, mint például az, hogy ő, aki rendszerint mindent alárendelt a politikának, Zsuzsanna szüleiére bármilyen áron hazament. Nagyon jellemző az az eset, amikor Bethlen Gábor hadjárata alatt, 1621 januárjának közepe tájt, egy kritikus pillanatban Rákóczi Bethlen tiltása ellenére otthagya a tábornokot, mert felesége szülését várták. Bethlen Gábor még évekkel később is mint saját személyére mért nagy sérelmet emlegette Rákóczi hallatlanul szokatlan cselekedetét. Zsuzsanna viszont nyilván természetesen tartotta a leendő apa magatartását, mert bizonyosan tudta ugyan, hogy a férfiak, még a legjobb férfiak is, gyakran nincsenek otthon gyermekeik születésénél, akkorra azonban, amikor ez az országos politikában sokat tárgyalt eset történt, már megszokta Rákóczi közéleti természetétől független családi lényét. Első kisfiuk éppen akkor született, amikor Rákóczi György a politikába vetette magát, és azt lehetne gondolni, a karrierjén kívül semmi nem foglalkoztatta. Ismerjük olyan kortársát, Thurzó Imrét, aki hasonló helyzetben, mint friss házas és mozgékony fiatalember, valószínűleg nem is látta egyetlen gyermekét. Közéleti teendői miatt, vagy legalábbis azokra hivatkozva állandóan otthonától távol tartózkodott.

Rákóczi viszont sok időt töltött együtt a gyermekeivel. Madarászni vitte, saját szórakozásaiba is bevonta őket. De nem maradtak ki a politikából sem. Egyszer, amikor az erdélyi belpolitikában fellépő török parancsnok hadát I. Rákóczi Györgynek sikerült megvernie, az alig kamaszodó fiúk Lorántffy Zsuzsanna tanácsára elutaztak apjuk táborába. A fejedelem, aki török fennhatóság alatt uralkodott, megmutatta gyermekeinek, milyen az ellenség, amikor csúfos bukás után elvonul. Azokat a gyermekeket pedig, akiket elveszítettek, Rákóczi mélyen gyászolta. Nem titkolta fájdalmát a haláluk felett, holott a konvencionális viselkedéshez szokott 17. században a minden más érzést elsöpítő szeretetről, illetve a gyermekek elvesztése feletti megrendítő gyászról rendszerint nem beszéltek. Rákóczi családi érzelmeiben nem törődött a szokásokkal, nem bánta, ha a külvilág tudomást szerez róluk. Ebben odáig ment, hogy Ferkó halálának napját egész életében hetente egy napi böjttel gyászolta, ami nemcsak kiáltóan szokatlan volt, de igen nagy feltűnést is keltett.

Végül Rákóczi, a racionális, sokak szerint kegyetlen ember hasonló lett a feleségéhez abban is, hogy a gyermekekkel szemben nem tudott tárgyilagos lenni. Egyrészt elfogultan nézte a fiait Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi György egyaránt, másrészt nem egyforma mértékkel mérték nekik. Mindig volt kedvencük. Ezek persze örök, már a bibliai történetekben előforduló szülői hibák. Az első nem is árt a gyermekeknek. Talán inkább segíti őket az életben, ha korán azt tanulják meg, hogy mindenkinél különbek. A második, a kedvenc megkülönböztetése azonban ritkán nem okoz a testvérek között konfliktust.

Lorántffy Zsuzsanna igyekezett minden gyermekét egyformán szeretni, mégis először Samuka volt a kedvence neki is, Rákóczi Györgynek is. Samu halála után pedig Zsigmond, aki alighanem Samuka helyét foglalta el a szülők érzelmeiben. Már a kortársaknak feltűnt Zsigmond kivételezett helyzete, és ugyanezt tanúsítják a szülőktől fennmaradt levelek vagy Lorántffy Zsuzsannáéé intézkedései. Egy-egy levélről első pillantásra meg lehet állapítani, hogy melyik fiúnak szólt. Zsigmondhoz kedves, gondoskodó hangú levelek mentek. György rend-

szerint dorgálást kapott. Hol a szülei szerint rossz időpontban vadászott, hol rosszul intézett el valamit, amit rábíztak. Miután megnősült, általában a felesége cselekedeteivel voltak kisebb-nagyobb bajok.

Az érzelmi megkülönböztetés azért vált feltűnővé, mert Györgyöt, az idősebbet nevelték fejedelmi apja utódjának, vele kellett volna tehát többet törődni. A szülők mégis nyilvánvalóan Zsigmondot részesítették előnyben. Apja a magyarországi hadjáratra őt vitte magával. A hivatalos indoklás az volt, hogy Györgynek otthon a fejedelmet kell helyettesítenie. Nagyon átlátszó volt azonban az ürügy, mert I. Rákóczi György a királyságbeli háború idején is maga tartotta kezben az erdélyi ügyeket, és több bizalmasát hagyta fia mellett, holott huszonhárom évesen engedhette volna II. Rákóczi Györgyöt önállóan tevékenykedni.

György és Zsigmond viszonya mégsem alakult úgy, ahogyan feltételezhetténk. Györgynek minden oka megvolt rá, hogy irigykedjék Zsigmondra, és ott ártson neki, ahol éri, de nem tett ilyesmit. Zsigmondból sem lett alattomos kis szörnyeteg. Rendkívül jó öröklött tulajdonságaik lehettek. Leperegtek róluk a neveltetésük hibái. Szinte érthetetlen, de nem alakult ki közöttük feszültség sem gyermekkorukban, sem később.

Nincs nyoma továbbá annak, hogy az apjuk fejedelemségével járó nagy változás és maga a fejedelmi élet megviselte volna őket. Mai gondolkodással azt lehetne feltételezni, identitásválságba kerültek, illetve ellenükre volt a méltósággal járó bezárt élet. Kiskamasz korukig a királyi Magyarország arisztokráciájához tartoztak, annak az életét élték. Egyeseknél előkelőbbnek tekintették őket, másoknál kevésbé, de ezek az eltérések csak viselkedésbeli, érintkezési nüanszokkal jártak. A gyermekek talán nem is érzékelték őket. Miért értesülne egy gyermek arról, hogy az ő anyját hívja-e meg valaki vagy az anyja kéret magához vendéget? Miért tudná, hol ülnek a szülei egy-egy terített asztalnál, de – még ha tudja is – miért tulajdonítana jelentőséget az ülésrendnek?

Az erdélyi fejedelem viszont társadalmilag toronymagasan állt Erdély urai felett. Ilyen helyzet következett egyrészt a közelmúlt történetéből, másrészt az éppen adott körülményekből. Mert a valamikor, nagyon régen volt erdélyi vajdák – a Rákóczi gyermekek anyai ősei, János és Lóránd vajda például – még a király által kinevezett tisztviselők voltak. A török magyarországi megjelenése következtében azonban Erdélyből fokozatosan a konstantinápolyi Portától függő, de önálló ország lett. Az uralkodóit az erdélyi országgyűlésen választották, és olyan személyiségeket választottak meg korábban, mint Báthory István, akiből Lengyelország királya lett. Vagy fejedelem volt a nagy Bethlen Gábor. Róla, miután hadjárata során magyar királlyá választották, Erdélyben élete végéig mint királyról beszéltek. A Rákóczi fiúk saját nagyapja két nagyhatalom szándékával szemben volt rövid ideig Erdély uralkodója.

Az éppen adott jelen viszont I. Rákóczi György fejedelemmé választásakor azt jelentette, hogy nála gazdagabb urat az erdélyiek nehezen találtak volna. Azok, akik még Rákóczinál is gazdagabbak voltak a királyságbeli arisztokráciában, nem kívántak erdélyi fejedelmek lenni. Legalábbis az 1630-as év zavaraiiban nem ítélték kívánatosnak az erdélyi fejedelem méltóságát. Aztán I. Rákóczi György mint uralkodó tovább gyarapította a vagyonát. Mire György és Zsigmond abba a korba jutott, hogy a környezet gesztusait tudatosan regisztrálja, az

apjuk nemcsak fejedelem volt, hanem több uradalom és jobbágy felett rendelkezett, mint az összes erdélyi birtokos együttvéve.

A gyermekeket tehát fényévek választották el mindenkitől, akivel érintkeztek; ennek megfelelően kezelte őket a környezetük mélységes reverenciával. Ugyanakkor sajátosan zárt körülmények közé kerültek. A Rákóczi fiúkkal kortárs királyságbeli fiatal főurak külföldre jártak. Egyik a pápát látogatta meg, másik beiratkozott egy kicsit egyetemre. Aztán továbbmentek. Műkincseket csodáltak, idegen udvarok vagy szélesebb körök életmódjával ismerkedtek meg. Belekóstoltak szabados lehetőségekbe. A velencei farsangon gondoláztak, kurtizánokkal szórakoztak vagy bordélyházba mentek. A két Rákóczi fiú ezektől a dolgoktól is fényévnyi távolságra került azzal, hogy az apjukat fejedelemmé választották.

Mit tehettek az erdélyi fejedelem fiai? Senki nem tudta. Nem volt a fejedelem fiai nevelésére kialakult szokás. I. Rákóczi György előtt egyetlen erdélyi fejedelem sem büszkélkedhetett fiúval. Báthory István maga annak idején járt egyetemre, de akkor még a legvadabb fantáziával sem sejthették, hogy egyszer majd fejedelem lesz belőle. Mint uralkodó egyik unokaöccsét neveltette utódnak, és a nagy hagyományú gyulafehérvári kollégium helyett jóformán magániskolába, a tanítás céljával Erdélybe telepített jezsuiták házába járatta. Ott a kisfiú, Báthory Zsigmond helyi előkelők gyermekeivel együtt tanult, mert divatba jött a jezsuiták iskolája. Aztán Bethlen Gábor neveltette az egyik unokaöccsét utódlásra, ifjú Bethlen Istvánt. Istvánt otthoni tanulmányok után a heidelbergi református egyetemre írárták be. A nagybátyja óriási kísérettel küldte.

Itt, az iskoláztatás körül nagyon el lehetett volna rontani valamit II. Rákóczi György és Zsigmond nevelésében. Ha Lorántffy Zsuzsanna és a férje bizonytalankodik, kapkod, nem tudja, kivel, mivel azonosuljon, esetleg nem tulajdonít a tanulásnak jelentőséget, könnyen félrevihették volna a fiúk életét. I. Rákóczi Györgyék azonban mint szülők talán gyermekeik iskoláztatásának megszervezésében teljesítették szülői kötelességeiket a legmagasabb színvonalon. Ők maguk a fejedelmi szereppel rendkívül könnyedén azonosultak. Megtalálták a fejedelmi gyermeknevelés megfelelő módját is.

A magyarázat lehet az, hogy ismerték a kor idevonatkozó elméleteit, mert ismerték őket. Lehet Báthory István példája, mert végül is azt módosították a saját igényeik szerint. Lehet a jó pszichológiai érzék, mert különösen Lorántffy Zsuzsannának nagyon jó lélektani ösztöne volt. Végül bizonyosan közrejátszott az, hogy a harmincéves háborúban elpusztult a hesseni Herborn egyeteme, és három tudós jött onnan Erdélybe.

Végeredményben a fejedelmi fiúkat nem küldték külföldre, hanem a külföldet hozták ide nekik. Ez Györgynek és Zsigmondnak lényegesen kevésbé volt élvezetes, mint ha szülői felügyelet nélkül, egyszerűen nagy kísérettel világot látni és – a saját szempontjaik szerint alighanem melleleg – tanulni mehetek volna. Kiváló tanárok szerződtetésénél többet azonban fejedelmi szülőktől abban az időben nem nagyon lehetett elvárni. Alsted, a veje, Bisterfeld és Piscator, a három Hessenből menekült professzor még Bethlen Gábor meghívására jött, majd I. Rákóczi György alatt maradtak. Az akkor legmodernebb tudományos elmélet, az enciklopédizmus képviselői voltak, vagyis azt vallották, hogy az emberi tudás

teljessége összegyűjthető és rendszerezhető egy hatalmas enciklopédiában. A tudás rendszerbe szervezésének gondolatától objektív értelemben a modern tudományossághoz vezetett az út. Alstedék, a maguk korában, azt hitték, ha a rendszerezés sikerül, vége lehet a világnak. Addig is kapcsolatban álltak az egész akkor ismert tudományos világgal. Leveleztek, mindenki ismerte őket. Erdélyi tartózkodásuk megerősítette azt a kapcsolatrendszert, amellyel az itteni, egyetemet járt értelmiség már sokkal korábban hozzákötötte Erdélyt a nemzetközi tudományos információáramláshoz.

Ilyen értelmiségiekre bízta Lorántffy Zsuzsannáék a fiaikat. A gyulafehérvári kollégium mellett szerveztek egy fejedelmi iskolának nevezett intézményt, ahol György és Zsigmond erdélyi előkelők fiaival együtt tanult. A szervezés ötletét külföldi példák mozgathatták, valamint a Báthory István-féle megoldás. Az utóbbitól az volt a felszíni eltérés, hogy Lorántffy Zsuzsannáék nem bízta a véletlenre, divat lesz-e vagy nem a fiaikkal együtt iskolába járni, hanem meghívták a kiszemelt fiúkat. Mélyebb különbség volt az iskola felekezeti hovatartozása. Jezsuiták működtek még Erdélyben, de – bár sokan igen elismerték a tanítási módszereiket – a református fejedelem fiait természetesen nem adták a kezük alá. A fejedelmi iskola éppen úgy szigorúan református lett, ahogyan a gyulafehérvári kollégium az volt; a kollégiumhoz közel állt az épülete is.

A fiúkat főként Keresztúri Pál tanította, a kor legnagyobb pedagógusegyénisége Erdélyben. Szeretett tanítani. Ezért alakult a pályája olyan sajátosan, hogy bár több egyetemet is látogatott, járt Heidelbergbe, Oderafrankfurtba és Oxfordba, tanár maradt sokáig. Mások akkoriban rendszerint csak a lelkesedés előszobájának tekintették a tanárságot. Keresztúri viszont addig ragaszkodott a tanításhoz, míg legmagasabbra emelkedett tanítványa, II. Rákóczi György – már fejedelemtént – rá nem beszélte, hogy vállalja az udvari prédikátor hivatalát. Keresztúri bevonulása az udvarba jellemző volt. Mindig szigorúan ellenőrizte a tanítványait. Pedagógusi nagysága azonban nem ebből a vonásából adódott, hanem abból, hogy nemcsak a tanítás végeredményével törődött, hanem a tanulás folyamatával is. Úgy lehetne fogalmazni, felismerte az egyéni képességek szerepét az anyag elsajátításának a folyamatában, és gépies magolás helyett – más akkori tanároktól eltérően – értelmes okfejtést várt el a diákoktól. Keresztúri Pál tördését aztán a tanítványai ragaszkodással viszonzták.

Lorántffy Zsuzsannáék Keresztúrinál jobb tanárt a fiaiknak nemigen találhattak volna. Jól választottak, és jó megoldás volt az is, hogy a külföldi professzorokat csak időnként, akkor sem elhamarkodottan vonták be a felnövekvő fiúk oktatásába. Így mintegy imitálták az egyetemi képzést. Voltak tudományos viták, disputációk, és volt színjáték. II. Rákóczi György tizenhat éves koráig vett részt a tanulásban. Rákóczi Zsigmondnál elhúzták egészen tizennyolcig. Akkor, 1640 tavaszán volt egy emlékezetes, nagy vizsgálja. Meghívtak rá előkelőket, meghívták a lengyel követet; látványos színjáték keretében búcsúztatták a fejedelmi iskolát és ünnepelték azt, hogy Zsigmond tanulmányai befejeződtek. Ezt az ünnepséget már Bisterfeld szervezte.

Lorántffy Zsuzsannának a fiúk felnőtté nyilvánításában nem sok szerepe volt. György apjától kapott kinevezést 1640-ben a váradi vár főkapitányságára, ami a fejedelemségben a legmagasabb tisztségnek számított, és I. Rákóczi György

írt II. Rákóczi Györgynek apai intelmeket a kinevezés alkalmából. Ez volt a szokás. Apák a 17. században szoktak a fiúknak intelmeket írni. Megszokott továbbá, hogy az apa arassa le a fiúk sikereit. A fejedelem adatta ki a vizsgák anyagát, ő írt büszke beszámolókat róluk. Zsigmond helyzetét viszont nem hivatalosan és nyilvánosan, de az anyja oldotta meg.

Megoldani azt a problémát kellett, hogy mit tegyen Zsigmond a tanulmányai lezárása után. Mert milyen szerepe van az erdélyi fejedelem fiatalabb fiának? Erre éppen úgy nem volt gyakorlat, ahogyan fejedelmi fiakat korábban soha nem neveltek Erdélyben. Erőskezű apja és a tettvágytól égő bátyja mellett Zsigmond semmi feladatot nem talált. Lorántffy Zsuzsannának mégis kézenfekvő ötlet jutott eszébe. Ott voltak a királyi Magyarországon fekvő birtokok. Eddig főleg a fejedelemasszony levelezett az ügyeikben. Ő járt időnként ezt-azt elintézni.

Most Lorántffy Zsuzsanna csendes szívóssággal Zsigmondot kezdte a királyságbeli ügyek felé terelni. Kisebbik fiát különböző feladatokkal folyton Patakra küldte. Volt elég intézendő dolog. És neki is kényelmesebb volt így. A fejedelemasszony utazásai mindig nagy feltűnést keltettek. A fejedelem ellenségei és barátai egyaránt politikai szándékokat gyanítottak vagy reméltek mögöttük. Zsigmond személye viszont sokkal kevésbé volt érdekes. Fiatalember, jön, megy. Semmi szokatlan nem volt benne. Zsigmond pedig, mint minden fiatalember, szívesen utazott. Nem volt különös célja. Intézte a rábízott sok, apró-cseprő feladatot. Senki nem gondolta, hogy nem is nagyon sok idő múlva fél Európa fogja figyelni, mit csinál Sárospatakon Rákóczi Zsigmond.

HENRIETTA ÉS COMENIUS

Lorántffy Zsuzsannát magát közelről érintették a Zsigmond személye körül nagy nemzetközi figyelmet kiváltó események. A történet abból indult, hogy Rákóczi Zsigmond apja halálát követően, miután a bátyja erdélyi fejedelem lett, önállóan kezdett politizálni. Közben ragyogó házasságot kötött, amivel idevonzotta a csehországi emigráció legnagyobb alakját, Comeniuszt. Végül meghalt, mielőtt nyugati szövetségesek és vezető magyar politikusok támogatásával tervezett akciójából a Habsburg-ház magyarországi uralma ellen bármit is megvalósíthatott volna.

A fejedelemasszony életében mindebből a házasság, kedvencének a boldogsága jelentett sokat. A történetírás itthon és külföldön egyaránt Comenius idejövételét szokta kiemelni. Őt tekintik főszereplőnek, holott a főszereplő Zsigmond volt. A félreértést részint maga a tudós és politikus, Comenius okozta, aki öregén írt visszaemlékezésében azt állította, hogy Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond könyörgése hozta őt Sárospatakra. Másrészt azért értették félre a helyzetet, mert Zsigmondot, aki alig harmincévesen meghalt, kevés történész ismeri.

A kortársak többet tudtak Rákóczi Zsigmondról. Apja királyságbeli hadjáratainak külföldi szövetséges részvevői elragadtatott hangú beszámolókat küldtek róla haza. Olyan nagy hírre emelkedett, hogy a harmincéves háborút lezáró béketárgyalásokon, a távoli Münsterben és Osnabrückben együtt ülő politikusok

Rákóczi Zsigmondról és Krisztina királynőről pletykáltak. Egyesek úgy tudták, a svéd királynő Zsigmondhoz akar férjhez menni. A ragyogóan fiatal és nagy hatalmú Krisztina várható házassága, amiből aztán semmi nem lett, a kor legizgalmasabb társalgási és egyben politikai témái közé tartozott. Egy királynő szívbeli szándékainak óhatatlanul volt politikai vetülete, és Krisztinát nem akárkikkel hozták hírbe.

Rákóczi Zsigmond felesége aztán mégsem királynő, hanem egy király leánya lett. A kapcsolatot Bethlen Gábor anyósa hozta létre. Hozzá küldött megbízottat Zsigmond, hogy a nyugati szövetségesek iránti érdeklődés jeleként megnyasszonyt kérjen tőle. A kérés voltaképpen próbálkozás volt. Fogadtatásából kiderülhetett, hogyan értékeli a nagy fejedelem egykori partnerei Rákóczi Zsigmond Habsburg-ellenes szándékait. És Rákóczi Zsigmondot jól fogadták. A harmincéves háború ugyan véget ért, de nem lehetett tudni, hogyan alakulnak a viszonyok. Az erdélyi fejedelem öccse, aki kiváló képességeit már bizonyította, ráadásul IV. (Habsburg) Ferdinánd egyik országában, a királyi Magyarországon lakott, a jövő reményteljes szövetségese lehetett. Hosszas tárgyalások után Brandenburgban, a protestáns hatalmak egyik központjában, a protestánsok egyik vezető személyiségének, Frigyes Vilmos választófejedelemnek az egyetértésével úgy döntöttek, hogy legyen Zsigmond felesége Pfalzi Henrietta.

Henrietta a csehországi felkelés idején, 1619-ben II. (Habsburg) Ferdinánddal szemben királlyá választott Pfalzi Frigyes leánya volt. A felkelés leverése után Frigyes Hollandiába menekült, újabb Habsburg-ellenes vállalkozásokat tervezett. Különösen a Csehországból vallásuk miatt elűzött protestánsok vetettek bele nagy reményeket. Henrietta eljegyzése idején Frigyes már nem élt, de nagy létszámú családja tagjai valamilyen módon minden politikai kombinációba belekerültek. Így Henriettának házasságok révén rokona volt maga Frigyes Vilmos, akit már a kortársai Nagy Választóként emlegettek, továbbá a nagyhatalommá emelkedett, dúsgazdag Hollandia élén álló Orániai Vilmos és Krisztina királynő mellett mindenki, aki a protestáns Európában számított. Henriettát is nyilvánvalóan politikai házasságra szánták. Elmúlt ugyanis már huszonhárom, amikor a sorsáról döntöttek, és a Brandenburg körüli hatalmak várható együttműködésének zálogaként Sárospatakra küldték.

A királyleány nehéz szívvel vállalta a feladatot. A házasságról szóló döntés idején éppen Bethlen Gábor rokonainál lakott. Az is izgalmas környezet volt, még inkább anyja hollandiai udvara, ahol felnőtt. A szellem és a politika találkozóhelyének tekintették. Descartes például, a kor legnagyobb tudósa Henrietta egyik nővérével, Erzsébettel élénk levelezést folytatott. A tudomány sok kiváló alakja megfordult Henrietta anyjának udvarában. És mentek oda vég nélkül politikusok, mert Frigyes özvegye, Stuart Erzsébet a forradalomban nem régen kivégzett király, I. Károly testvére volt. Erzsébet udvara nyüzsgött a csehországi Habsburg-ellenes és angol royalista emigránsoktól, de az az elképesztő, hogy az özvegy királyné szellemes lényével, a csehországi királyság rövid, kalandos történetével elbűvölte a forradalom egyes híveit is. Henrietta attól félt, hogy a távoli Magyarországon unalom és provincializmus fogadja.

Féltek Rákócziék is. Elsősorban Lorántffy Zsuzsanna. Mert Zsigmondhoz eljutott ugyan a hír, hogy Henrietta nem is hasonlít a róla küldött szép arcképhez,

de őt főként az ügy politikai vonatkozása foglalkoztatta. Pontosan felmérte a menyasszony kijelölésével küldött szimbolikus üzenetet. Bethlen Gábor egykori szövetségesei befogadták. Nyilván úgy gondolta, ezek után nagy baj nem lehet. A fejedelemsasszony viszont, aki körülbelül sejtette, milyen környezetből érkezik Henrietta, aggódott. Sárospatak szép, ezt tudta. Tudta azonban azt is, hogy nem sok szórakozást nyújthat egy nagyvilági fiatal nőnek. Végül ott volt a nagy akadály: Henrietta beszélt angolul, németül és franciául, Lorántffy Zsuzsanna tudott magyarul, és talán megértette, ha latinul olvasott. Milyen nyelven fog az anyós érintkezni a menyével?

Ezek a gondok és örömök kavargtak Sárospatakon, amikor ott Comenius először megjelent. A tudós, akit a csehországi emigránsok egyik vezérének tekintettek, ismerte Henriettát. Amikor még élt Pfalzi Frigyes, többször meglátogatta a volt királyt. Aztán járt, utoljára 1642-ben, az özvegy királynénál is. Továbbá közvetítők révén folyamatos kapcsolatban volt vele. Jó néhány évig pedig Angliában, illetve Svédországban élt. Mindenütt ragyogóak voltak a politikai kapcsolatai, és mindenütt marasztották. Comenius azonban 1648-ban Lengyelországba költözött. Egy svéd nagyiparos fegyverszállító, Louis de Geer, akitől a cseh emigránsok és személyesen Comenius már régen nagy anyagi támogatást húztak, ott jelölte ki a lakóhelyét. De Geer mellesleg Krisztina királynő egyik tanácsadója volt, a kiváló politikus, Oxenstierna svéd kancellár barátja.

Ezek a Pfalzi Frigyes családja, Krisztina királynő, De Geer, Oxenstierna-féle szálakon messzire el lehetne kalandozni Comenius Rákóczi Zsigmondhoz vezető történetében. A lényeges azonban mindössze az, hogy a tudós politikus azért jött Sárospatakra, mert hallott Henrietta és Zsigmond készülő házasságáról. Hivatalos magyarázatként Magyarországon élő hitsorsosaira, a cseh és morva testvérgyülekezetek tagjaira hivatkozott. Comenius azt állította, őket látogatja, akiket 1624, a protestánsok csehországi kiűzetésének ideje után I. Rákóczi György királyságbeli birtokain telepített le. Messze földön híres iparosok voltak; agyagáruik, a saját nyelvükből vett szóval nevezett habán cserépedényeik és dísz tárgyaik ma is kincznek számítanak. Akkor a habánok sajátosan zárt közösségekben éltek. Volt közöttük egy magát prófétának tekintő lelkész, Mikulás Drabik.

Drabikról külön történetet kellene írni, mert kicsi, Trencsén megyei faluban élt ugyan, de látomásai, a látomások sorsa fél Európával kapcsolatba hozta őt. Comenius jóval később, Amszterdamban több, latinra fordított kiadást készített a víziók feljegyzéseiből. Az egész művelt világ tudomására hozták, hogy az isteni látomás egy időben a Rákóczi család különböző tagjait szemelte ki a bűnt megtestesítő Habsburg-ház lerombolására és a cseheknek hazatérést nyújtó út megnyitására. A próféciák fantasztikus következetességgel követik a magyarországi politizálás alakulását. Körülbelül azt lehet megtudni belőlük, mit tudott egy isten háta mögötti faluban élő egyszerű ember a vezető politikusok terveiről. Sokat.

Comenius első magyarországi útja alkalmával tényleg találkozott Drabikkal, meglátogatta a testvérgyülekezetek tagjait. Kapcsolatot keresett vagy egyszerűen kapcsolatot talált Klobusiczky Andráshoz, Rákóczi udvari emberéhez, aki sok feladata között a testvérgyülekezetek ügyeit is intézte. Klobusiczky ajánlólevelével ment Comenius Sárospatakra. Lehetetlen nem látni az összefüggést: ahogy

Rákóczi Zsigmond a nemzetközi politikában a Habsburg-ellenes oldalon jelentkezett, a politikai alakulások minden rezzenését figyelő Comenius érdeklődési körébe került. Zsigmond 1650 legelején küldött követeket Brandenburgba, Comenius az év tavaszán megjelent Sárospatakon. 1650 augusztusában hangzott el a hivatalos leánykérés, és októberben a cseh emigráns Sárospatakra költözött.

Hogy miért írt öregkori visszaemlékezésében Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond könyörgéséről? Néhány évtizeddel ezelőtt még azt lehetett gondolni, azért, mert utólag is titkolta Zsigmondhoz fűzött politikai reményeit. Ma már, miután a szóbeli történet módszerei és tanulságai kialakultak, egyszerűen az a magyarázat kívánczik ide, hogy idővel ő maga is elhitte a rá nézve hízelgő verziót. A szóban előadott történetek legfőbb tanulsága ugyanis az, hogy az emberek – ha nem valóságos eseményeket mondanak el – rendszerint nem szándékosan ferdítenek, hanem rosszul emlékeznek vagy ösztönösen megszépítik a múltjukat. Márpedig az írott visszaemlékezés és a szóbeli történet között nem sok különbség van. És Zsigmond tervezett vállalkozása, amit a halál megakasztott, utólag irreálisnak tűnhetett. Egyszerűbb volt egy politikai villanás emlegetése helyett azt gondolni, hogy a sárospataki kollégium megreformálása miatt könyörögve hívták a nagy tudóst Zsigmondék. Kollégium tényleg volt már 1651-ben régóta Sárospatakon. Csak Comeniuszt nem tekintették még olyan végtelenül nagy tudósnak, mint élete vége felé. Később híressé vált könyvei közül néhány éppen Patakon született.

Comenius 1650. tavaszi, futó látogatása meglepte Lorántffy Zsuzsannát. Váratlanul, mint „égi küldött” jött ide, írta neki barokkos túlzással.¹² Ez a fordulat már tényleg meghívólevélbe került bele. A futó látogatást követően ugyanis a fejedelemasszony meghívta Comeniuszt vezető tanárnak a kollégiumba. A tudós visszaírt. De Geer hozzájárulása nélkül nem mehet, mentegetődzött. Meg kell várnia, míg Svédországból megjön az engedély és hitsorsosainak előjárói is beleegyeznek a költözésbe. Ezt mind Lorántffy Zsuzsanna, mind Zsigmond – az előjáróknak és Comeniusnak szóló udvarias levelekben – tudomásul vette. A levelek ismertek, 1650. júliusi a dátumuk, és Comenius októberben már Patakon volt. Lengyelországi lakóhelye és Patak között jó esetben hat hét alatt fordultak meg a levelek, vagyis könyörgés nyilvánvalóan nem volt, nem fér bele a júliusi levelek és az októberi költözés közti időbe. Inkább az feltűnő, milyen hanyatt-homlok jött Comenius. Jött vele az egész család, felesége, gyermekei, veje, tanítványai, a könyvtára. Tavasz óta nem nagyon sokat habozhatott. Az óriási háztartás októberi költöztetése még akkor is nagy teljesítmény volt, ha a futó látogatás után azonnal elkezdtek szervezni.

Henrietta a következő év júniusában érkezett. Kíséretével és holmijával együtt nyolc hintót és számtalan stráfkocsit foglalt el. Háromszáz ló húzta őket. A házassági szerződés szerint udvara németekből és angolokból állhatott. És a sok ember pontos nyelvi megoszlását nem közlik a feljegyzések, csak az derül ki, hogy férfi udvarmester, nő udvarmester, udvari prédikátor, orvos, titkár, két udvari ifjú, két apród és harminchárom, különböző státusú szolgáló személy szoba-

12 Lorántffy Zsuzsanna Comeniusnak, 1650. május 18. In: *Korrespondence Jana Amosa Komenského*. Ed. Adolf Patera. Prague, 1897. 161.

leányoktól a szakács segédeiig jött Rákóczi Zsigmond menyasszonyával. Vagyis Henrietta udvara negyvenkét tagot számlált. Nehéz elképzelni, hol helyezték el őket Patakon. Vagy hogyan oszlottak meg a feladatok? A német, esetleg angol szakács együtt dolgozott a konyhán Lorántffy Zsuzsanna szakácsával? Külön főztek Henriettának? Külön udvart rendeztek be neki? Vajon mit szóltak a patakiak, amikor a sok idegen, egyenruhás udvari személyzetet meglátták?

A legfontosabb ügy, az esküvő sem zajlott le nehézségek nélkül. Mert a szertartást Comenius végezte. Ennek Henrietta feltehetőleg örült. Medgyesi Pál, Lorántffy Zsuzsanna udvari papja viszont megsértődött, és aligha vették jó néven más magyar lelkészek is. Arról, hogy Henrietta udvari papja hogyan reagált, nem tudunk. A fejedelemszony bizonyosan nehéz helyzetben volt. A legsúlyosabb aggodalmai beteljesülését várhatta, amikor a méregdrága ruhába öltözött menyasszonyt elnézte.

Aztán megtörtént a csoda. Henrietta beleszeretett Zsigmondba. És – ami még ennél is váratlanabb volt – megszerette az anyósát. A fiatalasszony és Lorántffy Zsuzsanna együtt járt ki hintón Sárospatak környékére. A fejedelemszony magyar ruhát ajándékozott a menyének. Henrietta úgy tett, mintha tetszenék neki, bár idegenkedett tőle. A távolból jött királykisasszony furcsállotta, hogy Magyarországon az urak ruhája nem különb a szolgálók ruházatánál. Mégis örült, mert az anyósát örülni látta. Megírta haza. Megírta továbbá azt is, hogy a férje tökéletes. Mivel azonban úgysem hinnék el, hogy létezik hibátlan ember, elárulja Zsigmond egyetlen hibáját. A hiba: „Engem túlságosan szeret.”¹³ A boldogság azonban nem tartott sokáig. Henrietta betegségbe esett, és pontosan három hónappal az esküvő után, 1651. szeptember 28-án meghalt. Akkor derült ki ország-világ előtt, mennyire szerette őt az anyósa. Lorántffy Zsuzsanna Henrietta holmiját hazaküldte, de kedvenc fia feleségét a fejedelemszony Lorántffy Mihály sírjába, Sárospatakon temettette el.

Zsigmond életében ez után még néhány, fordulatos hónap következett. A királyságbeli politikusok vezető pártja megüzente neki, hogy hajlandó a Habsburg-uralom elleni szándékait fegyverrel támogatni. És üzentek a nyugati szövetségesek. Egy magát műgyűjtőnek álcázó úr, Benedict Skytte, Krisztina királynő embere jött jelezni, hogy Henrietta halálával nem tekintik politikai értelemben megszakadtnak a kapcsolatokat. Valódi cselekvés azonban már nem alakulhatott ki. A magyar történelem egyik legvonzóbb alakja, Rákóczi Zsigmond 1652. február 4-én meghalt. Lorántffy Zsuzsanna a gyászról azonnal értesítette a királyságbeli párt akkori fejét, Zrínyi Miklóst.

Comenius maradt. Most már nem politikai cél tartotta Patakon, hanem főként az, hogy át kellett rendeznie Zsigmond váratlan halála miatt bizonytalanná vált helyzetét. Ezenkívül a maradás mellett szólt a munkára alkalmas, nyugodt környezet. Továbbá a nyomda, aminek a felállítását régen tervezték, de Lorántffy Zsuzsanna valósította meg. 1652. május 1-jén becsültetett fel hozzá egy házat udvarával és kertjével együtt a kollégium szomszédságában. Szép, nagy ingatlan le-

13 Henrietta Károly Lajos választófejedelemnek, 1651. július 12. In: *Die Briefe der Kinder des Winterkönigs*. Ed. Karl Hauck. Koester, Heidelberg, 1908. 64. [Neue Heidelberger Jahrbücher XV.]

hetett, mert a tanács 250 magyar forintra taksálta. Ennél magasabb összegért csak egy prédikátor vett ez idő tájt házat, azt is a Belső-városban.

A kollégium melletti házba költözött a nyomdász, és oda került a nyomda. Zsigmond halálakor Comenius éppen egyik könyvén dolgozott. Mert a nagy tudós politikusként sem tagadta meg magát. Sárospatakon folyamatosan dolgozott. Írt két, műfaját tekintve intelemszerű munkát Rákóczi Zsigmondhoz arról, hogyan kellene a Habsburg-ház elpusztítására a fény társaságát megszerveznie. Ezeket titkos iratként kezelte, és sok későbbi tudósban azt a benyomást keltette velük, mintha neki kellett volna Zsigmondot Habsburg-ellenes vállalkozásra rábeszélne. A tévedés tartósan befészkelte magát a Comeniusról szóló irodalomba. Tény viszont, hogy több pedagógiai művet alkotott és jelentetett meg Patakon.

Comenius egészen 1654-ig maradt Lorántffy Zsuzsanna környezetében. Magas javadalmazást kapott a fejedelemsasszonytól saját személyére és hitsorsosainak. Bevonták a kollégiumnak az ő érkezése idején már megkezdődött átszervezésébe. Részt vett a pataki gyülekezet életében is. Egyszer, amikor a templomi helyeken két asszony összeveszett, Comenius tett igazságot közöttük. Vagyis nem csinált mást, mint amit csinált volna, ha tényleg a kollégium ügyében hívják Lorántffy Zsuzsannáék. Végül, ahogyan politikai céllal jött, új politikai remények jegyében távozott.

A REFORMÁTUS EGYHÁZ ÜGYE

Rákóczi Zsigmond halála idején a sárospataki gyülekezet felbolydult állapotban volt. Az események tetőpontjának az tekinthető, amikor 1652 húsvétján Lorántffy Zsuzsanna megvárta, míg Verécsi Ferenc prédikátor úrvacsoraszóráshoz szólítja a híveket, majd kiment a templomból. Szabályosan az ünnepi istentisztelet és az úrvacsoravétel összetartozott, és elsőként mintegy természetesen a fejedelemsasszonynak kellett volna az úrasztalához járulnia. Távozása példátlan cselekedet volt. Ugyanakkor jól tükrözi Lorántffy Zsuzsanna és a református egyház viszonyát.

A helyzet lényegének megértéséhez az egyszerű hívek és az egyház kapcsolatát kell ismerni. Erről általános értelemben szólva igen sokféle vélemény van a történetírásban. Egyes felfogások szerint a kora újkori gyülekezet tagjai élénken részt vettek az egyház életében, mások szerint minden úgyszólván a fejük felett történt. Vagy van köztes álláspont: az emberek egy része igen, más része nem törődött a vallás dolgával, illetve a legszélsőségesebb: a hívek semmit nem tudtak egyházuk tanításairól ebben a korban, azaz az egyházak voltaképpen nem is léteztek. És nyilván minden álláspontnak vannak érvei. Ebben a konkrét ügyben érdemes azonban az általánosítástól eltekinteni. Mert Lorántffy Zsuzsannához Sárospatak példája kínálkozik, és itt bőven maradtak fenn tényszerű adatok. Valamennyi arról tanúskodik, hogy azok az emberek, akiknek a véleménye vagy a cselekedetei az írásbeli rögzítésig eljutottak, tudatosan voltak egyháztagok.

A 17. századi Patakon az emberek nem egyszerűen ültek a templomban és hallgatták a prédikációt, esetleg nem figyeltek oda, hanem véleményük volt ar-

ról, amit hallottak, véleményük volt a prédikátorról, arról is, hogyan osztják nekik az úrvacsorát, kik szólhatnak bele a gyülekezet életébe, kik hívhatják a prédikátort, illetve kik dönthetnek úgy, hogy további szolgálatát nem kívánják. A sárospataki városkönyv, amibe nemcsak jogi ügyeket, adásvételi szerződéseket és hasonlókat jegyeztek be, hanem a gyülekezetet érintő eseményeket is, tele van a templomra, a prédikációra, a prédikátorokra, a gyülekezeti döntésekre vonatkozó tényekkel. A magisztrátus, azaz a főbíró és a tanács tagjai magukat tekintették a gyülekezet elöljáróságának, és a város magát tekintette a gyülekezetnek. Mint ahogyan – néhány személy kivételével – valóban református volt a lakosság Lorántffy Zsuzsanna idején már vagy száz esztendeje.

Éppen 1650-ben indult egy nagyon jellegzetes, a hívek és az egyház kapcsolatát tükröző eseménysor. Akkor még csak nem régen volt Patakon Tolnai Dali János. Akkor már személyes ellentétben Verécsi Ferenc prédikátorral. Azt lehetne gondolni, a két egyházi férfiú viszálya hidegen hagyta a patakiakat, Nagy János mészáros azonban a legteljesebb odaadással vetette magát Tolnai János oldalán a küzdelembe. Úgy látszik, figyelték mások is, mert idők folyamán az egyház felsőbb fórumán történt feljelentéstől kocsmai verekedésig terjedően vettek részt patakiak az ellenfelek harcában. Egyszer egyesek állítólag bal-tával fenyegették Veréczit arra az esetre, ha nem változtat a prédikációkban hangoztatott nézetein. Máskor mások nem voltak hajlandók Tolnai Dalit mint városi prédikátort túrni, mert nem értettek egyet a teológiai felfogásával. Valószínűleg megint mások nem vettek úrvacsorát Verécsi kezéből. Jóval ezek után az események után, az 1660-as években nem kevés pataki Ardóra járt templomba. A pataki prédikátor ugyanis szerintük méltánytalanul szidta őket a szószékből.

Lorántffy Zsuzsanna ugyanilyen módon volt egyháztág. Figyelt, véleményt nyilvánított, részt vett az egyház életében. Nagyon magas társadalmi állása ellenére sem volt kívülálló. Ezt azért érdemes megfigyelni, mert másként viselkedett az egyház ügyében, mint azok, akik pedig közel álltak hozzá, a férje és a fia, Zsigmond. Ők nem azonos módszerrel ugyan, de lényegében egyformán, a hatalom pozíciójából, a fegyver erejével küzdöttek az egyházért, illetve a protestáns vallásszabadságért. Rákóczi Zsigmond Habsburg-ellenes terve közvetve szolgálta ezt a célt. A fejedelemsasszony fiatalabb fiának az volt a felfogása, hogy a vallásszabadsággal a nemzeti királyság visszaállítása után kell foglalkozni. Miután „az ausztriai iugumot”, vagyis az idegen uralom igáját a Habsburgok országai lerázzák magukról, azt tehetjük a vallás ügyével, amit akarunk, írta bátyjának, a fejedelemnek.¹⁴ Az előző fejedelem, Lorántffy Zsuzsanna férje, I. Rákóczi György viszont annak idején a vallásszabadság biztosításának jelszavával harcolt a királyi Magyarországon. Nála a nemzeti királyság volt a közvetett cél.

Maga a fejedelemsasszony, aki éppen úgy mélyen vallásos ember volt, mint a férje vagy a fia, nem karddal támogatta az egyházát. Az ő tudatában a vallás mindennél előbbre való, de bensőséges, személyes ügy volt. Szóval, vitával, a gyülekezetek támogatásával kívánt hatni. Saját adottságai tették a hívek státusát

14 Rákóczi Zsigmond II. Rákóczi Györgynek, 1651. október 31. *Történelmi Tár*, 14. 1891. 218–219.

vállaló egyházztaggá, és társadalmi helyzete emelte a kegyúr szerepébe. Kegyúr volt, mert ennek a fogalomnak a magyarban nincs női megfelelője, holott sok nő látta el Magyarországon igen jól a kegyúr feladatát. Nemigen ismerünk azonban olyan női vagy férfi kegyurat, aki Lorántffy Zsuzsannához hasonlóan tudott volna egyszerre kegyúr és egyszerű egyházztag lenni. A hatalom birtokosa és egy a hívek közül. Ez a kettősség tette a fejedelemszony és a református egyház kapcsolatát személyessé és emberivé.

A kegyúr szerepét Lorántffy Zsuzsanna hagyományos módon értelmezte. Helyesebben fogalmazva, a jó kegyurak cselekedeteit hajtotta végre. Rossz, a birtokain élő gyülekezeteket és templomokat elhanyagoló kegyurakról az akkoriak sokat tudtak beszélni. Lorántffy Zsuzsanna korában mind a királyságbeli országgyűléseken, mind az erdélyieken – eltérő okokból – ez volt az egyik főtéma. Sőt nem pusztán az elhanyagolás eseteit tárgyalták, hanem a földesúr felekezetétől eltérő gyülekezetek elleni támadások szaporodtak el mind jobban. A fejedelemszony élete a főúri katolizálás korszakára esett. A sors abszurd alakulása, hogy míg ő a református egyház legtevékenyebb támogatói közé tartozott, az áttérési hullámot gyakorlatilag az egyik menyé zárta le. Ez a meny, Báthory Zsófia vitte magával a katolicizmusba a fiát, Rákóczi Ferencet is. Így lett a Rákócziak generációkon át református ága katolikus.

Lorántffy Zsuzsanna nem volt a saját felekezetétől eltérő emberekkel szemben erőszakos. Sárospatakon, illetve a környező uradalomban, ahol kegyúri tevékenysége elkezdődött, az ő élete során végig éltek katolikusok. Magasabb méltóságában, fejedelemszonyként pedig a vallásüggyel nem neki kellett foglalkoznia. Talán mégsem véletlen, hogy a kor egyik krónikása, Szalárdy János feljegyezte: Péchi Simon leányát a fejedelemszony saját udvarában nevelte, és ő adta férjhez egy előkelő úrhoz. Szalárdy, aki I. Rákóczi Györgyöt ellenségesen szemlélte, talán azt akarta jelezni, hogy Lorántffy Zsuzsanna a férjétől eltérő szellemi alkat volt. Mert Rákóczi felekezeti erőszakáról a szombatosokkal és vezetőjükkel, Péchi Simonnal szemben nagy ellenszenvvel írt.

Lorántffy Zsuzsanna kegyúr volt, hatalmas uraság, nő volta mégis ebben a feladatkörben nyilvánult meg a legélesebben. Mert a legtöbb ajándék, amit gyülekezeteknek adott, női munkával készült hímzés volt, úrasztali terítő, a kehely vagy az úrvacsorai kenyérhez való tányérra szánt kendő. Kevés maradt meg belőlük, pedig nagyon sok készülhetett. Kolozsvárott, a Farkas utcai híres templom leltára szerint csak az ottani gyülekezetnek többet is adományozott. És ugyanott sikerült egy nagyon szép úrasztali terítőt restaurálni. Bonyolult hímzését, csipkét, egész, szabályos darabokból összeállított valóságát a hagyomány szerint maga Lorántffy Zsuzsanna készítette. A feltevés nem lehetetlen. Akármennyi üggyel kellett is a fejedelemszonynak törődnie, olyan jellegzetes, az ő korában minden nő által gyakorolt foglalatosság, mint a hímzés, varrás nyilván nem maradt ki az életéből. A nők társas időtöltésének legáltalánosabb formája a varrogatás, hímzés bizonyosan dívott az udvarában. Ez munka is volt, nem is, közben lehetett beszélgetni, és arra gondolni, akinek az egyes darabok készülnek. Mert az akkori emberek még hittek a tárgyak bűvös erejében. A földi szerelem jelképe a keszkenő volt; azt adott a menyasszony a vőlegénynek. Lorántffy Zsuzsanna egyszer húszévi házasság után küldött keszkenőt a férjének. „Az kis keszkenőt is

édesem, meghozta Belléni uram, melyet kedvesen vöttünk” – köszönte meg a fejedelem.¹⁵

A hímzések ilyen, szimbolikus értelmű használata vezet arra a következtetésre, hogy a gyülekezeteknek ajándékozott sok úrasztali terítő és kendő a templomokban Lorántffy Zsuzsanna személyét, személyes vallásosságát jelképezte. Emellett, ugyancsak a személyes érintettség jeleként adományozott úrasztali edényeket, és segített templomok építésében vagy helyreállításában. Az egyháziaknak járó jövedelmeket Lorántffy Zsuzsanna mintegy természetesen tartotta számon és fizette ki.

Ezek az utóbbiak már nem voltak kifejezetten nőktől várt vagy nőkre szabott tevékenységek. Éppen olyan kevésbé tekinthetőek nőiesnek, mint az iskolaügy támogatása, ami az akkori kegyurak működésének külön fejezete. Nagyon nehéz elképzelni olyan 17. századi kegyurat, akinek a falvaiban iskola ne lett volna. A méretek voltak különbözőek. Egyik-másik helyen a tanító a neki kijelölt ház egyik szobájában tanította a gyermekeket, de a legtöbb település külön iskolaépületet tartott fenn, sokszor több osztályteremmel. És az egyházi előjárók egyház-látogatási jegyzőkönyveiből az derül ki, hogy sokszor egyébként jelentéktelen településeken tanított akár több tanár is. Más forrás viszont nem nagyon van róluk. Könnyebb egy-egy falusi iskolából egyetemre került sok magyarországi fiatal a külföldi egyetemek gondosan kiadott névsoraiban, mint hazai feljegyzésekben megtalálni.

A sárospataki kollégium tehát, ahol Lorántffy Zsuzsanna az iskolafenntartói tevékenységét elkezdte, nem néhány magyarországi iskola közül emelkedett ki toronymagasan, hanem sűrű iskolahálózat egyik szilárd elemét alkotta. A reformátusoknál Pápa, Debrecen, Várad, Kolozsvár, Gyulafehérvár iskolái voltak hasonlóak Lorántffy Zsuzsanna idejében. Ő mint magánföldesúr és mint a fejedelem felesége egyaránt ellátta részint maga, részint férjével együtt a rá tartozó iskolák patrónusának a feladatát. Ez akkor olyan természetes volt Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi György helyzetében, mint a lélegzetvétel. Az iskolákat nem lehetett elhanyagolni, a külföldre vágyó tanulókat nem lehetett nem támogatni.

Itt azonban két nagyon fontos ténytet hangsúlyozni kell. Az egyik az, hogy Rákóczi György élete jelentős részében mint erdélyi fejedelem tevékenykedett, és ilyen minőségében uralkodóként látta el a kultúra támogatójának az ő szemében és más erdélyi fejedelmek számára is természetes feladatát. Ezzel valamennyien élesen különböztek a királyi országrész uralkodóitól, a Habsburg-házból származó királyoktól, akik nemcsak nem vették magukra Magyarországon ezt a kötelezettséget, de még halvány kapcsolatba sem kerültek a magyar vagy a magyarországi műveltséggel. Ami tehát egy erdélyi fejedelemnél annyira köztudott és magától értetődő, hogy említése felesleges szószaporításnak hat, arról a magyar királyok esetében cselekedeteik hiányában nem lehetne írni.

A másik hangsúlyozandó tény a kegyurasággal kapcsolatban Lorántffy Zsuzsannára vonatkozik. Őt mint fejedelemasszonyt ebben a tevékenységében senki mással nem lehet összehasonlítani. A Habsburg királyok feleségei olyan távol álltak a magyarországi kultúrától, mintha más bolygón éltek volna. Sem jó, sem

15 I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, 1636. október 18. In: *Családi levelezés* 24.

rossz nem származott tőlük; a Habsburgok dinasztiájában a királynék nemcsak Magyarországon, máshol sem szoktak az alattvalók ügyeivel törődni. És az erdélyi fejedelemsasszonyok? Lorántffy Zsuzsanna előtt két fejedelemsasszony vehetett volna részt férje oldalán az uralkodás feladatában, Bethlen Gábor első és második felesége. Más fejedelemfeleségeknek túlságosan rövid időt szabott a történelem, és több fejedelem házastárs nélkül uralkodott.

Bethlen két felesége, Károlyi Zsuzsanna és Brandenburgi Katalin azonban éppen nem a részvételre adott példát. Károlyi Zsuzsanna élvezte a fejedelemség külsőségeit. Időnként, nyugati királynékhoz hasonlóan, végigvonult férje országán. Szellemi kapcsolatot azonban nem alakított ki sem egyháza képviselőivel, sem más értelmiségiekkel. Nagyon jellemző, hogy egyetlen neki ajánlott könyvet sem ismerünk. A műveltség szélesebb értelmében pedig minden jel szerint közömbös volt. Brandenburgi Katalin ezzel szemben életet, mozgást vitt a gyulafehérvári udvarba. Férje uralkodói teendői azonban hidegen hagyták. Nem lett belőle igazi fejedelemsasszony. Igaz, Zsuzsanna és Katalin semlegessége mögött ott volt talán az is, hogy Bethlen Gábor nem igényelte a részvételüket. A nagy fejedelem magának való emberként élt. Gondjait, de örömeit sem igen osztotta meg senkivel.

Lorántffy Zsuzsanna tehát példa nélkül lett társa férjének a fejedelemségben. Példát azonban aligha keresett. Nem lett volna rá jellemző, ha másoktól vár eligazítást. Azért lett jóformán tásuralkodó Erdélyben, mert ez a szerep adódott a férjéhez fűződő kapcsolatából, és ez következett mindkettőjük lényéből. Különböző módon, de mind Rákóczi, mind Lorántffy Zsuzsanna élénk érdeklődéssel nézte a világot. Semmi nem hagyta őket közönyösen. Különösen nem voltak közönyösek egymás tettei ügyében. Ha egyszer I. Rákóczi György fejedelem lett, Lorántffy Zsuzsanna természetesnek tekintette, hogy ő maga viszont minden téren tájékozott és tevékeny fejedelemsasszony legyen.

Legsajátosabb tettét a művelődésügyben mégis már özvegyen hajtotta végre: 1657-ben intézkedett a fogaraszöldi román tannyelvű iskoláról és ugyanott a gyülekezetekről, illetve a papokról. Úgy írta, hozott bizonyos rendelkezéseket, amelyek „sem az köz igazsággal, sem ország törvényével semmiben nem ellenkeznek, az Isten dicsőségére pedig és az oláh nemzetnek épületekre igen szükségesnek látszanak”.¹⁶ A rendelkezések lényege az volt, hogy az akkori nyelven oláhnak nevezett románok lakta fogarasi uradalomban rendszeres egyházlátogatások legyenek. Nincs benne a szövegben, de köztudott: az egyházlátogatás, vagyis az egyházi előjárók rendszeres gyülekezeti vizitációja minden felekezetenél általános gyakorlat volt. A fejedelemsasszony a fogarasi román iskola vezetőit bízta meg vele. Menjenek és tájékozódjanak a papok képzettségi állapotáról, arról, van-e énekeskönyv és katekizmus a templomokban. Mindenekelőtt arról, hogy „az ifjú rendet mindkét nemben mint tanítják, oktatják oláh nyelven” a válásos élethez szükséges tudnivalókra. Majd még egyszer hangsúlyozza: „a fiú és leánygyermek” egyaránt járjanak templomba és részesüljenek románul hitoktatásban.

16 *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. Szerk. Pokoly József. VIII. évf. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Bp., 1910. 112.

Lorántffy Zsuzsanna fogaraszöldi rendelkezéseivel kapcsolatban éppen csak megemlítendő az a vita, hogy a reformáció terjesztése, illetve a protestáns egyházszervezetek kialakítása Erdélyben az egyébként görögkeleti románok között, ami egyes román történészek szerint erőszakkal történt, mások áttérítésnek látják, ártott-e a románoknak. Szándékában bizonyosan nem irányult a románság ellen. Nem irányult ellene, mert a román anyanyelv megerősödésével járt. Erdélyben előbb adtak ki román könyvet, mint akármelyik román vajdaságban. És a 16. századi Erdély alighanem legszebb nyomtatványa az 1561-ben megjelent román nyelvű Négy Evangélium. Lorántffy Zsuzsanna idején az erdélyi román protestáns egyházszervezetek már régen működtek; a fogaraszöldi reformátusok gyülekezetei is. És mintegy természetesen anyanyelvükön, románul gyakorolták a vallásukat.

A fejedelemszönyv intézkedésének különlegessége abban van, hogy az oktatásba bevonta a leányokat. Mai szemmel nézve talán az lett volna a nagy cselekedet, ha az iskolába járást teszi nekik kötelezővé. A 17. század azonban a kötelező iskoláztatást Európában sehol nem ismerte. A fiúk a legtöbb helyen jártak iskolába, mert az volt a szokás. Talán az egyházi hatóságok is szorgalmazták. Leányok iskolába járatása azonban – Nyugaton kevésbé, a Magyarország körüli térségben inkább – ritkaságnak számított. A ritkaság arányát egyelőre nem tudjuk felmérni, mert nincsenek hozzá megfelelő források. Elvértve derül ki valakiről ebben a korban, hogy iskolába jár, és alig van adat arról, hogy kik járnak iskolába. Mivel egyetlenegy kora újkori kisiskola névsorát sem ismerjük, a tanulók összetételéről bármit fel lehet tételezni. A hagyományos feltételezés szerint Magyarországon legfeljebb fiúk jártak iskolába.

Nagyon véletlenül előkerült, de világos adatok vannak azonban leányok iskolalátogatásáról. Így például egy katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvből tudjuk, hogy a pozsonyi evangélikus iskolába jártak leányok, és egy boszorkányper jegyzőkönyve említ iskolás leányokat, valamint tanítónőt az Ugocsa megyei Halmin. Az egyház-látogatási jegyzőkönyvbe azért kerültek az iskolába járó leányok, mert a katolikus iskolát a városnak kellett fenntartania, míg az evangélikust „a fiúk és leányok szülei” tartották el, illetve a rektor abból élt, amit „a fiúk és leányok összehordanak”.¹⁷ Ha nem zavarta volna a katolikus vizitátort az evangélikusoknak a katolikusokénál nyilvánvalóan nagyobb buzgalma, nem fogalmaz ilyen részletesen. Vagyis ez az adat leányok iskolába járásáról soha nem kerül papírra. A boszorkányper jegyzőkönyve pedig azért adja meg két, latinul „virgines scholares”-nek nevezett tizenkét éves iskolás leány nevét, mert tanúnak idézték őket, és azért szerepel benne egy tanítónő – „tanító asszony” a forrás szövegében –, mert az egyik tanú szövevényes előadása során beszélt róla.¹⁸ Ha történetesen más tanúkat hívnak a perhez, soha nem tudjuk meg, hogy Halmin tanítónő tanított leányokat. Leányok iskolázásáról a kor legkülönbözőbb forrásaiban akárhány adat lappanghat.

17 Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1616–1637. Válogatta, bevezette, jegyzetekkel ellátta Beke Margit. Márton Áron Kiadó, Bp., 1994. 177., 179. [Strigonium Antiquum 3.]

18 Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Szerk. Komáromy Andor. Magyar Tud. Akadémia, Bp., 1910. 230., 235.

Az általános, mindenkire érvényes nevelés Lorántffy Zsuzsanna idején azonban bizonyosan csak az első fázisát élte. A parasztság leányainál hitoktatás formájában éppen akkortájt kezdett elterjedni. Saját felekezetük kátéját, a miatyánkot és hasonló, a vallásgyakorlatban nélkülözhetetlen tudnivalókat tanítottak nekik. Ez a tanítás alapvetően egyházi célzatú volt, de nehéz a világi értelemben vett civilizációs hatását nem felismerni. A gyermekeknek meg kellett szokniuk, hogy bizonyos, meghatározott időpontban elmenjenek valahová otthonról, a szüleik közvetítése nélkül érintkezzenek olyan tekintélyes személyekkel, mint a pap vagy a tanító, a tanítás helyén nyugodtan üljenek viszonylag sokáig, és – főleg – válaszoljanak, ha kérdezik őket. Nagyjából ugyanezt kell megtanulniuk ma is az iskolába kerülő gyermekeknek. Mindent összevetve: hatalmas előrelépés volt a korábbiakhoz képest, amikor a társadalom minden rétegének fiai mellett a leányok is átmentek ezen az elemi civilizációs fegyelmezésen.

Lorántffy Zsuzsanna fogaraszöldi iratának ünnepélyes hangnemén érzékelhető, hogy tudja, fontos ügyben intézkedik. A világi hatóság, márpedig a fejedelemszony az volt, nem szokott ilyen mélyen, a gyermekek oktatása színvonaláig belenyúlni az egyházak életébe. Az ő világi kortársai – ha jó kegyurak vagy uralkodók voltak – alapítottak iskolákat, támogatták a tanárokat, segítették diákok hazai és külföldi iskolázását, de az ügynek azzal a felével, hogy kik tanulnak, mennyien vesznek részt az oktatásban, nem foglalkoztak. Nem az ő feladatuk volt a gyermekek tanulásra készítése. Az oktatás körüli feladatoknak az a fele az egyházra hárult. Az egyházak képviselőitől várták el azt saját előljáróik, hogy a vallástanítást megszervezzék és gyakorolják. Csak sokkal később, a felvilágosodás korában került a világi hatóság feladatai közé az oktatás ellenőrzése, szervezése. Akkor már világi iskolázásról volt szó; egy későbbi kor követelményeiről.

A fejedelemszony idején a népoktatás még a vallásgyakorlathoz nélkülözhetetlen alapismeretek mindenkire kiterjedő tanítását jelentette. A nagy cél az volt, hogy a legeldugottabb falvak lakói is személyválogatás nélkül, a fiúkra és a leányokra egyaránt kiterjedően jussanak hozzá. Erről Erdélyben a magyar és a szász egyházi előljárók többé-kevésbé gondoskodtak. A románok ellátottságával azonban Lorántffy Zsuzsanna nem volt elégedett. És intézkedett. Vonják be a román gyermekeket is az általános oktatásba. Azzal, hogy az ügy az egyházakra tartozott, a fejedelemszony nem törődött. Sok mindenben nem kötötte magát szokásokhoz. Nem kötötte magát a szokáshoz a román gyermekek hitoktatása ügyében sem. Ezt lehet úgy értékelni, hogy Lorántffy Zsuzsanna túllépett saját kora normáin; felfogásával előtte járt más kortárs világi hatóságoknak. És lehet úgy látni, mint egy erős akaratú asszony öntörvényű cselekedetét.

Ez a motívum, az erős akarat és a szokások semmibevétele Lorántffy Zsuzsanna élete elbeszélésében minduntalan előkerül. Előkerül akkor is, amikor mint egyszerű egyháztagot kell bemutatni. Itt a történet azzal kezdődik, hogy a fejedelemszony szinte érthetetlenül erősen intellektuális beállítottságú volt. Azért szinte érthetetlenül, mert gyermekkorában az alapismereteken túlmenő képzést valószínűleg ő maga sem kapott. Magasabb iskolába természetesen éppen úgy nem járt, ahogyan előkelő leányokat az ő korában egyetlen családból sem küldtek el otthonról tanulni. Apja udvarában lehetett tanítója, akinek a személyét azonban nem ismerjük. Aztán bizonyosan sokat olvasott, mert felnőttként

feltűnően érdekelték a szellem dolgai. Szívesen folytatott teológiai vitákat akár a saját felekezetén lévő, református prédikátorokkal, akár katolikusokkal. Nemegyszer kora hajnalig folytak az asztalánál tudós beszélgetések.

Aztán írt Lorántffy Zsuzsanna két teológiai tárgyú könyvet is. Az egyik, „A Szentlélek származásáról” valószínűleg nem jelent meg, példánya nem maradt fenn. A másik viszont, a „Mózes és a próféták” 1641-ben országos botrányt kavart. A fejedelemsasszony műve őszintén szólva nem volt különösen eredeti, de úgy látszik, a sok férfi tudóst felbosszantotta a szellemi vadászterületükre behatolt asszony. Ahelyett, hogy szabályosan vitatkoztak volna vele, egy katolikus teológus mocskos hangú röpiratot írt a fejedelemsasszony személye ellen.

A könyv által kiváltott reakció jól mutatja, milyen elképesztő volt Lorántffy Zsuzsanna korában a nő mint a teológia iránt aktívan érdeklődő személy. És valószínűleg már a kortársakat is elképesztette az, ami a mából nézve a fejedelemsasszony legsajátságosabb cselekedetének látszik. Az egyházát megosztó teológiai és egyházszervezési vitákban a radikálisok oldalára állt. Ezt a radikális oldalt képviselte Tolnai János, aki mellett a pataki mészáros, Nagy János baltával verekedett. A mészároست ezen a helyen azért kell újból megemlíteni, hogy kellő hangsúlyt kapjon az a tény, miszerint a szóban forgó teológiai vita nem ezoterikus, hanem a gyülekezetek legmélyéig ható nézeteltérés volt.

A nézeteltérést Angliában tanult református értelmiségiek hozták haza. A lényege a reformáció egyik alaptételéig ment vissza, addig, hogy Isten előtt valamennyien egyenlők vagyunk. Az egyenlőségből az egyház tisztaságát valló, puritánusnak nevezett irányzat képviselői szerint egyrészt az egyházi hierarchia tagadása következett, másrészt a hívek részvétele az egyházkormányzatban és a tanítások megítélésében. Gyakorlatilag az, hogy a lelkészek nem tartoznak engedelmességgel az előjáróknak, vagyis egyházi előjárókra nincs szükség, illetve a gyülekezet tagjaiból választott testület, a presbitérium illetékes lelkészek állítására éppen úgy, mint minden egyházi ügy intézésére.

Magyarországon a puritanizmus 1639-ben, Tolnai Dali János vezetésével, több lelkésznek tanult fiatal értelmiségi személyében jelent meg. Akkor már az angliai puritánusok egy része az üldöztetés elől emigrált Amerikába, mások nagy hivatalos ellenállással szemben tartották magukat. De azt mindenképpen tudni lehetett, hogy egyházi reformköveteléseik társadalmi demokratizálódást hordoznak. A hatóságok szemében veszélyesek voltak. Veszélyesnek minősítették őket Magyarországon is. Mivel pedig a puritánusként fellépők között minden jel szerint Tolnai Dali volt a legsajátosabb egyéniség, ő lett a botránykö.

„Olyan megátalkodott elmétől viselkedik, hogy az mit nem akar, akárki parancsolja is, hogy meglegyen, semmiképpen nem cselekedik” – írta róla egy esperes, vagyis egyházi előjáró, miután Tolnait I. Rákóczi György a pataki iskolába tanítani küldte.¹⁹ Alighanem ez a kulcsmondat a magyarországi puritánusok és a hivatalos református egyház kapcsolatáról. Az engedetlenséget nem tudták tűrni azok, akik engedelmséget vártak. Tolnai esetében konkrétan például azt viselték el nehezen, hogy nem hajlandó a tanárok csoportjában, a diákok és a lelkészek után bevonulni a templomba. Vagy kifigurázza a papokat a diákok előtt, és

19 Prothocollum Zemplen 1/2. 323.

hasonlók. Viszonzásul a papok gyűlése házasságtöréssel gyanúsította Tolnai Dali Jánost. De támadták mint tanárt is: egy diák az ő verésébe halt bele, állították. A forrásokban a legkevesebb szó a teológiáról van. Bár nyilvánvaló mind a lelkészek, mind Sárospatak város feljegyzéseiből, hogy Tolnai Dali János és mellette főleg Medgyesi Pál a puritánus eszméket is képviselték.

Lorántffy Zsuzsannának minden logika szerint a hivatalosság pártjára kellett volna állnia. Ezt tette – mintegy magától értetődően – a férje, és ezt tette a fia, II. Rákóczi György, miután fejedelem lett. A fejedelemsasszony azonban ebben az esetben is a saját elképzeléseit követte. A puritánusok mellé állt.

Fejedelemsasszony mint a puritánusok támogatója a lehető legellentmondásosabb jelenség. Az új tanítások forradalmi jellegűek voltak. Mire Lorántffy Zsuzsanna és Tolnaiék tevőleges kapcsolata kialakult, Angliában tényleg forradalomhoz vezettek. 1649 januárjában a fő angol világi puritán, Cromwell vezetése alatt zajló forradalom kivégezte az angol királyt, 1652-ben Lorántffy Zsuzsanna felszólította Patak tanácsát, válasszák lelkésszé a két fő magyarországi egyházi puritánt, Tolnai Jánost és Medgyesi Pált. Valamivel később pedig, 1653. augusztus 23-án felhívta az előjáróságot a várba „az presbitérium felállítása végett”, ahogyan a főbíró feljegyezte.²⁰

A tanács azonban a másik párton állt. Nem kívántak sem puritánus lelkészetet, sem presbitériumot. Az eszmék és a valóság sokszorosán ellentmondásos viszonyát kevés helyzet érzékeltethetné jobban. A forradalmárok tanításait megvalósítani igyekszik az ország leghatalmasabb asszonya, de a földesúri hatalommal hivatásszerűen szemben álló mezővárosi vezetők nem kérnek belőlük. Más személyi összetételű tanács talán másképp viselkedett volna, hiszen a pataki gyülekezet tagjai között voltak puritánus hívek. És ezen a szalon nagyon messzire el lehetne bolyongani a magyar valóságban.

Lorántffy Zsuzsanna történetéhez az tartozik, hogy nyilvánvalóan nem a hatalom pozíciójából nézte a puritánusok eszméit. Valami megkapta őt a teológiájukban. Hogy mi? Nem tudjuk. Nyilván része volt benne a fejedelemsasszony egész életében feltűnően érvényesülő szellemi érdeklődésének. A lényegét tekintve azonban éppen úgy rejtélyes, ahogyan vallási tanítások személyes hatását, a személyes hatás okát gyakorlatilag lehetetlen kideríteni. Az bizonyos, hogy amikor Lorántffy Zsuzsanna 1652 húsvétján úrvacsoravétel nélkül kiment a templomból, azért tette, mert a lelkész az úrvacsorához hívó szavakat nem a puritánus bibliaértelmezés szellemében mondta.

AZ ÉLET UTOLSÓ SZAKASZA

Lorántffy Zsuzsanna mélyen hívő ember volt. Élete kedvező alakulását az isteni gondviselésnek tulajdonította. Kívülről nézve nagy része volt benne annak, hogy a fejedelemsasszony tudatosan élt. Nem hagyta magát sodortatni, így sok csapdát, méltatlan helyzetet elkerült. A legnagyobb hibát férje halála után követhette vol-

20 TiREL SD. I. 4/TJ. 4. Protocollum iudicis primarii et magistratus oppidi Saros Nagy Patak. 3. 435.

na el. Ha beáll az özvegy fejedelemasszony pózába, és valamilyen, különleges státust követel magának, zavarba hozta volna az erdélyi rendeket, még nagyobb zavarba II. Rákóczi Györgyöt. Mert Lorántffy Zsuzsanna az erdélyi urakkal jó viszonyban volt, de mindenki tudta, hogy idősebb fia és közte soha nem volt felhőtlen a kapcsolat. Öreg Rákóczi György özvegyének követelését mégsem lehetett volna megtagadni.

A fejedelemasszony azonban, akit férjének a halála mélyen megrendített, nem kereste az özvegység előnyeit. Megvárta, míg I. Rákóczi György fehér, fekete és veres márványból készült, díszes síremlékét felállítják, majd kilépett az új fejedelem életéből. A fejedelemasszony szerepét átengedte menyének, Báthory Zsófiának. Attól kezdve a kortársak Zsófiát nevezték fejedelemasszonynak. Lorántffy Zsuzsanna lett szóhasználatukban az öreg fejedelemasszony.

Az öreg fejedelemasszony akkor negyvenkilenc éves volt. A fogalom mai értelmében még nem öreg. És valószínűleg nem tekintették életkora miatt öregnek az akkoriak. Mert sok nő sokkal fiatalabban meghalt, sokan viszont éltek sokkal tovább. Igen nagy különbség volt az asszonyok megélt életkora között. Volt, aki első gyermeke születése akár húszéves kora előtt belehalt, mások negyven felett szültek sokadszor, vagy költöztek harmadik, negyedik házasságba. A főúri udvarokban nem volt szokatlan az, hogy két generáció, egy-egy házaspár gyermekei és unokái játsszanak együtt, illetve a házaspár korábbi családjából származó, nagyon eltérő korú gyermekek és esetleg felnőttek legyenek féltestvérek.

Rákócziéknál ilyen bonyodalmak nem voltak. Mire Lorántffy Zsuzsanna és I. Rákóczi György abba a helyzetbe került, hogy unokákra számítsen, talán már el is felejtették, milyen furcsa szerkezetű családban nőttek fel mind a ketten. Nekik a legszabályosabb, saját idejükben mondhatni, szokatlan sors jutott osztályrészül. Nem sokkal negyvenéves koruk után lettek nagyszülők, és Rákóczi György csak ötvenhat esztendősen halt meg. Lorántffy Zsuzsannának újabb házasság meg sem fordult a fejében. A férjéhez fűződő érzelmektől teljesen függetlenül sem lett volna értelme. Kihez mehetett volna hozzá egy erdélyi fejedelem özvegye?

Az öreg fejedelemasszony mint az uralkodó fejedelem feleségénél idősebb, de nem öreg nő lépett be nagy méltósággal új helyzetébe. Megkönnyítette a dolgát, hogy I. Rákóczi György végrendeletében a teljes családi vagyon feletti rendelkezést rábízta. Ő volt a leggazdagabb nő egész Magyarországon. A família mérhetetlen gazdagságához képest a fejedelmi jövedelmek eltörpültek.

A fejedelem halála idején a várva várt unoka már majdnem betöltötte a harmadik esztendejét. 1645 februárjában született. Ferencnek keresztelték, mert Báthory Zsófia és II. Rákóczi György, a szülei ezt a nevet választották a nagypapa által javasolt lehetőségek közül. A kisiút úgy gondozták, ahogyan a Rákóczi gyermekeket gondozni szokták. Rendkívül körültekintően. Egyik betegsége alatt például két orvost is hívtak hozzá, bár komoly baja nemigen lehetett. Még jóformán karonülő korában volt vele egy nagy ijedség. „Bal kezecskéjével nem bír, kinek fájdalmát nem érzi” – számolt be az aggasztó tünetekről Rákóczi György az öccsének, Zsigmondnak.²¹ Majd megoldódott ez a gond is. A gyermek rendbe jött.

21 II. Rákóczi György Rákóczi Zsigmondnak, 1646. július 5. In: Családi levelezés 363.

A körülötte kialakult családi viszonyokra pedig György Zsigmondnak írt levele jellemző. Ferenc természetesen nagy örömet hozott; örültek neki a szülei, a nagyszülei, ami természetes. Kevésbé látszik azonban magától értetődőnek, hogy fiatal nagybátyja, aki huszonhárom éves volt a születésekor, olyan nagy figyelemmel kísérte Ferkó minden rezzenését. Valószínűleg azért alakult így, mert II. Rákóczi György házassága és a kisfiú születése nyomán a fiatalokból a családon belül külön csoport jött létre. Györgyék összejártak Zsigmonddal, Zsófia időnként férje nélkül is meglátogatta őt. Sűrűn váltottak levelet, beszámoltak egymásnak a legkülönbözőbb ügyeikről.

Lorántffy Zsuzsanna életébe a kisfiú születése nem hozott nagy változást. Fiatalasszonyként annak idején körülbelül tíz évet egészen a gyermekeire fordított. A nagyanyaság viszont sokkal kevésbé kötötte le. Szerette Ferkót. Hogy ne tette volna? Rendszeres beszámolókat várt a fejlődéséről, időnként hívta magához, és az unoka szívesen ment. Nyilván jól megvoltak együtt, de Ferenc és a nagyanyja kapcsolatára árnyékot vetett az, hogy Lorántffy Zsuzsannának a kisfiú szüleivel nem volt zavartalan a kapcsolata.

Az öreg fejedelemsasszony és fejedelemmé vált fia között II. Rákóczi György gyermekora óta érzelmileg ördögi kör működött. Az eredete abból adódott, hogy György Zsigmond, a kedvenc mellett nem kapott elég törődést, miután pedig Györgyben tudatosult érzelmileg hátrányos megkülönböztetettsége, ő zárkózott el a szüleitől. A család fejedelmi státusa csak rontott a helyzeten. Egy ország figyelte érdeklődve Rákócziék belső kapcsolatait. A korabeli krónikás, Szalárdy János még Erdély történetéről szóló művében is szükségesnek tartotta leírni, hogy Zsigmondot a szülei „gyakrabban magok mellett tartják vala”, mint Györgyöt.²² A külvilág úgy látta, a fejedelemsasszony és a fejedelem egyetért az idősebb fiúval szemben szigorúbb magatartásban. Magának Györgynek a levelei viszont azt sejtetik, mint ha az anya igyekezett volna egyenlő mértékkel mérni. Kitörni az ördögi körből. György az anyjához fordult, ha az apjával egy-egy ügyben különösen elmérgesedett a viszonya. A fejedelemsasszony pedig közvetített. Béketeremtő szerepet vitt férje és idősebb fia között. Hol sikerrel járt, hol eredménytelenül.

II. Rákóczi György házassága sem segített. Lorántffy Zsuzsanna igyekezett, de nem találta meg György feleségével a hangot. Ez a fiatalasszony nem királyleány volt ugyan, de a hatalmas Báthory dinasztia egyik tagja. Rákóczi György nézte ki a fiának, az Erdélyben egykor uralkodó családdal, a nagy Báthory István fejedelemmel és lengyel királlyal jelképezhető múltához kapcsolta vele II. Rákóczi Györgyöt. A família hivatalos magyarázata a házasságra az volt, hogy a fiatalok szerelembe estek, a valóságban nyilvánvalóan politikai szempontok miatt terelték őket össze. Hivatalos magyarázatra azért volt szükség, mert a menyasszonyt, Báthory Zsófiát katolikus hitben nevelték, a Rákóczi család viszont a református egyház legfőbb világi képviselőjének számított. A kortársak idegenkedve fogadták a Báthory–Rákóczi házasságot.

Maguk a fiatalok jól megértették egymást. II. Rákóczi György anyósával, a lengyel Zakreska Annával sem került rossz viszonyba, pedig nem kevés fe-

22 Szalárdy János *Siralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rend., bev., jegyzetek Szakály Ferenc. Magyar Helikon, Bp., 1980. 196.

szültséget okozhatott volna közöttük az, hogy Zsófiának a házasság érdekében el kellett hagynia katolikus vallását. Úgy látszik azonban, Báthory Zsófia anyja jobban szerette leányát, mint a vallását. Jókedvűen, gyakran látogatta a fiatal Rákócziékat. Idős Rákócziék viszont folyton gyanakodtak arra, hogy Zsófia nem őszintén, tiszta szívből lett református. Ebben egyébként igazuk volt, de értelmesebb dolog lett volna menyüket úgy elfogadniuk, amilyen volt, hiszen a házasságot ők akarták.

Végül az öreg fejedelemszony özvegyen sem keresett érzelmi kapcsolatot idősebb fiával és Zsófiával. Nem helyeselte II. Rákóczi György politikáját sem. Minden idegszálával az ellen volt, hogy II. Rákóczi György hadjáratot indítson Lengyelországban. A fiatal fejedelem saját elképzelése szerint a vállalkozásnak bonyolult politikai kombinációk eredményeként, illetve megvalósulásuk után a Habsburg-ház elleni nagy nemzetközi háborúhoz kellett volna vezetnie. Az úgyn a fejedelem hazai hívei is sokat vitatkoztak. Elszánt támogatói és heves ellenzői egyaránt voltak. Lorántffy Zsuzsanna irreálisnak tartotta az elképzelést, és semmilyen körülmények között nem volt hajlandó anyagilag támogatni. Mivel itt nem a férje, hanem örökké mellőzött fia volt a főszereplő, nem segített, amikor a fiatal fejedelem a véleményét semmibe vette.

Az 1657-es lengyelországi hadjárat megítélésében az anyának volt igaza. II. Rákóczi György romlást vitt vele Erdélyre, romlást a saját családjára. A csúfosan végződött vállalkozás azonban a történelemben lényegtelen, az öreg fejedelemszony és a fiatal fejedelem viszonyában viszont rendkívül fontos változást hozott. Úgy lehetne fogalmazni, megtört az ördögi kör. Lorántffy Zsuzsanna korábban csak igyekezett idősebb fiának jó anyja lenni, most, amikor mindenki elfordult Rákóczitól, megszűnt közöttük a feszültség.

Lorántffy Zsuzsanna életében ilyen módon nem a nagyanyaság, nem is az özvegyiség, hanem a fiával történt megbékélés, ez a nagyon nagy változás indított új korszakot. Az öreg fejedelemszony tudatosságának itt is határozott szerepe volt. Lényegesen egyszerűbb, sőt természetesebb lett volna, ha arra az álláspontra helyezkedik, hogy ő előre megmondta. Ehelyett, mintegy minden korábbi rosszat a kapcsolatukból kitörölendő, megértően, gyengéd hangon fordult a fiához és a menyéhez.

„Mi mennyi búsulással vagyunk, nem tudván, kegyelmed mint és hol vagy, kegyelmednek meg nem írhatjuk”, állt egy Báthory Zsófiának szóló, 1659. végi levélben.²³ Nem egészen két évvel korábban, a hadjárat folyamán, még éles hangon róttá meg az öreg fejedelemszony a fejedelemszont indokolatlan féltelmei miatt. Vagy „én nem tudnám megírni, mennyi sokképpen féltelek”, írta Lorántffy Zsuzsanna a fiának 1658 nyarán.²⁴ A hadjárat tervezési szakaszában nagyon nyersen azt írta neki, úgy látszik, azt hiszi, elment az anyja esze, amiért nem helyesli a vállalkozást. Az öreg fejedelemszony gyengédre alakult hangulata forrásokban világosan megfogható, pedig ebből az időből kevés levele maradt fenn. II. Rákóczi György válaszként küldött írásaiból tudjuk, hogy az érzelmi változáson túl Lorántffy Zsuzsanna a politikába is belépett. A fogságba esett

23 Lorántffy Zsuzsanna Báthory Zsófiának, 1659. december 5. In: Családi levelezés 581.

24 Lorántffy Zsuzsanna II. Rákóczi Györgynek, 1658. augusztus 16. In: Uo. 554.

erdélyiekért váltságdíjat fizetni a tatár kánnak nem volt hajlandó, a magyar királyságbeli urakkal viszont folyamatosan tárgyalta a török elleni segítségről. Ő, aki normális körülmények között szívből irtózott a politikától, most – a fia kedvéért – erőt vett magán.

Ebből, a korábbiakhoz képest szokatlan hangulatból és szokatlan cselekedetekből alakult ki Lorántffy Zsuzsanna életének utolsó szakasza. Az öreg fejedelemszony a lengyelországi hadjáratot követő három esztendőben, állandóan betegeskedve, néha naponta több levelet is írt a fiának. Aggódott a menyéért, az unokájáért. II. Rákóczi György pedig mindenről tudósította. Korábban lehetőleg távol tartotta anyját politikai és egyéb ügyeitől, most kétségbeesésében úgy fordult hozzá, mint legfőbb bizalmasához. Mindkettőjük tragédiája, hogy megváltozott kapcsolatuk csak nagyon rövid életű lehetett. Lorántffy Zsuzsanna betegségben halt meg 1660 tavaszán. II. Rákóczi Györgyöt pedig a lengyel hadjárat miatt Erdélyen pusztító török ellenségtől szenvedett sebesülés vitte el néhány héttel később.

A tanulmány megjelent: Lorántffy Zsuzsanna Album.

Szerk. Tamás Edit. K. n., Sárospatak, 2000. 9–67.

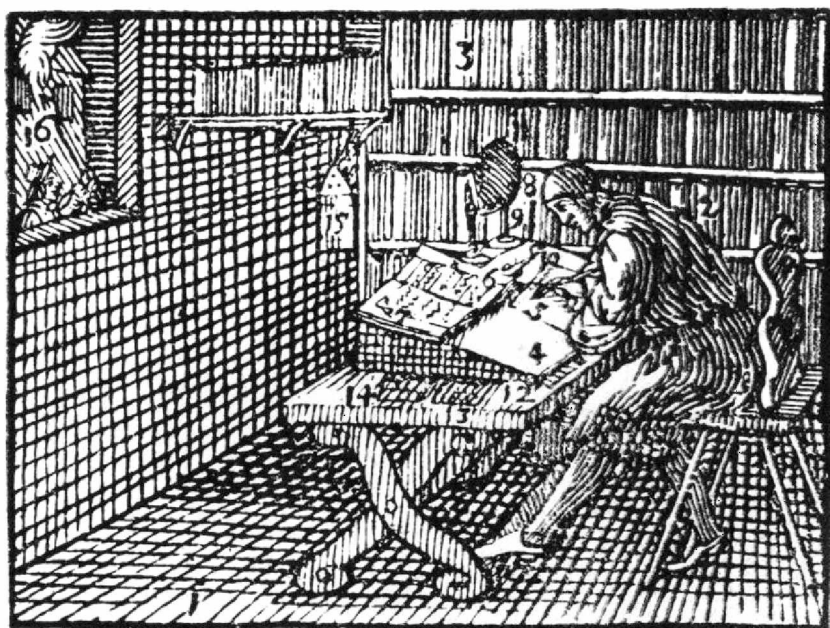
[A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 39.]

Az isteni tisztelet

A kegyesség¹ a jóindulatoknak királynéjok, megismérvén az Istent, akár a természetnek könyvéből² (mert a munka — mű — dicséri mesterét), akár a Szent Írásnak könyvéből³ az Istent tiszteli⁴ alázatossan, megemlékezik parancsolatirul, mellyek bé vannak foglalva a tíz igékben (a törvének könyvében)⁵, és az ellene mondó okosságot⁶ letiporván, elhiszi⁷ és jóvá-(reá) hagyja az Istennek ígését és segítségül hívja aztot⁸ mint segedelem nyújtót az inségben...

A tanuló-ház

A tanuló-ház¹ oly hely, az hol a deák (tudományszerető)² az emberektől elválasztva (távul lévén) magánosan üldögel, a tanulásnak adván magát, midőn olvasdogalja a könyveket³, melyeket maga mellett a könyvtámasztón⁴ fölfogat, és azokbul az ő kézi könyvecskéjébe⁵ a javát (a legfőbb dolgokat) kiszedi, avagy azokban vonyással⁶ vagy a szélére csillagocskával⁷ megjegyzei...

NÁDASDY TAMÁS

Nádasdy Tamás gróf, pályája csúcsán nádor, a második ember a király után Magyarországon, a tudás világával családjában került kapcsolatba.

Élete első, kortárs krónikása szerint Nádasdy élénk szellemű kisfiú volt. Hazai és külföldi tanulásáról, a szülők terheit könnyítendő, egyik nagybátyja gondoskodott.¹ Először a Mátyás király által alapított budai iskolába járt néhány évig, aztán abba a nagyon jó nevű intézménybe Grazban, amiből később az ottani egyetem létrejött. A bécsi egyetemre tizennyolc évesen, 1516-ban iratkozott be.² Onnan a magyarok által akkoriban nagyon kedvelt Páduába ment. Majd Bologna következett. Tanulmányai utolsó állomása pedig a X. Leó pápa által nem sokkal korábban megreformált római egyetem, a későbbi Sapienzia lett. Nádasdy Tamás 1524-ben mint Cajetan bíboros kíséretének tagja tért haza. A bíboros azért jött, hogy a Magyarországot fenyegető török veszély ellen fogatosítandó pápai segítségről tárgyaljon.³

EGY TANULT EMBER ÉS CSALÁDJÁ

A gyermekként már kiváló képességeket tanúsító nagy ember motívuma olyan általános az életrajz minden műfajában, hogy kísértő dolog elejteni, mint mindenkinél, úgy Nádasdynál is. Itt azonban távolról sem lenne helyes. A legkülönbözőbb természetű források adatai szólnak arról, hogy Tamás és a testvérei igen jó képességűek voltak, és apjuk tehetségeik gondozására odafigyelt.

Az apa, Nádasdy Ferenc, aki 1470 körül született, minden valószínűség szerint maga is gondos nevelést kapott. Tanult voltáról legvilágosabban a kézírása és leveleinek feltűnően világos szerkezete tanúskodik.⁴ Nádasdy Ferenc az

1 Szentgyörgyi Gábor: Vita palatini Thomae de Nadasd. In: Kovachich György: *Scriptores Rerum Hungaricarum Minores*. I. Pest, 1798. 128–137. Nádasdy Tamásnak nincs modern életrajza. Az egyetlen: Horváth Mihály: *Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára*. Buda, 1838. Személyét és tevékenységét azonban a kor minden története tárgyalja. Különösen Szekfű Gyula szentelt nagy figyelmet neki: Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet*. III. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1933. 184–189. és passim.

2 *Die Matrikel der Universität Wien*. II. Graz–Köln, 1959. 431.

3 Veress Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai*. Akadémia, Bp., 1941. 83–84. [Olaszországi Magyar Emlékek. Közrebocsátja a Római Magyar Történelmi Intézet III.]

4 Fiához írt levelei: MOL E 185. Nádasdy Missiles 21. cs. Részleges kiadásuk: *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Kiad. Károlyi Árpád–Szalay József. M. T. Akadémia Történelmi Bizottsága, Bp., 1882. 219–225. (a továbbiakban: Nádasdy családi levelezés). A 18. század óta megjelenő sok elszórt kiadásukra nem hivatkozom.

ügynevezett kancelláriai írást használta, ami szögletes, fegyelmezett, könnyen olvasható, nem sok egyéni sajátossággal terhelt betűket jelent. Ez a kézírás egyrészt azt tanúsítja, hogy Nádasdy korán megtanult írni, és az írást felnőttkorában mint természetes képességet használta. Másrészt nyilvánvalóan sokat gyakorolta a betűvetést. Bizonyosan járt iskolába. Mivel pedig abban az időben még, amikor tanult, a 15. század utolsó harmadában, az egyszerű nemes ember léte nem igényelte a jó írás képességét, csak azzal a céllal képezhette magát, hogy hivatásos értelmiségi legyen. Sikerült neki: Nádasdy Ferenc tárgyilagos hangú, jól felépített levelei olyan emberre vallanak, aki a szellemi és praktikus döntések szituációját megszokta, könnyen alakít ki mindenről saját véleményyt. A jogtudó értelmiség tagja lehetett. Ők népesítették be az ország bonyolult jogrendjében működő hivatalokat és az országos méltóságok körül szervezett irodákat.⁵ Valamilyen sima birtokigazgatási feladat Nádasdy Ferenc képességei alatt lett volna, de az is valószínű, hogy választott pályáján messze viszont nem jutott. Ha tekintélyes hivatala lett volna, a Nádasdyak legendatára tudna róla. A kortárs krónikás azonban, bár a család ősrégi múltját részletesen leírja és személyesen ismerhette Nádasdy Ferencet, nem tud ilyenről. Azt mondja, a család az idők viszontagságai miatt jelentéktelenné vált.⁶ A família régi dicső múltjára tett utalása a minden reneszánsz életűről elvárható gesztus volt.

A történelem szeszélyei aztán úgy hozták, hogy Nádasdy Ferenc szakmailag tökéletes írásait mint családi leveleket fogalmazza meg. Mert saját fia legmagasabb rangú szolgálja lett. Amikor 1538-ban Vas megye egyik nemesi hivatalára megválasztották, már évek óta Nádasdy Tamás birtokainak intézőjeként tevékenykedett. A fiú grófi címet viselt, a királyság leghatalmasabb, legbefolyásosabb méltóságai közé tartozott, és az ország egyik leggazdagabb embere volt. Mielőtt a megyei tisztségre megválasztották, Nádasdy Ferenc vagy csak a nevével zárta fiának írt leveleit, vagy hozzátette: Nagyságod szolgálja. 1538 után változtatott, neve mellé kitette a hivatalát is. A levelek egy eleme maradt változatlan. A címzésben fia rohamosan emelkedő rangjainak feltüntetése után kívülről következtesen, mindig hozzátette: „az én szerelmes fiamnak”.

Apa és fiú között bonyolult érzelmi kapcsolat alakult ki, miközben egyiknek megadatott, hogy szorongva figyelje fia hihetetlen gyorsasággal emelkedő karrierjét, míg a másik apai támogatás nélkül repülve került el, mintha csak varázslat védte volna, minden buktatót. Nádasdy Ferencnek tudnia kellett, hogy fia boldogul nélküle. Még gazdasági ügyekben sem volt nélkülözhetetlen a segítsége. Bármelyik bizalmas szolga megtette volna helyette. Mégis: egyikük sem tett semmit az apa–fiú kapcsolat felszámolására. Nádasdy Tamás már I. János király kincstartója volt, amikor Ferenc megírta neki: „hajadonfótt, kalapot emelve köszönheti meg” embereinek a török elleni segítséget.⁷ Néhány évvel később még

⁵ Az egész jogrend és a benne működő értelmiség részletes leírása: Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. Bónis ad néhány nevet is, de Nádasdy Ferencé nincs közöttük.

⁶ Szentgyörgyi: i. m. 128.

⁷ 1532. augusztus 14. In: Nádasdy családi levelezés 221.

bensőségesebb tanácsot adott: „Kérlek szerető fiam, hogy viseld úgy magadat és tartsd úgy magadat, ki legyen idvességedre és tisztességedre.”⁸

Nádasdy Ferenc folyton aggódott fia szellemi jólétéért és jó emberi kapcsolataiért, bár Tamás végleg eljött otthonról, amikor a budai iskolába ment, azóta pedig ritkán találkoztak. Lehetetlen feltételezni, hogy Nádasdy Ferenc ne törődött volna gyerekkorában Nádasdy Tamással. A krónikásnak nyilván igaza van: Tamás rendkívüli képességeit korán felismerték. Természetesnek tűnhetett, hogy apjához hasonlóan iskoláztassák. Mivel azonban a taníttatás, ami esetleg külföldre is vezethetett, messze a jelentéktelen egzisztenciájú apa lehetőségei felett állt, Nádasdyék a nagybácsi segítségét örömmel elfogadták.⁹

Egy másik nagyon tehetséges Nádasdy utódnál a taníttatás gondolata fel sem merült. Ő Anna volt, Nádasdy Ferenc hét gyereke közül a legfiatalabb. Gyerekkoráról csak annyit tudunk, hogy Annóka volt a beceneve. Így szólították felnőttén is.¹⁰ Közvetlenül az ő gyerekkoráról szóló források éppen úgy nem maradtak fenn, ahogyan más gyerekkorú Nádasdyakról sem tudunk semmit Ferenc unokáinak generációja előtt. Anna azonban olyan különleges és kiváló személyiség lett, hogy gyerekkori gondos neveltetését nem lehet nem feltételezni.

Tehetségéről tragikus körülmények között írt levelei tanúskodnak.¹¹ Amikor férjét, Majláth Istvánt, Nádasdy Tamás közeli barátját, akinek az életét nem sok szerencse kísérte, a konstantinápolyi hírhedt Héttoronyba zárták, mindent megtett a kiszabadításáért. Kapcsolatot keresett török előjárókkal, az oszmán birodalmi fővárosba utazó diplomatákkal, hazai és külföldi politikusokkal, még szolgálkával is, ha remélni lehetett, hogy bejutnak valahogy a Héttoronyba, és híreket hoznak a férjéről. Emellett rendkívül eredményesen irányította hatalmas, Majláth Istvánnal közös birtokai gazdálkodását.¹²

Túlzás lenne azt állítani, hogy Nádasdy Anna kivételes helyzetben volt. Majláth fogságba esése idején Nagy Szulejmán pusztította az országot. Három részre osztotta. Egy részt magának foglalt; betagolta az Oszmán Birodalomba. A két másik részt kegyesen az 1526-ban megválasztott királyoknak, illetve egyikük utódjának, Habsburg I. Ferdinándnak és a gyermek Szapolyai II. János nevében anyjának, Izabella királynénak adta. Magyarország polgárháborúval és török támadásokkal volt tele. Semmi rendkívüli nem volt abban, ha valakinek a férje fogságba kerül. A társadalom minden szintjén, minden feleséggel megtörténhetett. Az asszonyok pedig rendszerint helytálltak. Gondolkoztam rajta, és nem jutott az eszembe senki, aki – egészségesen – feladta volna, gondozatlanul hagyta volna a gyerekeit, vagy ne gondozta volna a családja javait. Legtöbbjüknek mintegy természetesen segítettek a rokonok.

Anna esetében az volt a szokatlan, hogy önállóan cselekedett. És nem utánózott sem férfiakat, sem más asszonyokat. Az utóbbiak, ha tudtak írni egyáltalán,

8 1543. január 17. Uo. 225.

9 A nagybácsi személye egyelőre nem tisztázott.

10 Brodarics István, a család jó ismerőse, valószínűleg rokona ilyen néven írt róla Nádasdy Tamásnak: 1533. május 18. MOL E 185. 2. cs.

11 Nádasdy Anna Tamáshoz és más címzetettekhez 1530–1541 között írt levelei: MOL E 185. 18. cs.

12 Egy példa: saját nevében szerzett a közös birtoklású Huszt fenntartásához királyi jövedelmeket. MOL A 57. Libri regii 2. 136–137.

sokszor csak felnőttkorukban tanulták meg a betűvetést, és saját kezűleg rendszerint legfeljebb csak rövid piszkozatokat írtak le. Írnokok tették át szövegeiket a hivatalos ügyekben használt latinra. A férfiak gyakorlatilag ugyanezt az eljárást követték, azzal a különbséggel, hogy sokszor csak kényelmi szempontból vettek igénybe írnokokat, mert ebben a korban már, a 16. század második harmadában, meg tudták volna írni a levelet maguk is. Minél magasabb méltóságban éltek, annál ritkábban írtak saját kezűleg. Úgy volt ezzel is, mint mindennel. Nagyurak nem vették ki a ruhájukat maguk a ládából, és gyakran hívták az írnokot, ha levélírássra került a sor. Sok férfiről tudunk, aki után mind saját kezű, mind írnok kezével írt latin levél maradt fenn.¹³

Nádasdy Anna ritkán írt rövid piszkozatot, és ritkán íratta a leveleit íródeákkal. Hosszú, bonyolult tartalmú leveleket tudott magyarul fogalmazni. Világosan fejezte ki magát, sok fogalmat, amelyet férfiak inkább csak latinul használtak, ismert az anyanyelvén. Korán sajátíthatta el az írás képességét, mert betűi folyamatosan kerültek papírra. Nádasdy Anna nem írt olyan szaggatottan, mint női kortársainak többsége. Mivel lány volt, természetesen nem járt iskolába, vagyis nem tudott latinul. Ez azonban egyáltalán nem zavarta. Bizonyosan ismerte a szokást, ami szerint az anyanyelvi piszkozatból vagy diktálásra írt hivatalos leveleket latinra fordították, de nem követte az éppen időszerű normákat. Tudott magyarul, és – minden társadalmi elvárástól vagy szokástól eltérően – azt használta minden helyzetben.

Nádasdy Anna a magyar nyelv művésze lett. Éppen olyan tehetséges volt a nyelvhasználatban, mint fivére, Tamás a politikában. Úgy tűnik, ők lehettek Nádasdy Ferenc sok gyereke közül a legjobb adottságúak. Írástudó volt azonban a többi Nádasdy lány is, a fiúk pedig mind írásban, mind tettekben segítettek apjuknak a birtokok körül.¹⁴ Gyümölcsöző vállalkozás lenne a Nádasdy Ferenc és gyerekei alkotta csoportot mint a tanult ember és jól képzett gyerekei modellt rekonstruálni a 15. és 16. század fordulóján, amikor is az írástudás a társadalom világi részében mintegy divatba kezdett jönni.¹⁵

A TANULÁS HASZNA

Verancsics Antal, maga is igen művelt, egyetemet járt ember, egyszer úgy nyilatkozott, hogy tanulni mindenütt érdemes, de legkivált Magyarországon, ahol az urak inkább a hadakozásban, semmint a tudományokban vitézkednek, úgyhogy felettebb megbecsülik azokat, akik írással szolgálják őket.¹⁶

13 A Batthyány familia rendkívül gazdag levélgyűjteményében található valamennyifajta levél. MOL P 1314. Batthyány Missiles.

14 Tőlük is maradtak fenn levelek a MOL E 185-ben.

15 Ennek a csoportnak az intenzív íráshasználata jól tanúskodik az írás divatba jöttében megfogható műveltségi attitűdváltozásról, bár a késő középkori nemességet sokan kevésbé tanultnak tekintik. Ld. Fügedi Erik: *Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás*. In: *Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Bp., 1981. 437–462.

16 *Verancsics Antal Összes munkái*. Közli Szalay László és Wenzel Gusztáv. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Pest, 1857. 155. [Monumenta Hungariae Historica I.]

Ez a vélemény tapasztalaton alapult. Verancsics jól ismerte mind a magyarországi társadalmat, mind sok más ország sajátosságait. 1529 és 1536 között, előbb mint I. János, majd mint I. Ferdinánd diplomatája bejárta Lengyelországot, Boszniát, Angliát, Franciaországot, az Oszmán Birodalmat és a Német Birodalmat. Mindenütt összeköttetésbe került vezető politikusokkal és különböző udvarok tagjaival. Emellett egymástól eltérő tudós közösségek tagja volt: Verancsics Antal mind Erasmus, mind Melanchthon környezetéhez kapcsolódott. Ha úgy érezte, hogy az itteni értelmiség mobilitása sajátos, nyilván szembeötlő különbségeket észlelt ebből a szempontból Magyarország és más országok viszonyai között.

A társadalmi emelkedés lehetőségéről szóló véleményét a történetírás művelői osztják. A reneszánszról és a humanizmusról szólva mindenki igen aktív, alacsony sorból felemelkedett új egyházi és világi urakról ír. A tanulás adta lehetőség kialakulásának folyamatát a 15. század második felére, a 16. legelejére teszik. Az új urak között olyan emberek voltak, mint az első generációs nemes Bakócz Tamás, aki 1506-ban mint esztergomi érsek az Itálián kívüli reneszánsz legkarakteresebb közép-európai épületét emeltette Esztergomban.¹⁷ A világi emelkedés jó példája pedig Szapolyai Imre lehet. Budától távoli megyében volt eredetileg egyszerű köznemes, majd iskolába járt, és egy püspök titkára lett. Majd, nyilván patrónusa ajánlására, királyi szolgálatba került. Mátyás hol elhalmozta Szapolyait az uralkodói kegy jeleivel, hol tartózkodóan viselkedett vele. Végül 1485-ben a király akaratából nádor lett, a királyság első méltósága.¹⁸ Unokaöccse volt Szapolyai János, az egyik 1526-ban megválasztott király.

Végeredményben nagyon könnyen lehet, hogy Nádasdy Tamást a tanulásban rejlő lehetőségekre tekintettel iskoláztatták. De az is igaz, miszerint Nádasdyéknak nem kellett nagyon messzire menniük ahhoz, hogy lássák, a tanulás nem feltétlenül biztosít nagy előrehaladást. Tamás apjának pályája nem túlzott erővel szólt a tanulás mellett. Ezzel az elemmel, a karrier tekintetében gyakorlatilag eredménytelen tanulással nem szoktunk foglalkozni. Pedig sok ember tanult akár egyetemen is minden látható következmény nélkül. Ez volt a helyzet mintegy természetesen a mágnás famíliák tagjainál. Nekik nem volt hova emelkedniük; jószerivel szórakozásból jártak egyetemre. Nem volt olyan világi hivatal, amihez a tanultság elengedhetetlen lett volna. Erről a helyzetről jól tanúskodik egy, a magyar történetírásban gyakran tárgyalt eset. 1491-ben az ország legfelső méltóságainak alá kellett írniuk egy dokumentumot, és hárman közülük írástudatlanok voltak. Bakócz Tamás és egyikük unokaöccse, Báthory György írt alá helyettük.¹⁹ Bakócz nem sokkal később a pápától bíborosi kinevezést kapott, az unokaöcs viszont, bár járt egyetemre, nem magas műveltsége, hanem magas társadalmi állása miatt kapott magasabb hivatalt. Lehet, hogy egyes domidoctusok megelőzték. Azok az emberek, akiknek a tanulásból nem volt praktikus hasznuk, nagyon sokféleképpen vélekedtek az iskolázás értelméről.

17 Thomas de Costa Kaufmann: *Court, Cloister and City. The Art and Culture of Central Europe 1450–1800*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1995. 46.

18 Szekfű Gyula: *Magyar történet*. II. Bp., 1936. 531–532.

19 Az eset legutóbbi említése: Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz*. MTA Történettudományi Intézete, Bp. 1996. 7. [Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 17.]

Az öncélú tanulás előfordulhatott nemcsak a legelőkelőbbeknél. Alacsonyabb társadalmi körökből is maradtak l'art pour l'art tanulásra utaló adatok. Vannak például fiatalemberek, akik bizonyosan tanultak különböző külföldi egyetemeken, esetleg még doktori fokozatot is szereztek, de a hazatérés utáni tevékenységükről semmit nem tudunk. Lehet természetesen, hogy idővel kerülnek majd elő adatok róluk. Nem zárnam azonban ki annak a magyarázatnak a lehetőségét, miszerint csak a szellemi élmény és az egyetemjáráshoz kapcsolódó más kellemes tapasztalatok kedvéért, nem gyakorlati haszon reményében mentek ki.

Nádasdy Tamás esetében akármilyen feltételezhető; egyelőre semmi közelebbit nem tudunk arról a hat esztendejéről, amelyet összesen négy egyetemen eltöltött. Csak egy dolog biztos: nem szerzett egyetemi fokozatot. Úgy tűnik, képességei inkább gyakorlati jellegűek lehettek. Írásművet semmilyen műfajban nem alkotott, nyelvtudására viszont büszke volt. Sírkövére is rávésték. Az elhunyt jellemzéséhez hozzátartozott: „complurium linguarum peritissimus – sok nyelvben igen jártas” volt. Az is rákerült továbbá a sírkőre, hogy Nádasdy Tamás „Cajetan bíborossal” érkezett Budára.²⁰

Mivel a sírfeliratot minden valószínűség szerint az özvegy utasítása vagy diktálása alapján fogalmazták, mert így szokott történni, az áll rajta, amit maga Nádasdy Tamás is megörökítendőnek tartott volna. A feleség, Kanizsay Orsolya jól ismerte férje gondolatait. Nyilvánvalóan sokat beszélgettek Nádasdy múltjáról. Férj és feleség leveleiből az látszik, hogy elég egy szó, és a másik érti, milyen távoli eseményre kell emlékeznie.²¹ Ha az özvegy a dolgok természeténél fogva rövid szövegben férje kiváló nyelvtudását és a Cajetannal volt kapcsolatát kiemeli, ezeket az elemeket tekintették mindketten a hosszú külföldi tanulás legfontosabb következményeinek.

A nyelvtudás az akkori Magyarországon nem volt általános, és nagyon jól jött Nádasdynak, aki élete nagyobb részét a nyelvileg és társadalmilag sokszínű bécsi Habsburg-udvarban töltötte. A Cajetan-kapcsolat más természetű. Itthoni vezető politikusok nemritkán voltak kapcsolatban külföldiekkel; nem a kapcsolat kivételes volta, hanem fontossága miatt kellett a sírfeliraton megörökíteni. A bíboros állította Nádasdy Tamást – valószínűleg akaratlanul – ragyogó pályára. Nádasdy éppen Rómában, a pápai egyetemen tanult, amikor Cajetan Magyarországra indult, és a helyi viszonyokat ismerő kíséret keresett. Nem tudjuk, ki ajánlotta neki a magyar fiatalembert. Az biztos, hogy akkor hozta magával a királyi udvarba, amikor a királyságnak nemcsak pápai segítségre, de tehetséges politikusokra is égető szüksége volt. Nádasdy aztán úgy működött, mintha a nagy formátumú politikus szerepére született volna, de nyilván tudta, hogy Cajetan nélkül aligha kapja meg a játék lehetőségét.

20 A teljes latin szöveg: Horváth: i. m. 119–120.

21 Kanizsay Orsolya levelei férjéhez 1536–1562 között és Nádasdy levelei feleségéhez 1544–1561 között: MOL E 185. 22. és 24. cs. A családi levelezés nem tartalmazza valamennyit, és a MOL E 185. nem tartalmazza valamennyi ott vagy máshol, szétszórta publikált levelüket. Részleges kiadásuk, a latin levelek magyar fordításával: *Szerelmes Orsikám... A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*. Vál., a szöveget gond., jegyz. Vida Tivadar. Utószó Grynaeus Tamás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1988. [Magyar Levelestár.]

TÖRÖDNI MINDENKIVEL

Nádasdy páratlan sikereinek titka a modora volt. Modoron azt értem, amit Erasmus *A Balgaság Dicséretének* előszavában leírt. Morus Tamáshoz szólóan fogalmazott így: „...modorod hallatlanul kedves és nyájas, jól tudsz bánni a minden nap embereivel, és szeretsz is velük törődni.” Előtte Morus elméjének ritka élességéről szólt, amivel barátja a tömegektől különbözik.²² *A Balgaság Dicséretének* szövegösszefüggésében itt Erasmus azt a tételt fektette le, miszerint csak kivételes szellemi képességű ember tud mások tökéletlenségén túlnézni és a nagy különbségek ellenére mindenkivel törődni. Így tekintheti mások hibáját pusztá balgaságnak.

Ez az eszményi reneszánsz modor leírása. Véletlenül azonban bizonyos hasonlóság is volt Sir Thomas More és Nádasdy Tamás gróf élete között. Azonosak voltak a körülményeik, magas iskolázottság, meredek társadalmi karrier, bizalmi szerep az uralkodó mellett, és az a lehetőség, hogy élénk politikusi tevékenységük ellenére a tudósok köztársaságának tagjai maradjanak. Morus azt választotta. Teljesítette a politika által rárótt kötelességeket, de maga és a világ előtt is elsősorban tudós maradt.²³ Az *Utópia* Aegedius Péterhez szóló ajánlásában leírja, hogyan lop az íráshoz a táplálkozástól és az alvástól időt.²⁴

Nádasdy Tamás hasonlóra kísérletet sem tett, bár a barátai között sok igényes szerző volt. Oláh Miklós például, akivel egy időben egyszerre töltötte be a királyi titkár hivatalát, több magyar történeti munkát és egy színes országleírást írt. Kapcsolatban volt Erasmusszal, ahogyan Nádasdy egy másik barátja és rokona, Brodarics István is. A Conrad Celtis által néhány évtizeddel korábban szervezett Sodalitas Danubiana örökösei voltak, és nagy hangsúlyt helyeztek az európai tudós köztársasághoz tartozásukra.²⁵ Nádasdy sokat érintkezett ezzel a humanista körrel. Barátai voltak közöttük és az övékéhez hasonló reneszánsz életmódot folytatott.²⁶ Távoli kapcsolataik iránt azonban legjobb tudomásunk szerint nem érdeklődött. Saját szellemi vállalkozásokkal Nádasdy Tamás nem kísérletezett. Humanista műveltsége volt, de nem hajlott arra, hogy humanista tudós legyen.

22 Rotterdami Erasmus: *A Balgaság Dicsérete*. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kardos Tibor. Európa Könyvkiadó Bp., 1987. 47. (Igen sok kiadás.)

23 S. J. Greenblatt: *Renaissance Self-Fashioning from More to Shakespeare*. University of Chicago Press, Chicago, Illinois, U. S. A., 1984. 11–23. Greenblatt azt is megemlíti, hogy a *Bátorító párbeszéd megpróbáltatás idején* című művében álruhás magyarnak ábrázolja magát. Ennek a gesztusnak Greenblatt nem tulajdonít jelentőséget, de talán érdemes lenne Morus és Magyarország, illetve itteni személyek összeköttetését közelebbről tanulmányozni.

24 Morus Tamás: *Utópia*. Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Kardos Tibor. Európa Könyvkiadó, Bp., 1989. 7–8. (Igen sok kiadás.)

25 Ld. Klaniczay Tibor: *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*. Balassi Kiadó, Bp., 1993. passim.

26 Ez a társaság közismert volt konvenciómentes magatartásáról. Az első magyar nyelvű vígjátékot Gritti kormányzó csúfolására állítólag ők játszották egyikük budai palotájában. Ld. Kardos Tibor: *A magyar vígjáték kezdetei*. In: *Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*. Szerk. Szabolcsi Bence, Bartha Dénes. Akadémiai Kiadó, Bp., 1953. 133–167.

Tanult volta a társadalmi magatartásában hatott: kétféle modora alakult ki. Az egyik udvari használatra, a másik értelmiségiekkel való érintkezésre szolgált. Nádasdy udvari modora hajlékony volt. Pontosan alkalmazkodott a hierarchikus viszonyok minden árnyalatához. Ez a sajátsága annyira szembetűnő volt, hogy egy velencei követ „huomo italianizato, multo astuto”-nak nevezte, ami Szekfű szerint olasztól valami olyasmit jelentett, hogy Nádasdy minden helyzetben jól tájékozódik és eszközeit a célnak megfelelően váltogatja.²⁷ Kérdés, a követ hízelgőnek szánta-e a jellemzést. Ha nem, sok kortársához hasonlóan ellenséges volt Nádasdy Tamással szemben. Nádasdy egyik ellensége, Istvánffy Miklós, a politikus és történétíró, akinek egyik rokonát Nádasdy állítólag meggyilkolta, jó és gonosz cselekedetekben egyaránt mértéktelennek nevezte, de nem tagadta, hogy vonzó ember volt még akkor is, amikor ő öregén megismerte.²⁸ Olyan meredek pályán, mint amelyet Nádasdy befutott, lehetetlen is lett volna ellenségeket nem szerezni. Ők jelezték az emelkedés állomásait. Nádasdy mindent elért, amiről akkori ember ábrándozhatott, ami a közéletben az ő személyes teljesítményétől függött.

Másik fajta modora tartalmában pontosan az udvari modor ellentéte volt. A társadalmi hierarchia teljes figyelmen kívül hagyását jelentette. A műveltségben azonban nem az öncélú tudást, hanem a tudás alkalmazását tekintette a legnagyobb erőnyeknek. Nádasdy Tamás a tudás világát folytonos tevékenységgel teli nagy mezőnek látta. A dolgokat mozgató emberek iskolázottságának mértéke vagy társadalmi eredete nem érdekelte. Az aktív tanult embert az illető beosztásától függetlenül tekintette partnernek. Nagyon érdekes megfigyelni, hogy Nádasdy Tamás, aki rendszerint kifogástalan udvari modorral követte a hierarchia finomságait, az értelmiségi partnereket mind magával egyenrangúként kezelte.

AZ UDVARI MODOR

Nádasdy úgy mozgott kora sok vallási és politikai ellentéte között, még a török háborúkban is, hogy egyik oldal megbecsülését sem veszítette el. Rendkívüli kapcsolatépítő képességét néhány sorsdöntő esemény jól szemlélteti.

Mohács idején II. Lajos titkára volt, és a sors úgy hozta, hogy a csatából megmenekült urak őt küldték Bécsbe a király nővérét és sógorát Lajos tragikus haláláról értesíteni.²⁹ A Habsburg-házaspár a hírre igen ellentmondásos helyzetbe került, mert Anna ugyan őszintén szerette a fivérét, Lajos és Ferdinánd pedig jó barátok voltak, a király halálával azonban Annának előtt nagy lehetőség nyílt meg. Az esküvőjük előtt kötött szerződés értelmében Lajos halála után ők következtek Magyarország és Csehország trónján. Mi volt nagyobb? A szeretett fivér és barát elvesztése feletti gyász? Vagy a királyságok körüli lehetőségek váratlan megjele-

²⁷ Szekfű: i. m. III. 185.

²⁸ Istvánffy Miklós: *A magyarok történetéből*. A szöveget vál., a bev. és a jegyz. írta Székely György. Magyar Helikon, Bp., 1962. 408. [Monumenta Hungarica VI.]

²⁹ Szentgyörgyi: i. m. 28.

nése felett érzett öröm? II. Lajos nagyon fiatal volt. A halálához kötött utódlási terv eredetileg nagyon hosszú lejáratú elképzelésnek ígérkezett.

Nádasdy tehát igen kényes küldetést teljesített. Könnyen belebukhatott volna. Ő azonban nyilvánvalóan megtalálta az alkalomhoz illő hangot. Ferdinánd első találkozásuk következményeként bizalmi feladatokat adott neki még az előtt, hogy Magyarországon királlyá választották volna. Anna meg befogadta Nádasdyt, aki idővel a rajongója lett, abba a szűk társasági körbe, amelyet még magyarországi hercegnő korában Budán alakított ki, majd Bécsben is fenn tartott. Nagyurak szeretetteljesen „királyné asszony kerlitkája” névvel emlegették még évekkel az után is, hogy kiöregedtek belőle.³⁰ Nádasdy, aki korábban megbecsült királyi szolga volt, a bécsi udvarban magasan álló, válogatott csoport tagja lett.

Egy másik, Nádasdy képességeire jellemzően jól alakuló sorsdöntő esemény az volt, amikor 1529-ben török fogságba esett. Nem ő volt az első vezető politikus, akivel ez a szerencsétlenség megesett. A helyzet koreográfiája is világosan kialakult. A nagy értékű foglyot vagy soha nem engedték ki, vagy súlyos váltságdíjat kellett fizetnie. Egy másik előkelő foglyot, Perényi Pétert, aki Nádasdy előtt egy hónappal lett török rab, Konstantinápolyba vittek, és csak azon az áron szabadult, hogy kisfiát, Ferencet a szultán kezére maga helyett túsul adta.³¹ Ilyen kegyetlen intézkedések Nádasdy Tamással kapcsolatban aligha kerültek szóba. A szultán egyszerűen átadta őt I. János királynak. Nem tudjuk, mik voltak evvel a szultán szándékai, továbbá az sem ismeretes, mit beszélt egymással János és Nádasdy. Az eredmény mindenesetre az volt, hogy Nádasdy Tamás megkapta a Szapolyai János rendelkezése alatt álló uradalmak közül a legnagyobbat, az erdélyi Fogarasföldet.³² A Fogarasföld örökös grófja cím járt vele; ez lett Nádasdy főúri rangjának eredete. Később – János engedélyével – Fogarasföldet magát húgának és sógorának adta ajándékba, a grófi címet azonban egész életében használta, és a másik király, I. Ferdinánd ugyan János királyságát soha nem ismerte el, de Nádasdy címét nem kérdőjelezte meg. Nádasdy Tamás egyenes ágú utódai grófoknak és grófnőknek születtek.³³

A házasság ugyancsak Nádasdy rendkívüli kapcsolatteremtő képességére jellemző sorsdöntő esemény volt. Jövendő feleségét, Kanizsay Orsolyát akkor látta először, amikor János király a végtelen Kanizsay-vagyon állapotára felmérésére Kanizsára küldte. Az ország egyik legrégibb és leggazdagabb nemzetségének Orsolya volt az egyetlen örököse.³⁴ A birtokokat azért kellett megsemmisíteni, mert a kislány az ősi vagyon egynegyedét örökölhette, a többinek – mint férfiágon

30 Batthyány Ferenc levele unokaöccséhez, Kristófhhoz, 1537. október 21. MOL P 1314. 3494.

31 Az esetet Perényi udvari papja írta le velencei pártfogójának, Francesco Contarininek. Ld. Michael Sztárai: *Historia eliberationis magnifici domini Francisci Pereny*. In: Téglásy Imre: *Sztárai Mihály padovai kézírata. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1984. 463–470.

32 Az 1531-ben fogalmazott királyi adománylevelet közli Horváth: i. m. 47–48.

33 A Nádasdyak régi genealógiája fiktív nevekké válik. Levelezésükben sok horvátországi embert emlegetnek vagy kezelnek úgy, mint rokont. Nem lehetetlen, hogy onnan származnak.

34 Orsolyának egy életrajza van: Péter Katalin: *Kanizsay Orsolya 1521–1569*. In: *Nők a magyar történelemben*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Zrínyi Kiadó, Bp., 1997. 47–63.

kihalt família javainak – a koronára kellett szállnia. Vagyis Nádasdy gyakorlatilag azért ment Kanizsára, hogy Orsolyát a családi vagyontól megfossza.

Nem tudjuk, Orsika, aki tízévesnél nem volt sokkal több, tisztában volt-e helyzete fenyegető voltával. Az viszont bizonyos, hogy félt Nádasdytól. A férj egyik levelében sokkal később utalt rá. Így írta: „...egyszer, hogy Kanizsán valál, mikor az király emberét mondták volna neked, hogy odamegyen, vélted, hogy valami feneség legyen, ha látád, hogy csak ember vagyok.”³⁵ Csábító dolog lenne közöttük első látásra támadt szerelmet feltételezni, ha a találkozáskor Nádasdy Tamás, a nagyvilági ember nem lett volna már harmincnégy, az élet minden területén tapasztalatlan Orsika pedig mindössze tizenkettő.

Mégis, Nádasdy nem idézte volna fel a jelenetet, ha nem tekintették volna mind a ketten ragyogóan boldog, házassághoz vezető kapcsolatuk kezdetének. Érzelmileg ez az első találkozás fektette le az alapokat. A racionális oldalát egyelőre nem ismerjük. A későbbi fejlemények ismeretében mintegy természetesen azt kellene gondolni, hogy Nádasdy maga ragadta meg a hatalmas vagyon megszerzésének lehetőségét. Mert az ügy gazdasági oldalát tekintve az volt a vége: Nádasdy királyi adományt szerzett a teljes Kanizsay-vagyonra Orsolyának és jövőendő férjének mind a két királytól. A vagyon kilenc várból, számtalan faluból és más tulajdonból állt.³⁶

Az események ilyenén alakulása azonban eredetileg tökéletesen valószínűtlen volt. Minden, szokás és törvény egyaránt az ellen szólt, hogy a családi vagyon női örökös kezére szálljon. Még maga Orsolya apja is csak akkor tudott volna ilyen céllal Orsolya érdekében eljárni, ha a kislány az egyetlen utódja. Mivel azonban Orsolya mellett egy kisfiú, Ferenc is maradt Kanizsay László után 1528-ban, az ő halálával az ügy gyakorlatilag eldőlt. Volt valaki, aki megérezte, hogy Nádasdy képes a lehetetlenre? Vagy nagy remények nélkül bízták rá a kislány gondozását? Orsolya egyik nagynénje, Kanizsay Dorottya éppen akkora korkülönbséggel élt boldog házasságban első férjével, amennyi Tamás és Orsolya között volt.³⁷ A kislány egyik gyámja pedig, Batthyány Ferenc, feltűnően gyerekszerető ember, jó barátságban volt Nádasdyval. Talán arra számított, hogy nem él vissza Orsolya kiszolgáltatott állapotával.³⁸

Nádasdy mindenesetre rendkívül gyors akcióba lendült. 1531 nyarának végén találkozott először Orsolyával, és 1532. június 11-én már nemcsak jegyesek voltak, de a Kanizsay-birtokok sorsát is rendezte I. Jánossal. Aztán, nem telt bele másfél esztendő, hogy I. Ferdinándnál is azonos értelmű adományt szerez-

35 Nádasdy Tamás Kanizsay Orsolyának, 1559. október 11. In: Nádasdy családi levelezés 46.

36 Komoróczy György: *Nádasdy Tamás és a XVI. századi nagybirtok gazdálkodása*. Kovács Ny., Bp., 1932. 18–25. [Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 3.]

37 1528-ban „vette védelmébe” a kapornaki konvent előtt az árvákat. MOL NRA 251/1. Rövid életrajza: Takáts Sándor: *Magyar nagyasszonyok*. Genius, Bp. é. n. [1926] 51–91.

38 Batthyány és felesége gyermektelenek voltak, de sok szülőnél jobban gondoskodtak gyerekekről. Egyik unokaöccsük gyermekeit, holott a szüleik éltek, jóformán ők nevelték fel: Péter Katalin: A gyermekek első tíz esztendeje. In: *Gyermekek a kora újkori Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézete, Bp. 1996. 15–50. [Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 19.]

zen.³⁹ Két király mondott le az ország legnagyobb birtokállományáról Nádasdy Tamás megtartása érdekében.

Más bizonyosan nem volt az országban, aki hasonlót végbe tudott volna vinni. Közben át kellett persze állni Jánostól Ferdinánd táborába. Ez a lépés azonban nem volt rendkívüli akkoriban. Sok úr járt ide-oda a két király táborá között. Nádasdy nagy körültekintéssel tette. Nem szakította meg a kapcsolatot János pártján álló barátaival. És a birtokadományon kívül azt a feltételt támasztotta Ferdinánddal szemben, hogy csak abban az esetben lép fegyverbe János ellen, ha Szapolyai oldalán török katonaság van.⁴⁰

A házasságkötés 1534 legvégén vagy a következő év legelején ment végbe. A lakodalom sebtében szervezett, nem túl ünnepélyes alkalom lehetett; a fényűző Kanizsay-váraktól távol tartották, ott, ahol a Habsburg–Nádasdy tárgyalások zajlottak.⁴¹ Nagy volt a sietség. A birtokok biztonságát csak a teljesen érvényes házasság garantálta. És ebben – mint egyébként mindenben – Nádasdynak szerencséje volt. A tárgyalások lezárása egybeesett Orsolya biológiai érettségével. Éppen tizennégy éves volt, amikor a házasságot elhálták. Tamás harminchat.

Kire nehezedett súlyosabban ez az óriási korkülönbséggel és az élettapasztalatok végletes eltéréseivel terhelt, abszurd helyzet? Minden megvolt benne, ami egy házasságot boldogtalanná tehet. Orsolyáék kapcsolata a lehető legboldogabb házasság lett. Kemény tények forrásokban fennmaradt adatai szólnak a Nádasdy–Kanizsay házasság illetően alakulásáról; nem a hősei iránt elfogult történész következtetései alapján született idilli kép.

Az egyik boldogságról árulkodó tény nem volt rendkívüli. Kanizsay Orsolya, aki a házasság idején írástudatlan volt, azért tanult meg írni és olvasni, hogy férjével bizalmas leveleket válthassanak. Elképzelhetetlennek tartották, hogy szerelmüket íródeák közvetítésével tárgyalják. Ebben azonban nem voltak egyedül. Sok asszony sajátította el az írás-olvasás képességét az akkori Magyarországon hasonló okból.

Szokatlan volt viszont, hogy sem Orsolya, sem Tamás nem igyekezett a közöttük lévő nagy korkülönbséget leplezni. Takargatás helyett szinte játszottak vele. Mivel Nádasdy gyakran használt a feleségétől kapott becenevet aláírásnak, tudjuk, hogy sok elnevezése utalt a korára. A legkedvesebb közöttük az „apóka” volt. Csak nagyon meghitt viszonyból származhatott.⁴² De szerepelt a becenevek között a „Toncsi” is.⁴³ Nemhogy férjre, még gyermekre alkalmazva sem olvastam ebben a korban. Vagy a másik oldalról, Tamástól, ott van a „szerelmes Orsikám” megszólítás, amelyet élete végéig használt. Nádasdy halálakor Orsolya már negyvennégy éves volt.

39 Horváth: i. m. 59–62.

40 A Horváth által publikált diplomában van benne.

41 Erdődy Simon püspök 1535. január 6-án datált levélben mentette ki magát amiatt, hogy nem tudott a Hódmezővásárhelyen – Vasarhely ultra Tiszam – tartott lakodalomban részt venni. Orsolyát mint menyasszonyt említi: MOL E 185. 10. cs. A tanulmány eredeti szövegében téves dátumra hivatkoztam.

42 Nádasdy Tamás Kanizsay Orsolyának, 1554. december 7.; 1556. április 29. In: Nádasdy családi levelezés 13., 15.

43 Nádasdy Tamás Kanizsay Orsolyának, 1555. augusztus 26. Uo. 16.

Kemény tények a szenvedélyes szeretkezés közben kiszakadó szavak is. Tamás egyik levelét az Orsolyától származó „az te rühös... tökö...” szavakkal fejezte be.⁴⁴ Az asszony nyilvánvalóan élvezte a szexuális együttlétet Nádasdyval. Előkelő hölgy volt; csak férjétől tanulhatott meg úgy viselkedni és úgy beszélni az ágyban, ahogyan a kor normái szerint csak örömlányok szoktak. Nagy gyönyörűséget nyújtottak egymásnak. Később pedig, amikor Nádasdy Tamás férfi-ereje hanyatlani kezdett, azon is tudtak tréfálkozni. Egyik levelében a hatvankét éves Nádasdy Tamás így írta alá magát: „az te herélt basád.”⁴⁵ Házastársi kapcsolatuk azonban nem korlátozódott a szexualitásra. Nádasdy Tamás udvari szerelmet vitt bele.

Nehéz elhinni, de Tamás Orsolyának írt egyik levelében így szólította meg a feleségét, „Szerelmes hadnagyom.”⁴⁶ Egy másikban pedig így írta alá magát, „Servitor Nádasdy.”⁴⁷ Talán ez az udvari szerelem legmagasabb foka. Az, amikor valaki a saját felesége szeretője.

A TUDÁS VILÁGÁBAN TETT GESZTUSOK

A házassággal Nádasdy végleg a *politica*-ba költözött. Korábban volt a státusában bizonyos kettősség. Szokatlanul hosszúra nyúlt tanulmányai és nőtlensége idején bármit el lehetett róla képzelni. Sokan azt gondolták, hogy egyházi pályára lép. A pápai nuncius már 1525-ben azt hallotta és jelentette, hogy titokban egy szerzetesrendbe ígérkezett.⁴⁸ Aztán Ferdinánd király ajánlotta fel neki az egyházi élet lehetőségét, 1527-ben kinevezte Nádasdy Tamást, aki akkor királyi titkár volt, a zalavári bencés apátság kommandátorává.⁴⁹

Zalaváron remekül ki lehetett volna vonulni a világ gondjaiból. Ideális helye volt a humanista otium gyakorlásának. Gyönyörű kastély állt ott az ország egyik legszebb, nyugodt vidékén. És az apátságok kommandátorai gyakorlatilag szabad emberek voltak. A feladatok az apát vállát nyomták. Nádasdyn állt: felfoghatta a helyzetet úgy, hogy sine cura tisztséget kapott, és dönthetett az apátság egyházi előjárójának szerepe mellett. Nyilvánvalóan az elsőt választotta. Levelezéséből tudjuk, hogy a zalavári gazdálkodást az apjára bízta.

Maga Nádasdy nem sok időt töltött Zalaváron, kivéve azt a néhány évet, ami alatt János király pártján volt. Előzőleg főként Budán és időnként Bécsben tartózkodott.⁵⁰ Nem lett sem szerzetes, sem a vidéki magány szerelmese. Volt

44 Nádasdy Tamás Kanizsai Orsolyának, 1560. december 5. In: Nádasdy családi levelezés 13. Az írás elhalványult, úgyhogy nem lehet a szavakat tökéletesen kiolvasni.

45 Nádasdy Tamás Kanizsai Orsolyának, 1560. december 5. Uo. 59.

46 Nádasdy Tamás Kanizsai Orsolyának, 1555. szeptember 26. Uo. 13.

47 Nádasdy Tamás Kanizsai Orsolyának, 1558. október 16. Uo. 29.

48 *Relationes oratorum pontificorum*. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526. Kiad. Fraknói Vilmos. Bp., 1884. 27. [Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. II. 1.]

49 Nádasdy hivatalainak és tisztségeinek listája: MOL Gévy Antal hagyatéka. I. 28. Pálffy Géza volt szíves felhívni a figyelmet erre az anyagra.

50 Itineráriuma: Gévy 1–2.

benne azonban valami papos, és úgy tűnik, nem bánta. Káldy Katától, egy férjes asszonytól származó levél arra utal, miszerint Nádasdy nem kívánt női közeledések kivédésére használta. Az írás arról szól, hogy Kata elküldte neki férje arany csillagokkal díszített, prémes fejfedőjét, hogy azt viselje, ha éjszaka templomi szertartások – officia divina – miatt fel kell kelnie.⁵¹ Egy másik levélben Thurzó Elek gratulált az eljegyzéséhez. Örül, írta, hogy Nádasdy „a szeretességet házassági állapotra” cserélte. Azt a reményét fejezte ki továbbá, miszerint most, miután a katolikus egyházi státusát elhagyta, lutheránus lesz.⁵² Saját „lutheránus” voltára Thurzó nem utalt; mindenki ismerte vallásos meggyőződését. A köszöntőlevél nyilvánvalóan Nádasdy Tamás hosszú nőtlensége alatt gyakorolt életmódját gúnyolja. Reformációs rokonszenvű embertől a szeretesség csak a laza erkölcsöket jelenthette.

Ott viszont, ahol tréfának nem volt helye, a levelek megszólító elemében, mind Káldy Kata, mind Thurzó a világi méltóságnak szóló címzést alkalmazta. „Magnifice” náluk Nádasdy Tamás megszólítása. Egyházi úrnak a „Reverende” vagy a „Reverendissime” járt volna. Nádasdy 1528 óta, amikor is Ferdinándtól a budai várnagyságra kinevezést kapott, „Dominus Magnificus” volt. Később aztán tényleg csatlakozott az evangéliumi tanításokkal rokonszenvező urak csoportjához. Új meggyőződését azonban, ahogyan modorához illett, nem lobogtatta. A reformáció iránti rokonszenvét azzal fejezte ki, hogy mecénása lett azoknak a tudósoknak, akik inkább reformátorok, mint humanisták voltak.

Az első magyar nyelvészekre Nádasdy odafigyelt és anyagiilag támogatta őket. Pesti Gábor, aki amellet, hogy a *Négy Evangéliumot*, valamint Aesopus *Fabuláit* magyarra fordította, elsőként illesztette soknyelvű szótárba a magyart, a *Nomenclatura sex linguarum*-ot 1538-ban Bécsben Nádasdy mecénatúrájával jelentette meg. A Magyarországon kiadott első magyar könyvet Sylvester János Nádasdy Tamás által felállított nyomdában adta ki. 1539-ben jelent meg, és nemcsak az első itt nyomtatott könyv, hanem egyben a magyar nyelv első Magyarországon megjelent nyelvtankönyve is volt. Egy másik magyar nyelvtant Krakóban, ugyancsak 1539-ben Nádasdy Tamás egyik barátja, Dévai Bíró Mátyás adott ki. Két évvel később Sylvester saját, Nádasdy kérésére készített Új-testamentum fordítását a Nádasdy Tamás által felállított nyomdában jelentette meg. Nádasdy Tamás támogatta a népszerű magyar énekmondót, Tinódi Lantos Sebestyént. Bornemisza Péter esete itt a nyelvészek között mintegy ráadás volt: ő az első, aki görög tragédiát magyarra fordított. A *Magyar Elektra* 1558-ban, bécsi nyomdából jött ki.

Szinte szimbolikus az, hogy Bornemisza Péter, aki a Corvina néhány darabját saját kezűleg mentette meg a pusztulástól, Nádasdy Tamás pártfogoltja lett.⁵³

51 Káldy Kata Nádasdy Tamásnak, 1531. augusztus 28. MOL E 158. 30. cs. A tanulmány eredeti szövegében téves adatokkal írtam le.

52 Thurzó Elek Nádasdy Tamásnak, 1532. június 26. In: *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése. Források a Habsburg–magyar kapcsolatok történetéhez I. 1526–1532. Közreadja és a bevezető tanulmányt írta Erdélyi Gabriella. Balassi Bálint Intézet, Bp., 2008. 379. [Lymbus kötetek I.]*

53 Életrajzírójának nincs magyarázata Nádasdy és Bornemisza Péter kapcsolatára, bár idézi Bornemisza megjegyzését arról, hogy Nádasdy Tamás már tanulatlan diák korában mecénása volt. Ld. Schulek Tibor: *Bornemisza Péter. Keresztyén Igazság Kiadása, Sopron–Bp.–Győr, 1939. 10–11.*

Mert Nádasdy olyan ember volt, aki a cselekvést az elmélkedésnél magasabbra becsüli. Nem írt hosszú értekezéseket az anyanyelv édességéről vagy az iskoláztatás hasznáról, de kapcsolatban volt majdnem mindenkiel, akit a magyar nyelvű kultúra megteremtőjének tekintünk. Nagyon jó mecénásként tevékenykedett, pedig szerzett rossz tapasztalatot ezen a területen. Az *Újtestamentum* kiadása során történt.

Az eset jó betekintést ad Nádasdy és a tudományos világ viszonyának működésébe. A kiindulás az, hogy minden Sárvárott történt. Nádasdy a felesége kedvéért nem régen pompás háztartást rendezett ott be. Szébb volt, mint az összes többi rezidencia, amelyet akkoriban Nádasdyék ismerősei építettek. Magyarországiak mellett itáliai építészeket is hívott a villa belvedere-szerű, szabadterei szórakozásra alkalmas környezettel körülvett kastély építéséhez. Volt Sárvárott nagy kert, gyümölcsös, park, erdő és halastó éppen úgy, mint csónakázótó. Orsolya büszke lehetett rá. Egyik barátnőjének sem volt olyan elegáns és kényelmes otthona, mint neki Sárváron.

Az ottani berendezkedés csúcspontjaként jelent meg az *Újtestamentum*.⁵⁴ Pál apostol leveleinek magyar fordítása Orsolya egyik nagynénjének, Frangepán Katalinnak készült néhány évvel korábban. Az nyolcadrét formában krakkói nyomdából került ki. Az *Újtestamentum* megjelentetéséhez állíttatta fel Nádasdy a nyomdáját. Ez a kiadvány negyedréti lett. Mind a két fordítás vonzó megjelenésűre sikerült. Olvasóbaráttá tette őket sok kép és iniciálé.⁵⁵ Melyikük volt elegánsabb? A kérdés azért merül fel, mert ezek a nyomtatványok szélesebb értelemben erasmusi eszmék megtestesülései voltak, személyes szempontból viszont a reprezentáció eszközének, státusszimbólumnak lehet őket tekinteni, úgy is látták őket Orsolyáék kortársai. Ebben az összefüggésben jellemző az, hogy a korban szokásos portrémodellek közül az egyik a megörökített hölgyet kezében könyvvel ábrázolta. És Orsolya úgy döntött, sok más, konvencionálisabb női kiegészítő, kis állat, óra, keszkenő helyett könyvvel a kezében fessék le ahhoz a nagy párosképhez, amely férjével együtt ábrázolja.⁵⁶

A képen nem a Sárváron kiadott *Újszövetséget* fogja Nádasdy Tamás felesége jó négyszáz éve a kezében. Annak a mérete nagyobb; ez könnyebben kezelhető. Enchiridionnak, kézben hordozható könyvnek látszik. A Frangepán Katalin-féle Biblia-nyomtatvány pontosan ekkora. A sajátja nem tetszett volna Orsolyának? Nem tudjuk. A képen lévő könyv túlságosan közvetett információ, írott forrás pedig nem maradt Orsolyának a neki készült kiadványhoz fűződő érzelmeiről. A fordító, Sylvester János levelei többet mondanak el erről, a magyar mű-

54 Sylvester fordítói munkájának értelmezői sok tény az ittenitől eltérő módon rekonstruálnak. Ld. például Balázs János: *Sylvester János és kora*. Tankönyvkiadó, Bp., 1958. 239–260.; Varjas Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 91–121.

55 Farkas Gyula hívta fel a figyelmet arra, hogy a Sylvester-fordítás megrendeléséhez Nádasdy a Frangepán Katalin-féle fordításból kaphatott ötletet. Ld. Julius Farkas von-Décsy Gyula: *Der Münchener Kodex*. Harrassowitz, Wiesbaden, 1958. I. 6–9. [Ural-altaische Bibliothek 6.]

56 Álló olajképek ismeretlen mestertől a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában.

veltség történetében nagy jelentőségűre emelkedett nyomtatványról. A levelek Nádasdy Tamáshoz szólnak.⁵⁷

Kiderül belőlük, hogy Nádasdy nagy figyelemmel kísérte az *Újtestamentum* fordítása és kiadása körüli eseményeket. Legtöbb nehézség a nyomdával volt. Akkortájt magyarországi szerzők munkáit magyarul vagy bármilyen más nyelven külföldi nyomdában adták ki. A sárvári nyomda felállítása előtt mindössze két modern könyv jelent meg az akkori Magyarországon, az erdélyi Szebenben.⁵⁸ A technikai felszerelést megszerezni nem volt könnyebb, mint jó nyomdászt találni. Nádasdy sokat dolgozott a nehézségek felszámolásán. Az egész országot felkutatva a fordításra alkalmas és hajlandó szerző után. Remek kapcsolatai segítették.

Sylvester János, aki végül is a megbízást kapta és elfogadta, Krakkóban, majd Wittenbergben tanult, majd több nagy családnál volt házitanító. Nádasdy Tamással először Kanizsán találkozott. Nyelvészeti problémákról és a fordítás elméletéről egyaránt társalogtak. Két tudós ember beszélt meg egy nagy szellemi vállalkozás feltételeit. Egyikük történetesen megrendelő volt, másikuk a kivitelező, de felsőbbrendű-alsóbbrendű viszony nem feszült közöttük. Sylvester azután költözött családjával együtt Sárvárra, miután elképzeléseiket kölcsönösen tisztázták. Nádasdyt, aki akkor még Kanizsán lakott és közéleti tevékenysége miatt sokszor volt távol onnan is, Sylvester a munka előrehaladásáról folyamatosan tájékoztatta. Mutatvány szövegeket küldött a fordításból, vagy értelmezési tanácsokat kért. Idővel igen barátságos viszony alakult ki közöttük. Sylvester írt Nádasdynak egyetlen, nagyon szeretett kislány, Tódor betegségéről. Nádasdy pedig érdeklődött, majd a gyerek felgyógyulásakor örömteli levelet írt.

A csapás ez után következett. Az *Újtestamentum* ajánlásában Nádasdy Tamás dicsőítése nélkül jelent meg. Ő pedig, a híresen kiegyensúlyozott ember, nem egyszerűen rosszállást, hanem kifejezetten dühöt érzett. Erről szóló levele nem maradt fenn; Sylvester válaszából lehet Nádasdy dühének mértékére következtetni. A Nádasdy-udvaron belüli intrikákkal menti magát, és azt írja, más munkáiban majd pótolja a patrónusnak járó dicséretet.⁵⁹ Tökéletesen érthetetlen helyzet. Sylvester a megjelenés előtt nem sokkal megkérdezte Nádasdy Tamástól, kinek szóljon az ajánlás. Mit válaszolt a mecénás? Nem tudjuk. Annyira természetesnek tartotta volna a neki járó dicséretet, hogy igényét nem is foglalta szavakba? Vagy a fölény ördöge ébredt fel benne egy pillanatra, jóllehet elhatározta, hogy egyenjogú kapcsolatot tart fenn Sylvesterrel?

Nádasdy Tamás haragja mindenesetre nem volt hosszú életű. Amikor Sylvesternek, aki eltávozott a bécsi egyetemen hébert tanítani, itthon elintézendő dolga támadt, az úr mintegy természetesen segített neki. És Nádasdy értelmiségi emberekkel szemben gyakorolt magatartása nem változott meg. Igazi nemességükbe vetett hite túlságosan erős lett volna hozzá.

57 Sylvester János Nádasdyhoz írt levelei: 1536–1547. MOL E 185. 35. cs. Részleges kiadásuk: *Irodalomtörténeti Közlemények*, III. 1893. 1. 88–98.

58 Thomas Gemmarius latin nyelvtana 1529-ben és Sebastian Pauschner német nyelvű tanácsai a pestisjárvány idején követendő magatartásról 1530-ban. In: *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600*. Kiad. Borsá Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. 8., 9.

59 Sylvester János Nádasdy Tamásnak, 1541. január 26. MOL E. 185. 35. cs.

AZ ÉRTELMISÉGIEK EGYENLŐSÉGE

Nádasdy magatartása azt tanúsította, hogy hitt a tanult emberek közösségében. Fényévekre volt azoktól az értelmiségiektől, akiket támogatott. Az írott magyar műveltség megalkotói saját jelenükben nem voltak jelentős személyiségek. Tanultak, sokan jártak közülük egyetemre, de senki nem nevezte volna őket a rendszer kegyeltjeinek. Nádasdy Tamás elképesztő módon kezelte őket.

Egyik tanult uradalmi tisztjének megírta például, micsoda csodálatos örömet kapott Istentől azáltal, hogy Orsolya áldott állapotba került.⁶⁰ Alig akartam hinni a szememnek, amikor olvastam, annyira szokatlan Nádasdyék tartózkodó korában ilyen kitarulkozás. Aztán, a társadalmi hierarchia valamivel magasabb fokán került kapcsolatba Nádasdy Tamás a híresen tanult Athinai Simonnal, I. János egyik hadvezérével. Athinai úgy fordult levéllel Nádasdyhoz, ahogyan a politika világában illet, merev, alázatos modorban.⁶¹ Ő pedig úgy reagált, ahogyan értelmiségiekkel szokott viselkedni. Nádasdy és Athinai levelezése humanista baráti levelek váltása lett. Tele vannak a kölcsönös szeretet hangoztatásával és kétségbeeséssel, ha a másiktól hosszabb ideig nem vettek hírt.

A Nádasdy–Athinai levelezés karkai olvasmány. Bizonyos kifejezések alapján minden szakértő a plátói szerelem megnyilatkozásának tekintené, míg a levelek konkrét tartalma János király török kapcsolatának súlyos problémájával és Athinai családjának hányódásával foglalkozik. Egyik levelét Nádasdy például azzal kezdi, hogy súlyos szemrehányásokat tesz Athinainak, mert hosszú hallgatásával elhanyagolta őt.⁶² Az olvasónak az az érzése, szerelmes levélre talált. Aztán rémtörténet közvetett leírása következik. Nádasdy azon töpreng, hogyan tudná Athinai török fogágba esett feleségének és gyerekeinek hollétét kideríteni és a családot kiváltani. Nyilván tudta, hogy Athinai azért nem írt neki, mert élete legnagyobb válságában szenvedett. Mégis, mivel a humanista barátsági levél műfaja a gyengéd érzések folyamatos bizonygatását követelte, engedett a szokásnak. Arra az esetre, amikor a társ feleségét és gyerekeit az ellenség elrabolja, ő pedig semmit nem tud róluk, nem volt humanista levelezési szabály. Nádasdy Tamás Athinai nagy szerencséjére olyan társnak bizonyult, aki nemcsak az értelmiség világában mozgott otthonosan, de abban a helyzetben is volt, hogy a partner családját kiszabadítsa.⁶³

Vagy ott volt Nádasdy és Szegedi Gáspár doktor sajátos kapcsolata.⁶⁴ Abban nem volt plátói szerelemre magyarázható gesztus. Az orvosra Kanizsay Orsolyának volt szüksége. Jó ismerősökön keresztül talált rá. Tőlük hallott a kiváló nőgyógyászról, Gáspár doktorról, aki mindent gyógyított ugyan, kezelt férfiakat is, de a legnagyobb sikereket a női meddőség gyógyításával érte el. Kanizsay Orso-

60 Nádasdy Tamás Csányi Ákosnak, 1555. július 22. MOL E. 185. 10. cs.

61 Athinai Deák Simon levelei Nádasdy Tamásnak 1530–1562. MOL E. 185. 22. cs.

62 Nádasdy Tamás Athinai Deák Simonnak, 1541. március 20. Nádasdynak ez az egyetlen Athinaihoz írt levele maradt fenn. Kapcsolatuk tartalmát Athinai leveleiből ismerjük.

63 A levelezés információitól eltérő módon írja le Athinai felesége fogságának dolgát Sörös Pongrác: Athinai Deák Simon. *Századok*, 39. 1905. 515–516. Nádasdyt nem is említi.

64 Gáspár doktor Nádasdy Tamáshoz írt levelei 1553–1562. MOL E. 185. 12. cs. Részben megjelentek: *Szerelmes Orsikám...* i. m. passim.

lya majdnem húsz évvel az esküvője után fordult hozzá. Nádasdyék ugyanis kezdettől akartak gyereket, de reményeik többször is megghiúsultak. Nem tudjuk, vetélések történtek-e vagy csak félrevezető tünetei voltak Orsolyának. Gáspár doktor kezelése mindenesetre eredményes volt; valószínűleg valamilyen daganatot kezelt ki.⁶⁵

Nádasdy Tamás Szegedi Gáspárt a tudomány világában elfoglalt helyének megfelelően mint a páduai egyetem doktorát kezelte. Ez Szegedit meglephette. Nem volt ahhoz szokva, hogy nagyurak egyenlő partnerként kezeljék. Igen keregett orvos létére nem volt más, mint igen megbecsült szolgálja. A Nádasdy Tamás közeledésre biztató gesztusait levelei tanúsága szerint nagy intelligenciával fogadta. Ismerte a maga helyét. Gáspár doktor oldott hangon érintkezett Nádasdyval, udvariassága fokozatosan lazult, a hierarchikus viszony alacsonyabb tagjának bonyolult fordulatai hiányoznak az urasághoz szóló írásából, és időnként nem áll több levelei záradékában, mint a futó „Vale!”. Alacsonyabb társadalmi státusát azonban folyamatosan érzékeltette.

Jellegzetes magatartását nagyon jól érzékelteti a várva várt Nádasdy utód, Ferenc születésekor írt levél.⁶⁶ A néhány napos csecsemőt Szegedi Gáspár, aki a világra segítette őt, kapkodva írt szövegében így nevezi: „Magnificus Dominus Meus.” Aláírása mellé azonban az apához szólóan ezt jegyzi: „tranquillitas et pax tibi commendent se uterque.” Gáspár doktor csak néhányszor használta a bizalmas, második személyű fogalmazást Nádasdy Tamással szemben.

Ezen a ponton egy láncszem hiányzik a Nádasdy és a tudomány világának kapcsolatáról szóló még olyan futó vázlatból is. Az a baj, hogy bizonyosan kapott legalább egy levelet Melanchthontól, de a választ nem ismerjük.⁶⁷ Azért lenne jó tájékozódni róla, mert Philipp Melanchthon volt a *respublica litteraria* legmagasabb rangú tagja, akivel Nádasdy Tamás kapcsolatba került. Feljebb azt állítottam, Nádasdyt az Erasmushoz vezető intellektuális ösvények nem érdekelték. Ezzel a másik nagy személyiséggel, Melanchthonnal könnyen lehetett más a helyzet. Mert Melanchthon gyakorlati ügyben fordult Nádasdy Tamáshoz. Evangéliumi szellemű embereket ajánlott a figyelmébe.

A furcsa az, hogy közülük ketten már Nádasdy pártfogoltjai voltak. Miért kellett nekik ajánlólevél Melanchthontól? Felettébb zavaros a dolog. Nagyon bizonytalanul kínálok magyarázatot. Talán Melanchthon kereste a kapcsolatot Nádasdy Tamáshoz. Nem az volt mindig is a stratégiája, hogy a reformáció oldalán állókat saját ellenőrzése alá vonja?

Nádasdy evangéliumi szellemű beállítottságát Melanchthon természetesen feltételezhette. Ha mást nem tudott is róla, az bizonyosan ismert volt Philipp Melanchthon előtt, miszerint több olyan magyarországi ismerőse, aki üldözést, esetleg fogságot szenvedett felekezeti meggyőződéséért, Nádasdy Tamáshoz menekülve talált nyugalmat. Nádasdy a maga részéről nem volt ennyire biztos a maga

65 Ld. Grynaeus Tamás: Utószó. In: *Szerelmes Orsikám...* i. m.

66 Szegedi Gáspár Nádasdy Tamásnak, 1555. július 10. MOL E 185. 12. cs. Magyarul: *Szerelmes Orsikám...* i. m.

67 Philipp Melanchthon Nádasdy Tamásnak, 1537. október 7. MOL E 185. 20. Horváth: i. m. 124–125. még egyről tud, de nem közli a lelőhelyét. Az a levél, ha tényleg létezett, mára alighanem elveszett.

dolgaiban. Egyszer hazaírt Sárvárra Bornemissza Menyhárt papról, akit a váradi püspök küld megáldani Orsolyát és a kis Ferencet. A püspök jó barátja, magyarázta a feleségének. Azt kérte továbbá, olyankor mutassa meg a papnak a kisfiút, amikor ébren van: „hadd mondja reá az isteni igéket püspök uram képébe.”⁶⁸ Miért rendelkezett így Nádasdy Tamás? Talán evangélikusnak keresztelték Ferencet, de római katolikus módon is gondoskodni akart az üdvözüléséről?⁶⁹ Vagy az értelmiséggel szemben gyakorolt modorához tartozott, hogy egyformán bánjon egyszerű protestáns lelkészekkel és római katolikus főpapokkal?

A tanulmány megjelent angolul: Katalin Péter: Imitatio Rei publicae Litterariae: Count Tamás Nádasdy (1498–1562). In: Republic of Letters, Humanism, Humanities. Ed. Marcell Sebők. Bp. 2005. 150–169 [Collegium Budapest Workshop Series, no 15.]

⁶⁸ Nádasdy Tamás Kanizsay Orsolyának, 1555. november 11. In: Nádasdy családi levelezés 14.

⁶⁹ Lutheránus keresztelésre utal az a tény, hogy csak a csecsemő születése után két héttel tartották: Sárkány Ambrus Nádasdy Tamásnak, 1555. július 10. és 1555. július 21. MOL E 185. 20. cs.

A szóllásnak mesterségei (tudományi)

A közönséges szóllásnak mestersége¹ forgódik (bánik) a bötűk körül², melyekből öszverakja (szedi) a szókat (igéket)³ és megtanétja azokat igazán kimondanyi, leírnyi⁴, öszvefoglalnyi, (szerkesztetnyi), meg- (el) választanyi (pontokkal megkülömböztetnyi). Az ékessen szóllásnak mestersége⁵, képekkel⁶, mintegy megírja a szóllásnak (beszédnek) vastag első ábrázolását⁷ az ékessen szólláshoz illendő festékekkel⁸...

Gyermeki játékok

A gyermekek jádzanyi szoktanak vagy földből csinált golyóbisokkal¹, avagy hajtván a tekét (görgetőt)² a csürkők (csonokok) közzé³, avagy a bötköcskét a bottal⁴ hajtván a karikán által⁵, avagy a pörgettyűt⁶ a korbáccsal⁷ forgatván (hajtván), vagy fuvalló csévével⁸ és kézijal⁹ lövöldözvén, avagy falábokon¹⁰ járkálván, avagy a lógatón¹¹ magokat lógatván és rengetvén.

JOBÁGYGYERMEKEKRŐL A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON

A CSECSEMŐ SÍR, AZ APJA RINGATJA

Dremel Mihály jobbágy 1671 kora tavaszán éjszaka ringatta bölcsőben fekvő gyermekét. Józan ésszel nézve a dolgokat, ennek az adatnak nincs semmi jelentősége. Miért ne ringathatta volna az apja a csecsemőt? A házaspárok akkor rendszerint egy ágyban aludtak, és az ágy mellett álló bölcsőben aludt vagy sírt a gyermek. Ha történetesen az apa feküdt a bölcsőhöz közelebb, magától értetődően ő ringatta, lehetne gondolni. A kutató egyszerűen regisztrálja az adatot. Legfeljebb büszke rá, hogy a magyarországi jobbágyság rendkívül rossz forrás-adottságai mellett ilyen intim mozzanatról tájékoztató információt sikerült találnia.

A tudomány azonban nem a józan ész szabályai szerint működik. A kutató pedig, aki többé-kevésbé ismeri az elméleteket, tudja, hogy a jobbágyapának a 17. századi Magyarországon nem lett volna szabad ringatnia a csecsemőt. A gyermek ugyanis a hagyományos paraszti társadalmakban, márpedig a magyarországi jobbágyság társadalma az volt, az anya szférájához tartozott. Az apa szigorúan, közönyösen, érzelmektől mentesen nézte a feleségét is, a gyermeket is. Uralkodott felettük, mert ezek a parasztok az apa hatalma alatt görnyedő patriarchális nagycsaládban éltek. Érzelmeiket alapvetően a születések nagy száma és a magas halandóság határozta meg. Nem volt érdemes egy-egy személybe érzelmileg befektetni, mert valószínűleg úgylis hamarosan meghaltak. A halál azonban nem volt tragédia, folytatódik a logikával operáló okfejtés, mert a halottakat az újonnan születők pótolták.

És a kutató ugyan minden nüanszra nem emlékszik, de mintha a 17. században még az anyának sem kellett volna a gyermek sírására reagálnia. Az biztos, hogy külön kutatás folyt arról a kérdéstről, mikortól – a történelem mely periódusától számítva – váltott ki reakciót a gyermek sírása az anyjából. Érdekes módon női történészek is foglalkoztak vele, holott az anyaság egyik elemi tapasztalata az, hogy a hormonháztartásnak az egészséges terhesség, majd a szülés következtében beállt átalakulása mintegy egymásra hangolja az újszülött és a szülő nő biológiai igényeit.

A történettudomány azonban nagy hatalom. Itt nem személyes tapasztalatokkal, hanem a kutatás során talált tényekkel kell bizonyítani. És az adat csak akkor ér valamit, ha beleillesztik az éppen folyó diskurzusba. Az utóbbi azt jelenti, hogy a történész igyekezzék eredményeit mások adataival és véleményével vitatkozva vagy őket helyeselve előadni. Ennek a feladatnak szándékozik megfele-

ni ez a tanulmány. Mivel a gyermekkor ügyét nem lehet azzal elintézni, hogy az emberiség mindig gondozta a gyermekeit, különben nem lennénk itt magunk sem, körüljárja a problémát. Azért született, hogy bizonyítson valamit, amit a szerzője természetesnek tart.

Bizonyítja a szülői szeretet létét a kora újkori Magyarország jobbágysai között, mert nem lehet egyszerűen azt mondani, hogy ők is éppen olyan emberek voltak, mint mindenki. A bizonyítást nehezíti a szakirodalom meglehetősen általános véleménye. Aszerint a paraszti társadalmak természetesen, a nem nyugat-európaiak pedig különösen közömbösek voltak a gyermekekkel szemben.

A meglehetősen általános vélemény jó példaként lehet idézni egy hollandiai felfedezést. Ha pedig melléje helyezzük a magyarországi csecsemőt ringató magyarországi jobbágyapát, Dremel eredetileg semmitmondó esete rögtön a gyermekről szóló diskurzus kellős közepébe kerül.

A hollandiai felfedezés egy ragyogóan dokumentált könyvben van leírva. A könyv közvetlenül megjelenése után, 1988-ban világszenzáció, az év tudományos bestsellere volt. Szerzője, Simon Schama a holland történelem aranykorát tárgyalta, azt az időszakot, amikor Hollandia polgárai, mint a kialakuló világkereskedelem fő haszonélvezői, hallatlan jólétet teremtettek maguknak. A cím, *The Embarrassment of the Riches*, szójáték, de mindenképpen összefoglalja az egész munka tartalmát.¹ Vagyis arról szól, mennyire zavarba ejtően gazdagok, egyben a modern polgárság ősei voltak a hollandok a 17. században.

Simon Schama ebben a könyvben tette azt a felfedezést, hogy Johan de Brune 17. századi mester „Emblemata” sorozata tartalmaz egy darabot, amelyen hálósapkás apa sétál éjszaka karján a gyermekével; altatót dúdol neki, míg az anya az ágyban alszik. A kép Schama szerint a megrázkódtatás erejével hat. Annyira közvetlenül a modern családra jellemző jelenetet ábrázol, hogy mintegy annak az előképe.

Megvan azonban a döbbenet magyarázata is. A gyermekét éjjel nyugtatgató apa képe csak azért hat sokszzerűen, írja Schama, mert Hollandián kívül a kora újkorban még a patriarchális családforma uralkodott, amiben sem a szülői szerepek megosztásának, tehát annak, hogy az anya helyett az apa foglalkozzék a gyermekkel, sem annak, hogy az apa egyáltalán törődjék a család belső dolgaival, nem volt helye. A más kultúrákban jellemző patriarchális, uralkodó apát felváltó családapa, a *pater familias* Hollandia 17. századi polgári társadalmában jelent meg, fejeződik be Schama magyarázata.

Minden logikus, a magyarországi jobbágy esetével összevetve azonban már nem nagyon meggyőző. Mintha itt valami összezavarodnék. Mert igaz, hogy Dremel nem kelt fel, hanem éjszaka ágyából kinyúlva ringatta bölcsőben fekvő gyermekét. Arról sem tudunk, mert nincs benne az adatot fenntartó forrásban, aludt-e közben a felesége, de ha nem aludt a férje mellett, az apa egyedül volt a gyermekével, ami – ha egyáltalán lehet – még beszédesebben szólna a szülői sze-

1 S. Schama: *The Embarrassment of the Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*. Fontana Press, London, 1988. 541–544. (Ez a második kiadása az 1987-ben először, majd sokszor megjelent könyvnek.)

repek megosztásáról. Végül pedig a lényeg a holland képen és a magyarországi valóságban ugyanaz: az apa nyugtatgatja a csecsemőt.

Ha az „Emblemata” metszete a pater familiast ábrázolja, akkor pater familias volt Dremel Mihály is. Egy jobbágy a 17. századi Magyarországon, ahol akkoriban éppen azért szegényedett el a társadalom, mert kibontakozott az a világkereskedelem, amiből a holland polgárság annyira meggazdagodott.

A holland és a magyarországi adat súlyáról indítható vitát elkerülendő, ide kívánczik annak a ténynek a hangsúlyozása, hogy a magyarországi jobbágyokról igen kevés beszélő forrás maradt fenn. Nyugati anyagon dolgozó nyugati történészek tapasztalata is az, hogy a kora újkorban egyedi parasztgyermekeket vagy -családokat ritkán lehet megeleveníteni. Magyarországon sokkalta nehezebb. Dremel adatát a csodával határos véletlen tartotta fenn, amiből az is következik, hogy nem ő volt az egyetlen jobbágyapa a 17. században, aki ringatta a csecsemőjét. Statisztikai képtelenséget tételeznénk fel, ha azt gondolnánk, hogy valami valahol száz év alatt egyszer történt meg, az egyszeri cselekvésről adat keletkezett, az adat pedig nemcsak fennmaradt, hanem a tárgyban kutató egyetlen történész meg is találta.

Vagyis a holland és a magyar adat gyakorlatilag egyenlő értékű. A holland azért ábrázol valószínűleg tipikusnak tekintett vagy legalábbis gyakori jelenetet a pater familiasról, mert kép. A magyar adat pedig, bár nem kép, hanem a főszereplő pater familias elbeszélése, azért rögzít gyakori eseményt, mert a források természete miatt lehetetlen, hogy egyszeri eset lett volna. A lényegét illetően tehát a történelem elbeszélésében azonos súllyal lehet őket kezelni.

Csak éppen nem azonos történelmet lehet a segítségükkel leírni. A hollandok gazdagságát, polgári világát, gazdasági és politikai vezető szerepét a 17. században természetesen nem vonhatja kétségbe senki. Hollandia akkori jóléte éppen olyan bizonyos tény, mint az, hogy a 17. század a magyar romlásnak százada volt. De miért kell a különböző történelemben különböző szülői érzéseket feltételezni? A pater familias egybehangzó, egyidejű adata Hollandiából és Magyarországról arra utal, hogy az apai gondoskodás jelenségében összefoglalható szülői szeretet nem volt annyira kultúraspecifikus, társadalmi-gazdasági fejlettséghez kötött, mint ahogyan az elméletekből következnek.

MAGYARÁZKODÁS

Az eddigiek alapján alighanem felmerült az olvasóban a gyanú, hogy ez a dolgozat önkínzó vállalkozás. Ha annyit panaszkodik a tisztelt szerző a jobbágyok rossz forrásadottságai miatt, hagyja békén őket; foglalkozzék mással, szólhat az ítélet.

A rossz forrásadottságok hangsúlyozása azonban nem panasz. Azért kell ismételtelen előhozni, mert valahol itt, a források körül lehet az oka annak, hogy a paraszti társadalom tagjai mint közönyös, a sorsukba tompán beletörődő emberek élnek sok történeti könyv lapjain és a köztudatban egyaránt. Az elittel könnyű. Rengeteg forrás maradt róluk ránk. A piramis csúcsán ott vannak az uralkodók és uralkodóasszonyok. Valamennyien nagycsaládban (extended fa-

mily) nőttek fel, valamennyien érdekházasságot kötöttek, ha kötöttek egyáltalán, valamennyiük sorsát a család, illetve a dinasztia érdekei határozták meg, mégis szeszélyesen csillognak a történelemben. Ha volt valaki, akit egy nagycsalád kihasználta, akkor I. Erzsébet angol királynő az volt. De senkinek nem jutna eszébe emiatt a sorsába belenyugvó, önállóan asszonyként bemutatni. Mert mind az uralkodása előtti, mind az uralkodása alatti időből rengeteg forrás maradt róla. Vagy Magyarországon nagyjából száz évvel korábban volt egy király, II. Lajos. Kétéves korában árván maradt, húszévesen meghalt. Nagycsaládja és a familiárisai döntöttek sokáig minden lépéséről. Dinasztikus házasságot kötött. De kevés ember egyéniségéről vitatkoztak történészek többet, mint az övéről. Mert kevés embert emlegettek kortárs írások gyakrabban, mint őt.

A társadalmi lajtorján lejjebb állnak olyan alakok, mint például gróf Thurzó Imre, Thurzó György nádor fia. Tudjuk, milyen érzésekkel várta a családját, amikor az anyja, gróf Czobor Erzsébet várandós volt vele, mert a szülei sokat leveleztek. Pontosan tudjuk, hogyan választották a wittenbergi egyetem rektorává tizenhét éves korában és hogyan vitték a beiktatási lakomára az ételt Magyarországról társzekereken, mert az egyetemet dúsan támogató magyar nádor fiáról a professzorok is leveleztek és dicsőítő beszédeket mondtak róla. A Thurzó Imre személye körül keletkezett anyagból több forráskiadvány is született, könyvet írtak róla, és – mint különösen művelt politikus – a kor történeti ábrázolásaiban rendszerint szerepel.

Thurzó ragyogó fényű alak, holott nyilvánvalóan bonyolult összetételű nagycsaládban élt. Apjának, gróf Thurzó Györgynek második házasságából született. Voltak mostoha- és édestestvérei, akiknek születtek vele nagyjából egykorú gyermekei. Anyai nagyanyja, Perényi Borbála közben többször megözvegyült, majd újból férjhez ment. Mozgékony nő volt. Folyton elhívta otthonról a leányát utazgatni, társaságba vagy fürdőkhöz. Ilyenkor a gyermekek apjuk, illetve nagyapjuk gondjára voltak bízva. Gróf Thurzó György pedig foglalkozott velük. Egyszer azt írta a feleségének: „Borisenkát az kedvéért megcsókoltam.”

Thurzó Imre, a nagyanyja, az anyja, az apja, mostoha- és édestestvérei, az unokaöccsei és unokahúgai tehát nem arctalan, ambíciótlan embercsoport, hanem mint hús-vér személyiségek szerepelnek a történelemben. Egyszerűen azért, mert mindent tudunk róluk, pontosan ismerjük vagy ismerni véljük az egyéniségüket. Pedig nagycsaládban éltek, éppen úgy, mint minden uralkodó, minden arisztokrata és a legtöbb jobbágy.

Thurzóéknál mindenkinek a születési és házassági dátuma ismert, mert maradtak róluk családi feljegyzések; a jobbágyoknál tömeges demográfiai adatok alapján számítgatják, mi volt az az időpont, amikor házasodni szoktak. Thurzó Györgyről és Czobor Erzsébetéről tudjuk, hogy szerelemről írtak egymásnak és sok gyermekük, valamint unokájuk iránti szeretet gesztusairól leveleztek; a jobbágyoknál olyan alapon nyilatkoznak érzelmekről, hogy mit tartanak valószínűnek a nagycsaládba összezsúfolódott emberek között. A jobbágy belenyugodott a sorsába, nem voltak egyéni ambíciói, mondják sokan, mert ez logikus. Milyen lehetőségei lettek volna egy jobbágnak?

Ha a társadalmat egyetlen nagy hierarchikus szervezetnek tekintjük, a jobbágy helyzete tényleg eléggé reménytelen volt. Mert – csak magyarországi pél-

dáknál maradva – király bizonyosan nem lehetett belőle, mágnás is csak rendkívül ritkán. Volt például a 16. század második felében egy Thököly Sebestyén nevű jobbágy, aki mint urának marháit külföldre hajtó ember kezdte az életét. Aztán, talán nem egészen tiszta eszközökkel, meggazdagodott. Előbb fiával és fivéreivel együtt egyszerű nemességet szerzett, aztán egy főúri családba beházasodott, végül a mágnások rendjébe emelte a királyi kegy. Nem kis szerepe volt benne annak, hogy Thököly a királynak is adott kölcsönöket. Utódai a magyar történelem legnagyobb alakjaik közé kerültek.

Egy következő bontásban, a nemességet külön hierarchiai egységnek tekintve sok jobbágy emelkedését lehet regisztrálni. Egyesek nem jutottak tovább, mint addig, hogy mint nemesek is jobbágytelken gazdálkodtak. Mások leányai jó házasságokat kötöttek vagy a fiaikból lett előkelő ember. A legismertebb példa Bakócz Tamásé, aki első generációs nemes létére itáliai műveltségű reneszánsz főpap és a magyarországi római katolikus egyház feje lett a 15. század végén, 1513-ban pedig a pápaválasztásnál is szóban forgott a neve. Bonyolult szerkezetű hierarchia feltételezése mellett nincs olyan egység, ahová jobbágy be ne jutott volna.

A legtöbben mégis, mintegy természetesen, a saját jobbágyi hierarchiájukban maradtak. Itt látványos emelkedés volt az, ha valakit falusi bírónak választottak, ha falu széli telkéről a templom melletti előkelő helyre vagy kereskedelmi út közelébe tudott költözni. Esetleg jelentéktelen méretű gazdaságban kezdte az életét, de idővel bonyolult összetételű familiát szervezett maga köré és mezőgazdasági árutermelésre rendezkedett be. Egy zseniális történész, Veress Éva még az 1960-as években, amikor az elektronikus adatkezelés gyermekcipőben járt, öt 16. századi falunak a lakosságánál vizsgálta a jobbágyi hierarchián belüli mozgást. A legközönségesebb forrásokkal, uradalmi adólajstromokkal dolgozott, egyetlen beszélő forrása sem volt, de az emelkedés, valamint a hanyatlás meglepően sok esetét tudta kideríteni. Nyilvánvalóan sok egyéni ambíció és jó kimenetelű, illetve szerencsétlen döntés állt a jobbágyok sorsának ilyen változásai mögött.

Ennek az egész problémahalmaznak a másik oldala pedig az, hogy a legelőkelőbbek lehetőségei sem voltak korlátlanok, és a pályájukhoz rendszerint nem kellett egyéni ambíció. Náluk nem a többség, hanem gyakorlatilag minden tag a saját hierarchiáján belül maradt. Kiléptek belőle esetleg leányok. Ilyenkor lefelé mozogtak, rangon alul mentek férjhez. Felfelé mozgás nekik nem adódott, mert egy magyar király sem vett magyar arisztokrata feleséget. Külföldi dinasztiákkal házasodtak. És az egész magyar történelem folyamán két mágnásból lett király, Hunyadi Mátyásból még a 15. században és Szapolyai Jánosból 1526-ban. Az utóbbi mellett választottak a magyar urak egy másik királyt is, I. Ferdinándot, a magyarországi Habsburg-uralom megalapítóját. Mátyásnak még királysága előtt volt magyar felesége, aztán már mint király külföldről házasodott, egyetlen fia is külföldi nővel fenntartott viszonyból származott. János ötvenhárom évesen a lengyel király leányát vette el.

A született mágnások tehát mágnások maradtak. Egyetlen nekik fenntartott méltóságba, a nádorságba, ami a király helyettesítését jelentette, kerültek gyakran *homo novus*ok. Ez a gyakran sem volt azonban sok alkalom. A 16–17. század-

ban összesen 17 nádort választott az országgyűlés. A többi méltóság királyi kinevezéstől függött, és egyes családok tagjainak olyan természetesen kijárt, hogy sokszor még gyermekkorukban megkapták. Gróf Zrínyi Miklós például hétévesen lett királyi lovászmester; bizonyosan nem saját képességei vagy törekvése miatt. Később nagy költő lett. Ez azonban egyéni adottságából jött. A hatalom birtokosai rendszerint nem dolgoztak ki a saját hierarchiajukban változatosabb életterveket, mint a jobbágyok a magukéban.

Egy szemléletes analógia jól mutatja a sorsok hasonlóságát. A már sokat emlegetett gróf Thurzó Imrének volt egy Lyakicz Péter nevű jobbágy kortársa. Péter az isten háta mögötti faluban, Barátmajorban született, majd – ahogyan Imre – elment ő is tanulni külföldre. Ez a tény itt szerepel először a történelemben. Sokkal többet nem is tudunk Lyakicz Péterről. Nem tudjuk, hol, milyen körülmények között iratkozott be. Valószínű viszont, hogy a szüleivel nem levelezett; amikor hazajött, váratlanul érte őt az a hír, hogy apja és egyik fivére a család jobbágytelkéről elköltözött. Péter 1612-ben, nem sokkal Imre előtt érkezett haza.

És ahogy Imre hazatérve az egyetemről nem tudós lett, hanem politikus, vagyis azt a pályát folytatta, amelyen minden őse járt, Péter sem vált tudóssá. Ő is ősei életébe vetette magát; töredék jobbágytelket szerzett. Nem beletörődött a jobbágyorszába, hanem választotta. Nagy nehézségeket vállalt az atyai telken gazdálkodás jogáért. Pereskedett érte, és fizetett. A barátmajori fiatalember bizonyosan a kor legműveltebb jobbágyai közé tartozott, külföldön töltött élete nem lehetett sikertelen sem, ha a telek megváltásához elég pénzt hozott haza, mégsem írt róla senki könyvet. Életéről egyetlen irat maradt fenn, a telekért az úriszéken folytatott per jegyzőkönyve.

Nem nehéz eldönteni, melyik fiúé volt a nagyobb teljesítmény. Ennek ellenére természetesnek vesszük, hogy a nagy műveltségű családba született Thurzó Imrét tárgyalja a történelem, nem pedig Lyakicz Pétert, akit egy eldugott kis falu jobbágycsaládjában összeszedett intellektuális érdeklődés hajtott külföldi tanulmányútra. Természetesnek pedig részint azért vesszük, mert bizonyos értelemben természetes is. Péter életéről nincsenek beszélő források.

Ezért kell a sok nehézség ellenére is a jobbágyokkal foglalkozni. Mert azt nem vitatja senki, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés a kontinensen egyenetlen volt, a családstruktúra alakulása is bizonyosan eltért a különböző fejlődési egységek között, de képtelen feltételezésnek látszik az, hogy emberek évszázadokon keresztül érzelmileg közönyösen, tompa intellektussal tengették volna az életüket. A gyermekkor körül sűrűsödő jelenségek vizsgálata vezet a legegyszerűbb úton az egyéni életüket élő jobbágyok irányába.

Ez a dolgozat azonban még folyó kutatásról tájékoztat. Főként ezért csak néhány jelenség vázlatos bemutatását adja. Az eddigi eredmények alapján négy téma tűnik különösen fontosnak, a gyermekkorról élő közfelfogás, a gyermek értéke, a gyermekkor kezdete és a gyermeket fenyegető halál elleni küzdelem.

A JOBBÁGY GYERMEKKORA

Magyarországon nem kérdés az, hogy ismerték-e a 16. század előtt a gyermekkor fogalmát, holott a nyugati történetírásban erről a problémáról hosszan húzódó, a személyességig fajuló vita folyt. Azzal kezdődött, hogy Philippe Ariès 1960-ban leírta azt a tételt, miszerint a francia történelemben a 18. század elejéig „kis felnőtt”-nek tekintették a gyermekeket; a gyermekkor fogalma nem létezett.² Az ötletet nagyon sokan felkapták, sőt kiterjesztették az érvényességét. Ahogyan a nyugati országokról szóló könyveknek lenni szokott, eredményeit egész Nyugat-Európára és a telepések Angliájára általánosították. Mások elvetették mindezt. A személyeskedés lehetősége abból adódott, hogy a szerző eredetileg zöldséges volt.

Mára ez a vita gyakorlatilag a „kis felnőtt” elmélet tagadóinak a győzelmével nagyjából lecsengett. Igen nagy volt Linda Pollock hatása, aki egyrészt a lábjegyzetek ellenőrzéséig terjedő alapossággal szedte ízekre Ariès és követői állításait, másrészt 1500-tól több száz angliai és amerikai napló és önéletírás elemzése alapján azt fejtette ki, hogy az általa vizsgált négyszáz év alatt a szülői érzések kifejezésének a formája alakult, de alapvetően nem változott meg.³ Pollock is korlátozott körörről, Angliában, illetve Amerikában élő angolokról írt, de az ő eredményeit is a Nyugatra tekintik érvényesnek. Shulamith Shahar aztán, akit nagyon jelentős történésznek tartok, már egész Nyugat-Európára tekintettel kutatott, és nem egyesek eredményeit, hanem magát az érzelmi evolúció elméletét támadta meg. Középkori jelenségek foglalkoztatták, és azoknak az elemzése nyomán jutott arra a következtetésre, hogy valamilyen, egyenes vonalú fejlődés feltételezése az érzelmek alakulásában tarthatatlan.⁴ A középkort mint egy adott jelent, nem mint a modernnek nevezett szituáció előzményét vizsgálta. Rendkívül meggyőző.

Kelet-Európára vagy Közép-Európára, ahová Magyarországot sorolják, ez a gyermekkor-diskurzus nem terjedt ki. Nem volna érdemes elkezdni, mert egyetlen, 1514-ből származó adat – a gyermekkor létezése oldalán – eldönti.

1514-ben, a magyarországi jobbágyság történetének mélypontján, egy nagy parasztháború feletti bosszúvágytól lihegő országgyűlés rendkívül szigorú törvényeket hozott a jobbágyok kötelezettségeiről és korábbi jogaik ellen. A legsúlyosabb az volt, hogy „röghöz kötötték” őket, vagyis megvonták tőlük az egyik földesúrtól a másikhoz költözés szabadságát. Gyakorlatilag megfosztották őket attól a lehetőségtől, hogy munkaerejüket vagy termelőképességüket mintegy alku tárgyává téve szerezzenek maguknak akár az egyik földesurat a távozással fenyegetve, akár egy másikat a hozzáköltözéssel kecsegtetve jobb feltételeket.

A gyermek jobbágyok és a felnőtt jobbágyok között azonban a törvény egyértelműen különbséget tett. Egyik paragrafusa azt mondta ki, hogy „...ha az

2 Ph. Ariès: *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Librairie Plon, Paris, 1960.

3 L. Pollock: *Forgotten Children. Parent-child relations from 1500 to 1900*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983. volt az első kiadása az azóta sokszor megjelent könyvnek.

4 S. Shahar: *Childhood in the Middle Ages*. Routledge, New York, London, 1990.

anya az ő fiát, gyenge kora miatt, magával vinné, ez a fiú mindazáltal (teljes vagy házasodásra alkalmas kort érve) régi lakóhelyére köteles visszatérni”.⁵ Vagyis ha az anya bizonyos, egyébként más paragrafusokban meghatározott feltételek mellett, alapszabályként mint özvegy, mégiscsak elköltöznék, gyermekkorú fiát a földesúr köteles elengedni, csak a gyermek felnövekvését követően követelheti vissza.

A gyermek jobbágy feletti rendelkezési jogukat a jobbággyal szemben korlátlan hatalmú földesurak ezek szerint önként, mert országgyűlési törvénnyel, korlátozták. Nincs szó arról, hogy a gyermek jobbágnak – holott a gyermekek a paraszti társadalomban nagyon fiatal koruktól fogva munkaerőnek számítanak – az uraság iránt kötelezettségei lennének. A leánygyermeket a törvény talán azért nem említi külön, mert ők természetesen követhették az anyjukat. Ezt a magától értetődő szabadságot nem kellett törvénybe foglalni. Nyilván az anyjukkal együtt helyben maradt leányokra vonatkozik az a rendelkezés, miszerint „a leányok... szabadon férjhez mehetnek és elköltözhetnek.”⁶

Ha a kor legbrutálisabb törvénye kifejezetten leírta a gyermekkorúak kivételezett státusát, nehéz volna feltételezni, hogy a kortársak a gyermekkort nem tekintették az egyén sajátos életszakaszának. A dühös hangulatú urak nyilván a tudatukban mélyen gyökerező szemlélettel emelték ki a gyermekeket az általános érvényű megtorlás hatálya alól. Ez a szemlélet nem volt új a 16. század elején. Messzire követhető visszafelé a történelemben. Világosan kifejeződött már a honfoglaló magyarok bizonyos cselekedeteiben is.

A gyermekek megkülönböztetése a felnőttektől a honfoglalóknál egyértelműen kitapintható. Abból az időből, a 10. századból hazai írott forrásaink nincsenek ugyan, de a temetők, a sírok és sírmellékletek alapján, mint sok másról, az akkori gyermekek helyzetéről is lehet tájékozódni. A honfoglalás kori sírleletek száma nem nagy. A meglévők is világosan tanúskodnak azonban a gyermekek státusáról.

A gyermekeket eltemették éppen úgy, mint a felnőtteket. Sírmellékleteket is helyeztek el mellettük. És a kutatók feltártak vagy találtak ugyan hiányos, illetve kifosztott gyermeksírt is, ahogyan számon tartanak ilyen felnőttsírokat, a legtöbb gyermeksíron azonban azt mutatja, hogy eredetileg ló, lószerszám, ékszer, esetleg valamilyen más tárgy volt bennük, mint a felnőttsírokban. Voltak közöttük előkelők és szolgai állapotra valló, kevésbé gazdag sírok. Vagyis a gyermekkor létezése nem korlátozódott a társadalmi elitre.

A gyermekek és a felnőttek közötti lényeges különbség az, hogy akármilyen gazdag vagy szegény mellékletekkel temettek is el egy-egy honfoglaló gyermeket, munkára vagy vadászatra utaló tárgy nem került melléjük.⁷ Egyértelmű a tanulság: ha ezen a világon a felnőttek elfoglaltságaiba nem vonták be a gyermekeket, nem kellett dolgozniuk sem, akkor ne jelenjenek meg felnőttként a túlvilágon. Hozzátehetjük, olyan korú gyermekeket nem képzeltek el haláluk után sem felnőtteknek, akik a lovat már meg tudták ülni, hiszen lovat, lószerszámot helyez-

5 1514. évi 21. tc. 3.

6 1514. évi 21. tc. 1.

7 László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Múzsák, Bp., 1988. 132., 144–146., 159., 165.

tek el mellettük. Legalábbis azok mellett, akiknek a sírja megkerült. A csecsemősírok valószínűleg a mellékletek hiánya miatt pusztultak el.

Végeredményben nem tudjuk, mikor alakult ki a magyarok gyermekkor-tudata. Mire a honfoglalás végbement, bizonyosan megvolt. Az időpont tehát valahol a honfoglalás előtt lassan csordogáló nomád történelemben rejtőzik. Lehet, hogy éppen a nomád életmód volt a forrása.

A GYERMEK ÉRTÉKE

A gyermekek értékét sokféle módon lehet mérni. Többek között azon, hogy akarták-e őket vagy nem. Erre a kérdésre a kora újkor Magyarországnak jobbágyaitól az a nem meglepő válasz érkezik, hogy egyesek kétségbeesetten vágytak gyermek után, mások mindent hajlandóak voltak megtenni azért, hogy ne szülessék gyermekük. És még csak státusbeli különbségek szabályosságát sem lehet megállapítani.

Így például minden logika szerint a házasságon kívül élő nők igyekeztek a szülést elkerülni. A gyermek utáni vágy legsajátosabb adata azonban, az ilyen természetű információk teljességét, tehát más társadalmi elemekéit is beszámítva, egy sorozatos törvénytelen kapcsolatokat fenntartó jobbágyasszonytól származik. Ő leányt akart; minden más olyan esetben, amikor a vágyott gyermek neméről tudunk, fiút vártak.

Konc Juditról derül ki az, hogy leányt akart. „Én csináltatnék gyermeket, csak leány lenne... nem félnék azért az Istentől, hogy megbüntetne” – mondta átlítólag valakinek. Egy másik tanú szerint „csináltatna” magának leányt, „ha csak annyi lenne, mint a kisujja is”, de fél, hogy kiseprűzik.⁸ Azt lehetne gondolni, az asszony szikkadt, frusztrált személyiség volt, aki reménytelen magányában beszélt ilyen irracionális vágyról. Valóságosan Konc Juditnak már volt két fia. Az egyik még valószínűleg törvényes, a másik törvénytelen. Nagy korkülönbség lehetett közöttük, mert Judit terhessége körülményeit megbeszélte az idősebbel, vagyis az a fiú már nem volt kicsi. Tudott az anyja általában laza erkölcsű életéről is. Az adatokat Konc Judit bűnperének jegyzőkönyve tartotta fenn. Az asszony paráznaság és tolvajlás vádjával állt törvényszék előtt. A jegyzőkönyv minden információját összeszedve, ez a Konc Judit vidám, közvetlen nő lehetett, aki nem fölényeskedett a fiával, nem titkolódzott sem előtte, sem mások előtt. Alighanem élvezte az életmódját. Ezzel egyeseket irritált, bár a tanúk vallomásai általában nem ellenséges hangulatúak. Valaki azonban feljelentette, vagyis nyilván voltak ellenségei.

Ami a leány utáni vágyát illeti, semmilyen célszerű szempont nem látszik mögötte. Konc Judit egyszerűen szeszélyből, öncélúan kívánt magának a két fiú mellé még egy leányt is. Annak a ténynek, hogy az egyik tanú szerint Isten büntetésétől nem félt, de egy másik azt mondja, a kiseprűzéstől tartott, nem érdemes

⁸ Komáromy Andor: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. MTA, Bp., 1910. 155. 144.

jelentőséget tulajdonítani. A nő nyilatkozhatott hol így, hol úgy; félre is érthették. A lényeg azonban, a leány kívánása bizonyos.

Mégis túlzás volna egy laza erkölcsű nő érzéseit tipikusnak tekinteni. Arra a tényre azonban Konc Judit esete felhívja a figyelmet, hogy a jobbágyok vágyhattak tisztán érzelmi okból gyermek után. Ezt azért kell ennél a nőnél leszögezni, mert hasonló, beszélőnek nevezhető adat a gyermek utáni vágyról jobbágyoknál nagyon ritka. Rendszerint egyszerű tények vannak, és általában nem tudjuk, milyen családi körülményeik voltak azoknak, akik a gyermek utáni vágyról tanúskodnak.

Csak közvetett adat van 1591-ből Lucia Pálnétól, akit sokszoros házasságtöréssel vádoltak egy kis Bihar megyei faluban, Feketebátorban. Furcsa irat tartotta fenn az adatot: egy vagy több falubeli ismeretlen hatóságnál feljelentette a helybeliek egy csoportját mindenféle szexuális kihágás miatt. Lucia Pálné e szerint a feljelentés szerint, ahogyan egyébként a férje is, többekkel paráználkodott. Egyik szeretőjéről pedig állítólag azt mondta, azért hál vele, mert ő a gyermeke apja. Így hangzott az indoklás: „az én uram nekem gyermeket nem csinálhatott volna, de Nagy Balázs csinálta.” Ez a mondás vagy elhangzott, vagy nem. A lényeg tekintve mindegy. Ha tényleg Lucia Pálnétól származik, őrá volt ez a szemlélet jellemző, ha nem, arra, aki leírta. A lényeg az, hogy eszerint minden társadalmi szabály felett állónak tekintették a gyermek utáni vágyat.

Más adatok rendszerint sokkal szárazabbak. Vida Mihályné Örsébet asszonyról például, aki a meddőségét gyógyíttatta, még az sem derül ki, mikor, vagyis hány éves korában kereste a gyógyulást. Negyvenévesen bizonyosan gyermektelen volt. Akkor mondta el, hogy János deáknéhez „járt” valamikor. „Sok adományt” is adott neki abban a reményben, hogy „ő azt cselekszi, hogy kétség nélkül leend gyermeke”.⁹ Lakatos Györgyné leánya, Jutka esetében a férj vágyott gyermek után. A környezete mindenesetre úgy értesült, hogy az asszony azt mondta az orvos asszonynak, „az ő férje tudakoztatja”, miért nem lehet gyermekük.¹⁰

Ugyancsak egy apa, Kis András keseredett el 1627-ben azon, hogy két gyermeke egymás után halva született. Mivel kocsmáros volt, azt a megoldást választotta, hogy vendégül látta a bábát és „kérte az Istenért, hogy ha valamit tud, ne hagyja a feleségét úgy veszni és gyermeket halva szülni”.¹¹ Dienes György hetven esztendővel később négyes ikrek halála miatt esett kétségbe. A bába „idétlenül” koraszülést idézett elő, holott már csak egy hónapig kellett volna várni a normális szülésig, panaszkodott.¹²

Újhelyi Szabó Istvánné viszont elzárkózott attól, hogy külső segítséget vegyen igénybe, holott gyermektelen volt. Amikor egy ilyen dolgokban köztudottan jártas asszony megkérdezte tőle, akarja-e, hogy legyen gyermekük, azt válaszolta, „akarnám, ha Istentől lenne”.¹³ Mások sem természetes módon, sem segít-

9 *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768.* I–III. Kiad. Schram Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. (a továbbiakban: Schram). I. 458.

10 *A magyarországi boszorkányság forrásai.* I–II. Szerk. Bessenyei József. Balassi Kiadó, Bp., 1997. I. 456.

11 *Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye.* I–II. Szerk. Klaniczay Gábor–Kristóf Ildikó–Pócs Éva. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Bp., 1989. (a továbbiakban: Kisebb forráskiadványok). 400.

12 Schram II. 303.

13 Komáromy: i. m. 155.

séggel nem akartak gyermeket, sőt egyesek a segítséget ahhoz ajánlották, hogy ne legyen gyermek. Elképesztő, de nem hihetetlen történetet adott elő például Szabó Mihály tanú egy varróasszonyról, aki 1627-ben volt boszorkányper vádlottja Komárom megyében. Az asszony annak idején, amikor a legény a lakója volt, felajánlotta neki feleségül a leányát. Szabó az ajánlatot visszautasította. Azal az ígérettel sem lehetett megnyerni, amivel az asszony kecsegtette. Azt mondta állítólag, „én megcselekszem, hogy nyolc évig sem lesz gyermeke”, a leánynak tudniillik.

Úgy látszik, az ilyen képesség feltételezése nem volt szokatlan; valamilyen főzet formájában talán eszköz is volt a gyakorlásához, mert az ország egy egészen más részén, Borsod megyében nagyjából ugyanakkor bizonyos Szabó Pálné állítólag azt hirdette magáról, „hogy ő olyat tud csinálni az asszonyembernek és leánynak, hogy ha mind az világ papja, barátja csinálja is neki, mégsem lenne gyermeke...”

A közvetlen, közvetett, beszédes vagy száraz adatok felsorolásának a végére az a tény kívánczik, miszerint olyan információ, amelyik a leendő gyermeket mint leendő munkaerőt vette volna számításba, nem került elő. Mivel azonban számtalan adat lappang, illetve nem is várható valamennyinek a felszínre kerülése, nem kizárt, hogy egyes magyarországi jobbágyságok megfelelték az elméletek elvárásainak és azért kívántak gyermeket, mert munkáskézre volt szükségük.

Végeredményben egy tényt lehet nagyon különböző eredetű és eltérő természetű adatok alapján bizonyosan megállapítani. Azt nevezetesen, hogy a gyermek utáni vágy tekintetében a paraszti társadalom nem volt homogén, arctalan tömeg. Egy-egy személy egyéni belső adottságaitól vagy külső életkörülményeitől függött az, hogy akar-e gyermeket vagy igyekszik a gyermekáldást elkerülni.

A GYERMEKKOR KEZDETE

A gyermek élete akkor kezdődött, amikor fogantatásáról a szülők és a környezetük tudomást szerzett. Jogilag és érzelmileg attól az időponttól foglalkoztak vele.

A magzat jogi státusát nagyon beszédesen mutatja be egy úriszéki per a szalónaki uradalomban. A pert születendő gyermeke jogán egy fiatal özvegy, Kovács Györgyné indította saját nevelőapja, Kovács Márton ellen, aki egyben a magzat nagybátyja volt. A per tárgyát a Kovács család vagyonának néhai Kovács Tamásra eső része képezte, többek között annak a jobbágyságoknak a fele, amelyen az alperes a felperest felnevelte.

Kovács Györgyné története itt a magzat miatt kerül bele a tárgyalásba, de érdemes mintegy mellel arra is figyelni, hogy az asszony nem elnyomott, arc nélküli, tompa lény, hanem az öntudatos, sorsát a saját kezében tartó nő megtestesítője. Ha a modern-nem modern ellentétpár tarthatatlansága a bölcsőt ringató jobbágyság apával kapcsolatban nem derült volna ki, úgy lehetne fogalmazni, Kovácsné a modern asszony eszménye. A modernség fogalma nélkül azt mutatja, hogy a jobbágyságtól a női önállóság távolról sem volt idegen.

A magzattal kapcsolatos ügyre visszatérve, a perben forgó telek régóta volt a Kovács család tulajdonában; még a 16. század közepén szerezte Márton apja, akinek a halála után két fia, Kovács Márton és Kovács Tamás egy háztartásban maradt, a fivérek az apai gazdaságot nem osztották fel maguk között. Életük azonban nem alakult egyformán. Tamás megnősült, majd gyermekei is születtek, Márton viszont nem vett feleséget. Aztán Tamás még viszonylag fiatalon meghalt, és öt gyermekét Márton nevelte fel egyedül. Felnövekvésük után pedig „tartotta” őket, vagyis megint csak egyben maradt az akkor már ősinek számító telek.

1618-ban, a per idején, huszonöt éve éltek Tamás utódai Mártonnal, az egyik fiú meg is nősült anélkül, hogy elköltözött volna. A dátumokból követhetően a kor egyik legsúlyosabb megpróbáltatását, a tizenöt éves háborút vészelték át ily módon együtt, és valószínűleg nem volt közöttük ellentét. A per jegyzőkönyvéből, amiből a Kovács család életét meg lehet ismerni, semmi korábbi nézeteltérésre nem történik utalás. Akkor viszont újabb haláleset történt a családban. Meghalt Tamás egyik fia, és a fiú özvegye véget vetett a valódi vagy látszólagos családi egyetértésnek.

Kovács György özvegye nyilván el akart költözni néhai férje rokonaitól. Ez a szándék érthető. Az adott helyzet közelebbi ismerete nélkül is könnyen el lehet képzelni azt, hogy energikus nő más sorsot szánjon magának, mint egy öregedő férfi gyámkodása alatti életet. És Kovács Györgyné bizonyosan nem volt tehetetlen egyéniség, ha az örökösödési eljárást rögtön férje halála után megindította. Talán már a férjével együtt sem szívesen élt a rokonoktól hemzsegő háztartásban.

Éppen ennyire érthető azonban az is, hogy Kovács Márton nem kívánt a vagyonától megválni egy még meg sem született örökös kedvéért. Így érvelt – Tamás árváira utalva – az úriszék előtt: „...szépen tartottam őket, magamnak pedig semmit sem vettem, sem feleségemnek, sem gyermekemnek, mert nem volt feleségem...” Az ítélet szerint végül megtarthatta magát a teljes telket, de egyébként minden más ingatlannak vagy ingóságnak a felén meg kellett az özvegygel, illetve a magzattal osztoznia, és „az gyermek tartására” ítélték a fiatalasszonynak egy fejős tehenet.

Gyermek volt tehát mind meghatározását, mind jogait tekintve a magzat. És feltűnő, hogy az úriszék nem rendelt várakozási időt, jöllehet a gyermek születése már nem lehetett messze. Nyilván nem egyik napról a másikra került egy ilyen per az illetékes bírák elé. Biztos tényként számoltak tehát a magzat világra jöttével. Másrészt a felperes sem kért haladékat. Nem arra hivatkozott, hogy az örökös esetleg meg sem születik, hanem a saját szempontjából racionális érvekkel védekezett az alperes követelése ellen, de – úgy látszik – a magzat esetleges halálát nem számította a racionálisan várható fejlemények közé.

Az élet egy egészen más szférájából vett példák ugyancsak azt mutatják, hogy a magzatot a kortársak létező gyermeknek tekintették. Ez a másik szféra a különböző okokból halálra vagy más büntetésre ítélt állapotos nők világa. Az ítélet minden ismert esetben külön szól a magzatról, akinek nem volt része az anyja bűnében, nem bűnhődhet tehát vele együtt. A magzat ártatlan.

1643-ban például egy kis faluban, Lózson, Szalay Pál leánya, Ilona férjnél volt ugyan, de mégis sokfelé paráználkodott. Ezzel a váddal került az úriszék elé.

Nem világos, ki jelentette fel. Az viszont nyilvánvaló, hogy a terhességét ő maga vallotta be. Vagyis az alakján nem látszott; különben nem így állna a jegyzőkönyvben: „nehézkessnek vallja magát lenni”. Az irat szövegösszefüggéséből egyébként úgy tűnik, mintha állapotára hivatkozva az asszony a büntetést akarta volna elkerülni vagy mérsékelteni. Nem sikerült neki. A fővesztés ítéletét az úriszék kimondta. Ilona csak halasztást kapott. A bírák bizonyítás nélkül elhitték a vádlott állítását. Vetélésre sem számítottak. Nem feltételes módon, hanem egyenes állítással döntöttek: nehogy a „terhiben levő ártatlant” megöljék, el kell halasztani a kivégzést addig, míg „szülése után a gyermeknek föltartása lehet”.

De sokkal bonyolultabb helyzetekben sem felejtkeztek el a születendő gyermekről. 1596-ban egy leány kénytelen volt bevallani, hogy „nehézkess”, vagyis gyermeket vár, de mivel két szeretője is volt, nem tudja, melyik legény a születendő gyermek apja. Az úriszék külön választotta a felnőttek és a magzat ügyét. A felnőttekre az ítéletben azt mondta ki, hogy a leányt szülés után verjék ki a városból, majd vegye feleségül „az második legény”, a másik pedig fizessen „bika-pénz”-nek nevezett bírságot. A jegyzőkönyv szövegéből nem világos, milyen alapon különböztették meg a leány szeretőit. A születendő gyermeket viszont egyértelműen kivonták a zavaros viszonyokból. Mintha csak előttük lett volna, úgy írták be a jegyzőkönyvbe: „az gyermeket az bíró hozzá vegye és tartsa mind városul”. Vagyis a magzat, majd ha megszületik, a hatóság gondozásába kerül.

Máskor az illetékesek, bár a magzatra, „a terhiben levő ártatlant” gondoltak, nem voltak ennyire körültekintőek. Amikor egy Velka Anna nevű özvegyasszonyt 1673-ban Garamszentbenedeken az egész birtokról való kivesszőzésre ítélték, a születendő gyermek sorsát tehát értelemszerűen nem tudták figyelemmel kísérni, csak azt mondták ki róla, hogy az asszony „meg ne ölje, conserválja, máskint, ha szánt szándékkal megölné, ország törvénye szerint büntetessék...”¹⁴

Ezek szerint a kortársak a magzattal szemben nem voltak közönyösek. Nem tette őket fásulttá az, hogy a magzat gyakori halálát tapasztalták; a vetélések magas aránya a kora újkorban vitathatatlan. Úgy tűnik, itt kifejezetten a demográfiai következtetések logikájával szemben viselkedtek. Arra, hogy sok magzat meghalt, nem az éppen adott, élő magzat halálának a feltételezésével reagáltak. A magas gyermekhalandóság hatásának a vizsgálata még hátravan.

A magzat és a szülők érzelmi kapcsolatáról Magyarországon viszont csak az arisztokrácia köreiben maradtak fenn bőven források. Náluk részletesen lehetett ábrázolni.¹⁵ A jobbágyoknál azonban erről egyelőre nincs adat. Közvetett információként talán hasznosítható az a tény, hogy a várandós asszonyokat különös gonddal vették körül. Az áldott állapotban lévő nőket nem tekintették betegnek, mint állítólag Nyugat-Európában, ők maguk sem húzódtak vissza a nyilvánosságtól. Ahogyan gróf Nádasdy Tamás nádorról a 16. században tudjuk, hogy idegenekkel is levelezett felesége terhességéről, úgy értesülhetett mindenki egy-egy jobbágyasszony állapotos voltáról. Amikor egy fiatalasszony kocsonyát kívánt,

¹⁴ Úriszék 840.

¹⁵ *Beloved Children. History of Aristocratic Childhood in Hungary in the Early Modern Age.* Ed. K. Péter. Central European University Press, Bp.–New York, 2001.

anyja szomszédja ecetet ajánlott fel a kocsonyához, mert úgy jobb. És ahogyan gróf Nyáry Krisztina majdnem száz évvel később terhesen megjelent a férje nádori beiktatásán, majd a szülés előtt nem sokkal III. Ferdinánd koronázásán, úgy intézték az ügyeiket mintegy természetesen az állapotos jobbágyasszonyok.

Mint szokást mutatja végül a törődést várandós asszonyokkal, közvetve a magzattal egy igen szerencsés véletlen folytán fennmaradt adat. 1618-ban bizonyos Tot Vida tanú úgy magyarázta meg azt, hogy egy peres ügy kritikus pillanatában miért volt éppen Macedon, bár nem ott lakik, hogy azt mondta „az leányát meglátni” ment oda, „minthogy itt volt hasas leánya”. Vagyis nemcsak saját érzelmi igénye volt a látogatás a leendő unokánál, hanem Tot Vida azt is feltételezte, hogy a bíróság a magyarázatot, azaz a látogatást természetesnek tartja.

KÜZDELEM A GYERMEKET FENYEGETŐ HALÁL ELLEN

A gyermek és a halál problémáját különös figyelemmel kell vizsgálni. A jobbágy-szágon túlterjedő körből származó adatok bevonása is indokolt, mert az elvontan gondolkozó, illetve a tényekre alapozó szemlélettel rajzolt történeti kép talán ebben az ügyben tér el egymástól a legerőteljesebben. A struktúrák logikájából az következik, hogy a kora újkori társadalmak általános, minden társadalmi egységre érvényes jellemzője a halál Istentől akart sorsszerűségének a tudomásulvétele. Különösen a nagy gyermekhalandóságot tapasztaló parasztság volt a szerint a felfogás szerint közönyös a gyermek halálával szemben. A tények viszont azt mutatják, hogy a társadalom minden szintjén küzdöttek ellene.

Magyarországhoz legközelebb Arthur E. Imhof, aki a 16–18. századi Közép-Európa világáról írt könyvet, tárgyalta a gyermekhalál és a társadalom kapcsolatát. Konkrétan az infanticidiumnak nevezett, a közvetlen gyermekgyilkosságtól a köztudottan rossz szoptatós dajkákhöz kihelyezésen át a szülők ágyában történt fulladásig terjedő jelenségcsoport magyarázata során szólt róla. Erről a jelenségcsoportról egyébként mindenütt sokat írnak, sokan a gyermekszám születés utáni korlátozásának tekintik, és többé-kevésbé természetesnek tartják.

Imhof halvány utalással arra, hogy amit előad, valamilyen módon a katolicizmushoz kapcsolódik, azt mondja, az akkoriak értelmezése szerint az e világi halál nem az élet végleges elmúlását jelentette. „Csak egy hágó, egyfajta cezúra volt az evilági földi élet és az azon túli örök élet között, s a földön túli rész magától értetődően fontosabb volt.” Ilyen módon az, ami a mi fogalmaink szerint bűnös közöny a gyermekkel szemben, valóságosan „valami utólagos isteni családtervezés volt”. Ebbe az emberek szándékosan nem avatkoztak be. A gyermek mielőbbi halálát kívánták, hogy minél ártatlanabb állapotban érje el az örök üdvösséget.¹⁶

Ennek a diagnózisnak az összehasonlítása forrásokból szerzett adatokkal jól érzékelteti az elméleti és a tapasztalati történetírásból adódó eltérést. Csak ilyen természetű eltérés magyarázhatja meg ugyanis azt, hogy bár Imhofnál

16 A. E. Imhof: *Elveszített világok*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. 121., 169–185.

Közép-Európa Németországot, Svájcot és Ausztriát jelenti, vagyis szerinte ott kívánták az ártatlan gyermekek halálát, Ausztriától egy lépésre, Magyarországon, nincsenek erre az érzésre adatok. Az ártatlan gyermek halálát kívánó szülői érzés a katolikus teológiából logikusan levont következtetés, de forrásokból nyert tények alapján elképesztően hat.

Források nem szólnak arról, hogy szülők bármilyen okból gyermekük halálát várták volna. Leszámítom természetesen a marginális helyzetükben és szülés után megzavarodott idegállapotukban gyilkos anyákat. A társadalmilag elfogadott az adatok szerint is a halálnak mint Isten akaratának elfogadása volt. Ebben, legalábbis akkor, amikor leírták az érzéseiket, tehát a kutatás számára hozzáférhetőek, az emberek tudomásul vették minden felekezet azonos tanítását. Arról viszont, hogy mit gondoltak valóságosan, semmi információnk nincs, mert a történeti források a gondolat kutatására alkalmatlanok. Alkalmasak viszont annak a bemutatására, hogy a jobbágyok, mint mindenki más, felekezeti hovatartozástól függetlenül gyógyították a beteg gyermekeket. Tudtak a gyógyítás és a gyógyulás összefüggéséről. Ha olyan bonyolult rendszerben gondolkodtak volna, ahogyan az elmélet elvárná, visszariadtak volna attól, hogy a gyermek gondozásával kitolják az isteni akarat beteljesedését. Az adatok szerint viszont a maguk bárdolatlan módján egyszerűen mindent megtettek gyermekeik egészségesen tartásáért.

Idézhetünk teológiaiailag rendkívül képzett embereket és a tanokat falusi templomok prédikációiból ismerő vagy nem ismerő jobbágyokat: nem szólnak arról, hogy kívánnák a gyermek halálát.

Teológiaiailag rendkívül képzett tanúsítója a gyermekhalál ellen hatékony gondoskodás eszméjének gróf Batthyány Ádám felesége, Poppel Lobkovitz Éva, valamint gróf Esterházy Miklós. Az első protestáns volt és maradt, bár a magyarországi római katolikus egyház feje írt az áttérítése céljával neki ajánlott teológiai értekezést, és mind fia, mind férje katolizált. A második iskolás korában lett protestánsból katolikus, majd a jezsuiták legodaadóbb világi támogatója lett, többeket áttérített, és maga is fogalmazott térítő célú iratot.

Gyermek halálán 1627-ben szólalkoztak össze. Batthyány grófné Esterházyt és feleségét vádolta egy kisleányuk halála miatt. Félreértés nem lehet; Esterházy Miklós maga számolt be a vádról a feleségének. Leveléből az is kiderül, hogy amikor a grófné rátámadt, nem mentegetődzött Isten akaratával. Ehelyett arra utalt, hogy Batthyányék is veszítettek már el gyermeket. Feleségéhez pedig azzal a kéréssel fordult, hogy a másik kisleányra jobban vigyázzon. „Az gyermekcsére idején gondot köll viselni” – írta.¹⁷ Poppel Lobkovitz Éva is, Esterházy is tudta, mit tanítanak az egyházak a halál és Isten akaratának az összefüggéséről, mégsem jutott egyiküknek sem eszébe a Mindenhatóra hárítani a felelősséget.

És Esterházy, bár jobb katolikust nehéz elképzelni, nem azt írta haza, hogy az első kis ártatlan után igyekezzenek a fiatalabb, tehát még ártatlanabb kisleányt az első után küldeni. Az elmélet logikájából az következne, hogy a két kistestvér boldog együttlétét kívánja az üdvösségben. Esterházy Miklós, a nagy katolikus azonban másként ítélte meg a helyzetet. Reszketett a gyermekeiért és az unokáiért. Amikor jóval a grófnéval volt összeszólalkozás után az akkor életben ma-

17 Esterházy Miklós Nyáry Krisztinának, 1627. június 20. In: *Történelmi Tár*. 1900. 36.

radt kisleánynak is gyermeke született, egyszer kétségbe esett, mert a csecsemő állán kis pattanások keletkeztek.

Más példáját adja a gyermeket óvó gondoskodásnak egy másik Batthyány grófné a 16. század elején. Ő megtudta, hogy emberei „egy szegény árvát” úgy ejtettek le a szekérről, hogy a lába megsérült, talán soha nem gyógyul meg. Nem örült, bár történetesen katolikus volt, a kisfiúhoz így talán közelebb került halál gondolatának. Ehelyett kifakadt: „Isten ellen való dolog ez.” És utasította az unokaöccsét, derítse ki, ki a hibás, és büntesse meg az illetőt vagy kötelezze arra, hogy meggyógyíttassa a gyermeket. A levél szövegéből egyértelműen nem családtaggal, hanem egy jobbágygyermekkel szemben gyakorolt gondatlanság háborította fel a főúri asszonyt.¹⁸

Maguknak a jobbágyoknak a világában, egy kis faluban, Kupán élt 1629-ben Ikervári András, akinek a kétéves, beteg kisfia meghalt. Ő az Isten akaratába belenyugodott. Előtte azonban küzdött a gyermekért. Így adta elő: „Sokat gyógyíttattam és fáradoztam érte, de sehol meg nem tudták gyógyítani.”¹⁹ A 18. század elején Koczó Mihály jobbágy beteg fiacskájához, ahogyan a gyermeket meghatározta, egy asszonyt fogadott fel gyógyítani. Az asszony kenőcsöt adott, ami azonban nem használt. „Azért bizonyosan őmiatta halt meg az gyermek” – fejezte be Koczó az eset elbeszélését. Furta Tamás viszont 1618-ban Semptén gyermeke kezének a gyógyulásáról számolt be.²⁰ Sente Pál majdnem tíz évvel később Istók nevű unokájához hívott egy asszonyt, aki meg is gyógyította a kisfiút.²¹

A források szerint az akkori emberek még egészen extrém esetekben sem nézték közönyösen a gyermeket fenyegető halált. 1642-ben egyszer boszorkányság vádjával, vagyis rendkívül megvetendő okból több személyt elfogtak, de az illetékes tiszttartó, Réz Benedek nem tudta, mit tegyen velük. Az egyik asszonnyal ugyanis vele volt a gyermeke, és Réz félt, hogy a fogságot a gyermek nem éli túl. Dilemmájával a földesúrhoz fordult. Ezt írta neki: „Az egyiknek kis gyermeke vagyon, még nincs esztendő, ha oly helyen tartják, ez kis gyerek elvész tőle.” Sajnos, nem tudjuk, az úr mit válaszolt, de az urasági ember nyilván nem tárta volna elébe a problémát, ha nem feltételezi, hogy az uraság osztja a jobbágygyermeket fenyegető halál miatti aggodalmát. A tiszttartó nem választotta azt a megoldást, hogy az isteni akarat mögé bújva a kis ártatlan üdvösségét kívánja és így sorsára hagyja a boszorkány kisgyermekét, pedig praktikusán sokkal egyszerűbb lett volna. Minden arra utal, hogy nem volt szokás a gyermeket fenyegető halállal szemben nem fellépni.

Mindez nem azt jelenti, mintha nem lettek volna gyermekgyilkosságok vagy nem tettek volna ki gyermekeket. Jellemző lehet azonban az, hogy Sárospatakon a jezsuiták 1662 és 1704 között, mialatt háborúk sorozata vonult át a településen és egy ideig császári katonaság állomáshelye is volt, egyetlen kitett – exposita – kisleányt kereszteltek meg. Részint a katolikus tanítások következtében, részint

18 Batthyány Ferencné Szvetkovich Kata Batthyány Kristófnak, 1536. július 7. MOL P 1314. Nr. 3741.

19 Schram III. 290.

20 Uo. 240.

21 Kisebb forráskiadványok 414.

azért, mert a jezsuiták a térítés szándékával éltek a református lakosságú Sárospatakon, tökéletesen kizárt az, hogy lett volna olyan talált gyermek, akinek a keresztelését megtagadták.

Első olvasatban ebből az a következtetés adódik, miszerint egy katolikus gyermeket hagyott el a családja, illetve egyet találtak meg 42 év alatt. Nem túl bonyolult gondolatmenettel azonban arra is rá lehet jönni, hogy mivel a talált csecsemők felekezeti hovatartozását nyilvánvalóan nem lehetett megállapítani, a gyermek – Erzsébet lett a neve – akármilyen vallású családba születhetett. Továbbá: ha a jezsuiták csak egy kitett gyermeket kereszteltek, mert csak egy lelket tudtak a római katolikus egyháznak ilyen egyszerű módon szerezni, Patakon sok kitett gyermek bizonyosan nem volt.

Szörnyű esetek viszont helyenként és időnként történtek, ismerünk is jó néhányat. 1657-ben Ostffyasszonyfán egy borzalmas sorsú nő ügyét tárgyalták az úriszéken. Egészen egyértelműen csak az derül ki a jegyzőkönyvből, hogy már hét esztendeje fogoly. Eredetileg azért fogták el, mert Horvát Jakab házában észrevették, hogy „az ganajban takarta”, és megölte újszülött gyermekét. Ezt nem tagadta. Aztán a forrás szövegéből nem világos, nem ölt-e meg még egy másik gyermeket is, aki az úriszék előtt tett vallomása szerint „halva lett”. Egyértelműnek látszik viszont, hogy az asszony a fogság alatt is szült. A per idején még élő gyermek sorsát és a történet végét azonban nem ismerjük. A század végén élt Nagy Kata esete ehhez képest jelentéktelen. Ő valamilyen szerrel mesterségesen idézte elő magánál a szülést, és a nyilván gyenge újszülöttet, ha egyáltalán túlélte a szülést, az ágya szalmájában megfojtotta.

Ezeket az eseteket, valamint a hasonlókat a környezetük elítélte. Nincs nyoma annak, hogy a kortársak túrták volna a gyermekek elleni erőszakot. A szoptatós dajkához kihelyezés pedig nem pusztíthatott. Magyarországon nem volt szokás gyermeket dajkaságba adni. Tulajdonképpen érthetetlen, hogy ez az Európában általános gyakorlat itt miért nem alakult ki. Mert a főrangú asszonyok és a nemesek túlnyomóan nagy többsége nem szoptatta a gyermekét. Inkább elviselték a mellgyulladás irtózatos kínjait, de nem jöttek rá, hogy szoptatással segíthetnének magukon. Akárhogyan volt is, a szoptatós dajkát, minden gyermekhez külön, saját udvarukban tartották, gondosan választották ki, és igyekeztek kedveskedni neki. A jobbágyasszonyok viszont rendszerint maguk szoptattak. Időnként elapadt a tejük, emiatt panaszkodtak, de a forrásokból nem derül ki, mit csináltak. Különleges megoldásnak látszik az, amikor egy hónapig „szalmaszálon által töltöttek tejet a gyermek szájába”, de lehet, hogy nem volt kivételes.

A szülők ágyában sem volt szokás a gyermeket véletlenül megfojtani. Ez a másutt állítólag túrt eljárás nem lehetett gyakori, mert a csecsemő helye a szülők ágya melletti bölcsőben volt. Illetve, ha nem karban, akkor bölcsőben tartották a kisgyermeket. Erre még a jobbágyság igen rossz forrásadottságai mellett is sok adat van. Kutas Jánosné például a 17. század elején egy faluban elment a barátnőjéhez, hogy megtanuljon tőle perecet sütni. Magával vitte a csecsemőjét, mintegy természetesen bölcsőben. Az izgalmas munka közben rájuk esteledett, és a forrásból úgy tűnik, Kutasné nem mert egyedül hazaindulni. Nem tudjuk, hogyan értesítette a férjét, értesítette-e egyáltalán. Lehet, hogy Kutas hívás nélkül

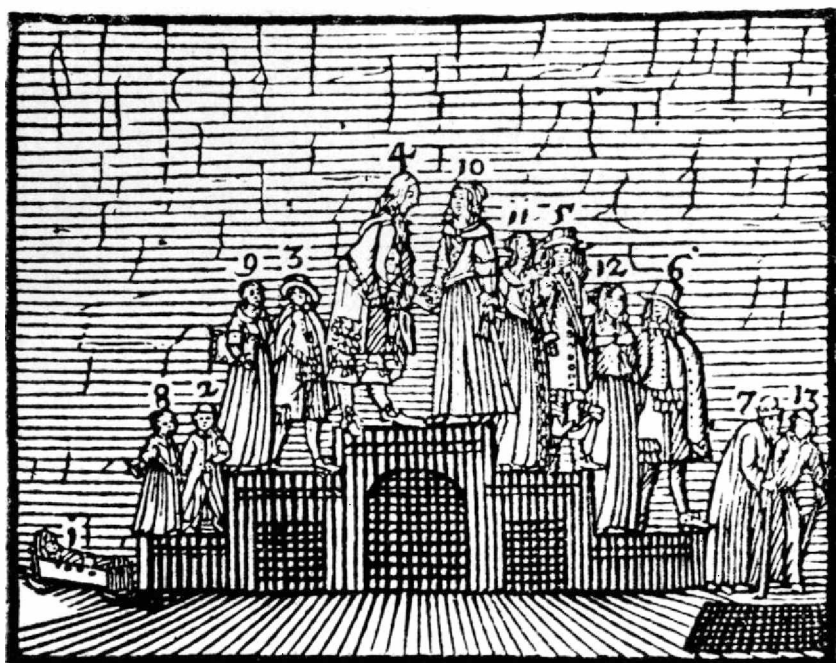
ment utána. A lényeges elem a szűkszavú elbeszélésben mindenesetre a lezárás: amikor az asszony végül is hazament, „Kutas János vitte hozzá az gyermeket bölcsőstül”.²²

Ezzel a gondoskodó jobbágyapáról szóló adattal le is lehet zárni a gondoskodó jobbágyapáról szóló adattal kezdett elbeszélést.

*A tanulmány megjelent a Műhely folyóirat
1995. évi 5–6. számában, a 141–148. oldalon.*

²² Asszonyok és férfiak tüköre. XVI–XVII. századi tanúvallomások. Kiad. Vigh K. Bp., 1980. 153.

Az embernek hét ideje

Az ember legelőször csöcsemő¹, azután szőlő-gyermek², továbbá nevedékeny-(felsördült-) ifjacska³, ennekutánna ifjú⁴, következőképpen ember-(férfi-)korrá jutott⁵, ezek után vén (koros) ember⁶, ezekután lehorgadt vénember⁷. Ekképpen a másik nemben is vadnak a kis bábgyermek⁸, a leánka⁹, a kisasszony (szűzleány)¹⁰, az asszony¹¹, a vénasszony¹², az ag kofa (vénanyós, baba, agnő)¹³.

Az házastársaság

Az házasság az Istentől rendeltetett a Paradicsomban egymás segítségére és az emberi nemzetségnek szaporítására. Az ifjú (nőtelen) legény meg akarván házasodni, bírjon vagy gazdagsággal vagy mesterséggel és tudománnyal, amelly arra való legyen, hogy mindennapi kenyeret kereshessen vele, hogy eltarthassa cselédjét (házát).

SZERELEM ÉS HÁZASSÁG A HAJNAL-HATÁRTÓL KELETRE

BEVEZETÉS

A szerelem és a házasság mindig is az irodalomtörténet, illetve az irodalomtudomány megszokott témái közé tartozott. A társadalomtudományok más ágaiban sokáig periferikus volt a jelentősége, újabban viszont nagyon bonyolult módon, sok áttétellel, a legfontosabbak közé került.

Ennek a helyzetnek a története a 19. század közepe tájt kezdődött, amikor egyébként is a nagy elméletek megalkotása volt napirenden. Akkor írta le Engels mintegy mellel, bizonyos Le Play nevű francia társadalomtörténész pedig munkássága fő eredményeként az emberiség történetét a családszerkezethez kötve.¹ Egymástól függetlenül és eltérő gondolati tartalommal dolgoztak, de lényegében azonos eredményre jutottak. Arra, hogy a család szerkezete az emberi fejlődés során a bonyolulttól az egyszerű irányában változik. Engels az emberiség jövőbeli boldogságának zálogát látta a szerelemre alapozott párkapcsolatban, Le Play az emberiség jövőjét féltette a szerelemből kötött, tehát szerinte ingatag párkapcsolattól. A jelenség értékelésében tehát távolról sem értettek egyet, de Engels és Le Play működése óta általános az a felfogás, hogy minél fejlettebb egy társadalom, annál inkább jellemzőek rá az egyedi párkapcsolatok, míg az elmaradott társadalmak házaspárjai különbözően szervezett nagycsaládokban élnek egy-egy családfő parancsuralma alatt.

Azt hiszem, vagy úgy látom az irodalom áttekintése alapján, hogy ennek az összefüggésnek sokáig nem tulajdonítottak különös jelentőséget. Akkor lett fontos, amikor az 1950-es évek vége felé a fejlettség, illetve elmaradottság problémája el nem kezdte a legkülönbözőbb tudományágak művelőit foglalkoztatni. Akkoriban írtak Európa régióiról, a világgazdasági rendszer kialakulásának következményeiről és hasonlókról. Alighanem a kétpólusú világrend hangulata, a kétféle társadalmi rend egymás mellett élése és versenye állt a dolgok ilyenén alakulása mögött. Nem tartom véletlennek azt, hogy a Nyugat fejlettségének, illetve a világ más részei fejletlenségének magyarázatát éppen akkor kezdték keresni, amikor az 1956-os forradalom leverése és a berlini fal felhúzása után a világ nyilvánvalóan kettészakadt. A két világ különbségének a problémája akkor „a levegőben volt”.²

1 Friedrich Engels: *A család, az állam és a magántulajdon eredete*. Először németül 1884-ben jelent meg; Frédéric Le Play: *L'organisation de la Famille selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*. Tequi, Paris, 1871.

2 Norbert Elias használta ezt a nagyon köznyelvi fordulatot sajátos tudománytörténeti fázis leírására: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Gondolat Kiadó, Bp., 1987. 247. [Társadalomtudományi Könyvtár.]

A Nyugat fölényét legegyszerűbben a szerelem-házasság jelenségével lehetett leírni. Itt a fogalmaknak a 19. század óta kódolt értelmük volt. Nem kellett magyarázni. Az a kijelentés, hogy az egyéni párkapcsolatra épült házasság európai jelenség, azt az állítást is magában foglalta, miszerint Európa fejlettebb, magasabb rendű, mint a világ más részei. A kijelentés John Hajnal angol demográfustól származik, aki 1965-ben jelentetett meg egy tanulmányt az európai házassági rendről. Azt írta le benne, hogy a kontinensen Szentpétervártól, illetve akkori nevén Leningrádtól Triesztig húzódó demográfiai határ nyugati oldalán az emberek nagyjából a 16. század fordulója óta más házassági szokásokat követtek, mint a túloldalon. Nyugaton az emberek későn házasodtak, későn haltak és aránylag kevés gyermekük született, továbbá minden új házasság új háztartás alapításával járt. Keleten, illetve az egész világon ezzel szemben korán kötöttek házasságot, korán haltak, egy-egy házaspárnak sok gyermeke volt. A nyugati az európai házassági rend, vagyis a Szentpétervár–Trieszt határtól nyugatra van Európa, tőle keletre a világ más részei.³

Ritkán volt még egyetlen tanulmánynak nagyobb hatása. Két szerkesztő által jegyzett, többszerzős kötetben jelent meg, vagyis olyan helyen, ahol könnyen elkerülhette volna az olvasók figyelmét, mint ahogyan a kötet többi tanulmánya nem is keltett különös feltűnést. De Hajnalét mindenki ismeri, aki a modern Európa kialakulásával foglalkozik. Nyilván az a magyarázat, hogy jó időpontban, jó témáról született. Az európai történelem nagyon kényelmes értelmezését adja ugyanis, mert nem leegyszerűsítés, ha úgy fogalmazok, hogy Hajnal szerint Európa, amin Nyugat-Európa értendő, azért lett egyedülálló a világon, mert európai emberek élnek benne.

Ez már Hajnal alapvető kijelentésében benne volt, aztán még tovább erősítette. Az 1965-ös tanulmány szerint az európai házassági rend egyedülálló; kialakulása nem függ össze városiasodással vagy iparosodással. Vagyis – ez az én magyarázatom – külső történeti tények nem hatottak rá. A megerősítést egy jóval későbbi, 1982-ben publikált tanulmány hozta, amely részint az első nyomán kialakult vitákra volt válasz. Akkor már nem családokról, hanem háztartásokról folyt a diskurzus, és Hajnal azt bizonyította, hogy vannak ugyan a világon az általa európainak nevezett jelenségekhez hasonló formációk, azok azonban a lényegüket tekintve nem európaiak.⁴

Mindezt az európai történelem kényelmes értelmezésének én ma nyilván azért tartom, mert most is vannak bizonyos problémák a levegőben. Ami a jelent érintő múltat illeti: állandóan Európáról van szó. Úgy szerepel a politikai beszédben, de sokszor a közbeszédben is, mintha a középkor óta létező fogalom volna. Valóságosan ez az Európa összes szervezetével, egész védelmi rendszerével és szerződéseivel együtt a második világháború után keletkezett.

Korábban Európa az volt, amit már a legelső Európa-térképek ábrázoltak, a Brit-szigetektől az Urálig terjedő, sokszorosán tagolt földrajzi és politikai egység.

3 John Hajnal: European marriage patterns in historical perspective. In: *Population in History*. Eds. D. V. Glass–D. E. C. Eversley. Aldine, Chicago, 1965. 101–143.

4 John Hajnal: Two Kinds of Preindustrial Household Formation System. *Population and Development Review*, 8. (September 1982) 3. 449–494.

Egy igen korai térkép a 16. században világosan mutatja az Európának nevezett nóialakon Iriát, vagyis Írországot és Moscoviát, a moszkvai fejedelemséget egyaránt. Rajta volt természetesen Ungaria is.⁵ Ezt a területet földrésznek neveztük, holott nem önálló kontinens. És voltak fejlettebb meg kevésbé fejlett részei, ősidők óta itt élő és viszonylag későn érkezett népei. Idővel, nem tudom pontosan mikortól, elkezdtek egyes részeit megkülönböztetni. Végeredményben az volt rá jellemző, amit Szepsi Csombor Márton úgy nevezett, hogy „*Europica varietas*”. Csak megemlítem, milyen végzetes célok szolgálatába lehetett állítani Spengler Nyugat-gondolatát.

A Hajnal-határ viszont, talán nem szándékosan, a második világháború után keletkezett Európa fogalmát vetíti vissza a múltba. Churchill híres fultoni beszédében a baltikumi Stettintől Triesztig húzta meg a vasfüggöny vonalát, a Hajnal-határ kísérteties hasonlósággal Szentpétervár és Trieszt között húzódik. Mintegy legitimizálja a politikai döntésekkel létrehozott kétpólusú hatalmi rendszert. Ha egyszer egy demográfiai határ Európa lényegéből következik, természetesen lehet neki politikai nyomatékot adni. A határtól nyugatra emberemlékezet óta európai emberek élnek, mi volna természetellenes abban, ha leválasztják róluk a nem európaiakat? És miért ne volna természetes, hogy a születésüknél fogva európaiak ódzkodnak saját Európa-fogalmuk megváltoztatásától? Mindebből az következik, hogy azok a hatalmak, amelyek a régi Kelet-Európa kirekesztésével megalkották Európa új, háború utáni fogalmát, ma jogosan állítanak feltételeket a csatlakozni kívánók elé.

A távolabbi múltnak pedig azért kényelmes értelmezése a Hajnal-határ, mert felszabadít a nyugat-európai fejlődés magyarázatának kényszere alól. Egyébként a múltat tekintve olyan kellemetlen tényekkel kell bajlódni, mint a gyarmatosítás. Azzal, hogy Nyugat-Európa gazdagsága Amerika kifosztásából, az őshonos lakosság kiirtásából fakadt. Erről egy-két évtizeddel ezelőtt még lehetett írni, ma már azonban nem szokás. Aztán eléggé elterjedt volt az a felfogás, miszerint Nyugat-Európa fejlődését a világgazdaság létrejötte alapozta meg. Vagy a gyarmatosítás nyomán feltámadt igények; az új birodalmak kiépítése a hajókötéltől a papírig és az írástudókig minden irányt bővítette a keresletet.⁶

Hajnal szerint viszont az európai házassági rend normái szerint későn házasodók, főleg a nők tudtak annyit összegyűjteni, hogy az egész gazdaságot befolyásoló keresletet támasszanak. A gondolatmenetet kérdéssel fejezte be: Vajon nem innen lendült neki Európa modern gazdasági fejlődése?⁷ Ezzel a kérdéssel, illetve ötlettel Nyugat-Európa minden sajátságát az európai házassági rendbe csomagolta be.

A későn házasodó nők megtakarításaiból felépült kapitalizmus első olvasás-ra abszurd ötletnek látszik, mégis óriási hatása volt. Közvetlenül nem vették át,

5 <http://ig.cs.tu-berlin.de/w98/13321564/Folien/pic05.html>. (Már levették a netről. Későbbi Európa nóialak van fenn Münster Cosmographiájából több helyen.)

6 Immanuel Wallerstein: *The Modern World-System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the 16th Century*. Academic Press, New York–London, 1974. [Studies in Social Discontinuity.]; *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Ed. C. M. Cipolla. Fontana, London, 1974. [Fontana Economic History of Europe II.]

7 Hajnal: i. m. 1965. 132.

legalábbis nem találkoztam a közvetlen átvételével, de gyakorlatilag minden Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában írt könyv a család vagy házasság történetéről szoros kapcsolatban tárgyalja a családszerkezetet, a házassági szokásokat és az iparosodást. Továbbá azt, hogy mennyire más emberek élnek a modern, európai családban, mint a világ minden Európán kívüli részén jellemző paraszti nagycsaládban vagy tradicionális családban.

A parasztság motívumát a diskurzusban nem Hajnal helyezte el; őt a nem európai család voltaképpen nem érdekelte. A paraszti, hagyományos társadalmak képe alapvetően E. C. Banfield angol társadalomtörténészről származik. Ő írt akkor, amikor a fejlettség–elmaradottság problémái kerültek napirendre, könyvet a parasztság szokásairól és gondolkozásáról. Az 1958-ban megjelent munka címe „Egy elmaradott társadalom erkölcsi alapjai” lett, és az akkori tudományos hangulatra jellemzően az iparosodáshoz viszonyítva, mintegy kívülről tekinti elmaradottnak a hagyományos módon élő parasztokat.⁸ Azt a tételt fogalmazta meg, miszerint a parasztok a sorsukba a változtatás igénye nélkül belenyugvó emberek. A tételt azóta mások számtalanféle összefüggésbe állítva ismételték meg.

Banfield nevét kevesebbet emlegetik, mint Hajnalét, mégis úgy tűnik, hogy külön-külön megalkotott koncepcióik idővel egy egységgé váltak. Az egység létrejöttében szerintem benne volt a történetírói kaszt erősen középosztálybeli jellege, a parasztságra tekintő szemlélete is.

Az egyesült koncepció nagyon leegyszerűsítve, mert sok hajtása van, azt jelenti, hogy Európában, amin gyakorlatilag mindenki Nyugat-Európát és esetleg hozzá még Északnyugat-Európát érti, valamikor a 16. század fordulója után kialakult a modern család és a modern egyéniség, míg másutt a hagyományos család és a hagyományos egyéniség maradt uralkodó. Az 1960-as évektől kibontakozó családtörténetben mindenesetre a szülőkből és gyermekeikből álló, mobil, öntörvényű, szerelemre alapozott elemi családban élnek az iparosodott világ modern emberei, míg a hagyományos nagycsalád, így a parasztok is kirekedtek a fejlődésből.⁹

Kirekedtek többféle értelemben is. Nem részesei egyrészt az iparosodásnak, másrészt az egyéniség és a bensőséges családi érzések kialakulásának. A tradicionális családi kapcsolatok ugyanis e szerint a felfogás szerint nem egyéni érzésekre épültek, hanem a családi szolidaritásra, amelyen belül a házaspár viszonyát a szülők ellenőrzik, és „a férj és a feleség nem többé-kevésbé szorosan, személyes érzéseik szerint összekapcsolódó egyének, hanem olyan csoporttagok, akik között kizárólagos kapcsolat van. Ezért a házasság alapja nem a szerelem, hanem a család által ellenőrizhető és kikényszeríthető »tisztelet«”.¹⁰ És a parasztok nemcsak a családon belül, hanem egyáltalán nem ismerték a szerelmet, mert „a szerelem... az egyéniséggé válás – individualization – legmagasabb foka”.¹¹ Ez a legmagasabb fok, vagyis a szerelem viszont a hagyományos

8 E. C. Banfield: *The Moral Basis of a Backward Society*. Free Press, Glencoe, 1958.

9 Alan MacFarlane: *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*. Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, Bp., 1993. [Metamorphosis Historiae.] Az első, angol kiadás 1978-ban jelent meg.

10 W. I. Thomas–F. Znaniecki: *A Polish peasant family*. In: *Peasants and Peasant Societies*. Ed T. Shanin. Penguin, London, 1971. (1. kiad.) 16–17.

családban felnőtt embereknél „lehetetlen”; a nagycsalád kizárta „az ilyen sajátos kapcsolatokat”.¹² Mert „a hagyományos család olyan kötelék volt, amely az önmegvalósítást akadályozta” A mindenható apa uralma elnyomta a feleség és a gyermekek egyéniségét.¹³

A családon belüli érzéseket ugyan e szerint a koncepció szerint a Hajnalnál világosan megrajzolt demográfiai tények is befolyásolták. A szóban forgó tények a halálozás, illetve a termékenység mutatóival foghatók meg. A modern társadalmakban ezek a mutatók aránylag alacsonyak, a tradicionálisakban magasak. A viszonylag magas várható életkorból és a gyermekek viszonylag kisebb számából stabilabb, intimebb kapcsolatok keletkezését feltételezik, míg a hagyományos társadalmakban nagyon széleskörűen érvényes vélemény szerint nem fektettek érzelmeket a családi kapcsolatokba, mert egyrészt tudták, hogy az egyes tagok várhatóan meghalnak, másrészt arra számítottak, hogy a folyamatosan újratermelődő népesség bő kínálatából könnyen pótolják az elhunyt házastársat, illetve hamarosan születő gyermek foglalja el az elveszített gyermek helyét. Mindezt Magyarországhoz legközelebb és talán a legrészletesebben egy osztrák szerzőpáros írta le. Nem tartom véletlennek, hogy a könyvben mindössze két név van, az is földesurak neve. A szerzők nem tényekkel, logikával dolgoztak.¹⁴

TÁRGYALÁS

Mindezt azért kellett mintegy előjáróban elmondanom, hogy érzékeltessem a szerelem-házasság téma historiográfiai helyét. Őszintén szólva, amikor foglalkozni kezdtem vele, fogalmam sem volt a jelentőségéről. Egyszerűen érdekelt. És máig emlékszem, mennyire meglepődtem, amikor az irodalmi tájékozódás során az európai családtörténetekben, a szexualitást tárgyaló munkákban és hasonlókban nem találtam Magyarországról szóló adatokat vagy értesítéseket.

Kezembe vettem például az egyik alapművet, Jack Goody sokszor kiadott, mindenütt idézett könyvét az európai család és házasság fejlődéséről.¹⁵ Néztem Magyarországot a tárgymutatóban. Nem találtam. Volt a könyvben Franciaország, Anglia, általában az én fogalmaim szerinti Nyugat-Európa. Az antropológiai analógiák miatt szó volt benne Észak-Afrikáról vagy Kínáról is, de az európai család és házasság fejlődéséről szóló híres könyvből nemcsak Magyarország, hanem az egész Nyugat-Európán kívüli Európa hiányzott. Olyan volt az egész, mintha, mondjuk, Magyarország nem is léteznék. Helyesebben: mintha itt és a szomszédos területeken nem is éltek volna családok.

11 Thomas–Znaniński: i. m. 20.

12 Michael Mitterauer–Reinhard Sieder: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. Verlag C. H. Beck, München, 1977. 63.

13 Steven E. Ozment: *When Fathers Ruled the Family. Family Life in Reformation Europe*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1983. 2.

14 Mitterauer–Sieder: i. m. 34–88.

15 *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge University Press, 1983. (1994-ben jelent meg a 7. kiadása.)

Még rosszabb élményem volt egy másik sokszor idézett munkával. Jean-Louis Flandrin írta a család, a szülői státus, a háztartás és a szexualitás történetéről.¹⁶ Csupa hivatkozás, nagyon alapos; számtalan kiadása, fordítása jelent meg. Ebben nemcsak Magyarország nincs benne, hanem „Európa” sem. Flandrin visszatérően hangsúlyozza, hogy a „Nyugat” jelenségeit tárgyalja, de egyetlen Franciaországon kívül keletkezett forrást sem használt. Hacsak a Bibliát és az egyházatyák munkáit nem tekintem a kora újkori Nyugatról tudósító forrásnak.

Idővel rájöttem a helyzet lényegére, arra, hogy mióta a modern családtörténet, házasságtörténet és hasonló jelenségek története kialakult, Magyarország nem része „Európá”-nak. Közbevetőleg jegyzem meg: Magyarország nem Európa más jelenségek tárgyalásában sem. Azért mondom, mert úgy veszem ki, mintha nálunk sokan azt gondolnák, hogy Magyarország azért nem szerepel az európai összefoglalásokban vagy európai témák tárgyalásánál, mert nem ismertetjük meg a külfölddel az eredményeinket. Nem így van. Európa az Nyugat-Európa, Magyarország pedig jobbik esetben, az angolszász tudományosságban csak egy fokkal értéktelenebb, mert Közép-Európa. A németeknél viszont Délkelet-Európa, ami magyarul a Balkánt jelenti. Vagyis az értékekre épült kategorizálásban a legalacsonyabb szinten van.

Ezen a tényen nem kívánok sem itt, sem máshol vitatkozni. Reménytelennek tartom. Mert a nyugat-európai öntudat rendkívül flexibilis. Nagyjából az 1980-as évekig az európai iparosodottság páratlan voltát hangsúlyozta, mostanában viszont, miután kiderült, hogy a technikai fejlődés önmaga ellentétébe fordult, lombikbébikhez, a legmagasabb rendű lény, az ember klónozásához vezetett, a kultúra kerül a középpontba. A technikailag vezető hatalom az Egyesült Államok lett, de az „európaiak” ebből nem arra következtetnek, hogy privilegizált helyüket elveszítették, hanem az amerikai kultúra és civilizáció romboló hatásáról van szó. Az amerikaiság „Európában” a hangosat, az olcsót, a szappanoperákat, a gyorsétermeket, az uniformizált életstílust jelenti. A globalizációt, ami az egyes nemzetek műveltségét fenyegeti.

A szerelem-házasság témájához visszatérve, itt konkrétan nem azért nem vitatkozom, mintha egyet értenék azzal, hogy – a legabszurdabb elemet kiemelve – az akkori Magyarországon vénlánynak számító nők spórolt pénzeiből épült volna fel a kapitalizmus. De a kapitalizmus tényleg Nyugat-Európában jött létre, és ha erős politikai felhanggal ugyan, de sokan Nyugat-Európát nevezik Európának, ám legyen. Továbbá nem vitatkozom azon, hogy az európai házassági rendnek megfelelő családszervezet, illetve háztartásszervezet jegyei megtalálható-e Magyarországon vagy nem.

Csukovits Enikő legújabb tanulmányában szerintem meggyőzően kifejtette, hogy a késő középkori Magyarországon a szülőkből és gyermekekből álló családforma volt a legáltalánosabban elterjedt; a nagycsaládokat kivételesnek lehet tekinteni.¹⁷ Andorka Rudolf és Faragó Tamás pedig a későbbi időszakokról fejtette

16 Jean-Louis Flandrin: *Familles, parents, maison, sexualité dans l'ancienne société*. Seuil, Paris, 1984. (Első kiadás 1976. Első angol kiadás 1979.)

17 Csukovits Enikő: *Családi viszonyok a középkor végi Magyarországon*. Kézirat Makk Ferenc emlékkönyvébe.

ki több tanulmányban a véleményét. Utóbbi a Hajnal-határ körüli vitákat is nagyon világosan összefoglalta magyarországi szempontból.¹⁸

Vitatkozom viszont azon, hogy a nem európaiak tompa érzésű, a családtagjaik irányában közönyös és a sorsukba tehetetlenül belenyugvó emberek lettek volna. Vagyis kételyeket szeretnék kelteni annak az összefüggésnek az érvényességével szemben, amelyik szerint a Nyugat fölénye abból adódott, hogy ott más emberek éltek, mint a világ más részein. Ezt az érvelést nyilván igen széles alapokra kellene építeni, itt azonban, egy konferenciai megszólalás keretei között, csak néhány elgondolkasztató jelenség bemutatására vállalkozom.

Konkrétan a királyi Magyarországról beszélek, ott is a 16. és a 17. századról. A földrajzi helyet egyrészt az a véletlen tény jelölte ki, hogy saját kutatásokat azon a területen folytattam, és az eredmények szembesítése mások véleményével majd a munkának egy következő fázisa lesz. Másrészt az a futó benyomásom, hogy Erdélyt a székelyek sajátos adottságai miatt, a hódoltságot pedig más okból, de ugyancsak sajátos viszonyai következtében külön-külön kell vizsgálni.

Az időhatárokat két tényező jelölte ki. Az egyik a magyar történelemből adódik. Szabó Istvánnak azon a tételén alapul, miszerint ez a két évszázad volt a hazai jobbágyság legteljesebben és legkifejlettebben jobbágykorszaka. Más szavakkal fogalmazva: ebben az időben tekinthető a jobbágy egyértelműen azonosnak a paraszttal, a jobbágyi gazdálkodás a hagyományossal.¹⁹ Én ennek alapján és a forrásadottságokat figyelembe véve a 16. század elejétől 1710-ig tekintem egy egységnek a parasztok történetét. Az időhatárokat megszabó másik tényező abból következik, amivel vitatkozom. A Banfield–Hajnal-féle koncepció szerint a modern társadalmak és a hagyományosok különbségét valamikor a 16. század fordulójától kezdődően lehet megfogni. Azóta tekintik a parasztság társadalmát „elmaradott”-nak. Értelemszerűen azóta markáns ismérve a „nem európaiságnak” a tompa közöny szemben a modern Európa modern egyéniségekből álló társadalmával. Az arisztokrácia vagy más társadalmi elemek nincsenek benne a képben, mert az ő viszonyaik a parasztságtól állítólag mindig is eltérőek voltak.²⁰ Ezen az utóbbi tényen itt ugyancsak nem vitatkozom.

A források zömükben perek jegyzőkönyvei. Mivel mint tanúk az emberek sok, a per tárgyatól független információt elmondanak magukról, a jegyzőkönyvek rendkívül értékesek. Különösen értékesek azért, mert – ezt nem kell magyaráznom – a jobbágyoktól maguktól gyakorlatilag nem maradtak források. Bizonyos zavart elkerülendő azonban tisztáznom kell, hogy a perek sokszor boszorkányság ügyében indultak, de a boszorkánysággal, tehát a szóban forgó ügyek lényegével nem foglalkozom. A boszorkányhit, boszorkány-

18 Tamás Faragó: Different household formation systems in one country at the end of the eighteenth century: Variations on John Hajnal's thesis. *Demographic Regimes in the Past in Comparative Perspective. Historische Sozialforschung*, XXIII. 1998. 1–2. 83–111.

19 Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. XXVI. 4. MTA Bp., 1947. [Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 26/4.]

20 Hajnal: i. m. 1965. 113–116.

üldözés, a tanult és népi hiedelmek története mára a történetírás önálló területévé vált. Sok más jelenséggel van természetesen kapcsolatban, mint egész azonban speciális felkészültséget kíván. A boszorkányságban pedig én nem vagyok járatos.

Azért használtam olyan sok boszorkányper jegyzőkönyvét, mert azokban a legbizonytalanabb a vád. Más esetek, így például az úriszéki ügyek rendszerint konkrétak, pontosan meghatározott vád tárgyalását jelentik, úgyhogy a tanúk általában szűkszavúan, a tárgyra szorítkozva beszélnek. A boszorkányoknál viszont a bírák sokszor maguk sem tudják, mit akarnak megtudni. Így aztán a bizonytalan kérdésekre rendszerint hosszú, esetenként a tanú fél életét és az összes életkörülményeit tartalmazó választ kapnak. A kutatónak ez azt jelenti, hogy boszorkányper anyagából megtudhatja, volt-e ablak a jobbágyok házában vagy ettek-e a jobbágyok lángost. Itt most az emberi érzésekre vonatkozó információk egy részét gyűjtöttem össze.

Négy jelenségcsoportot mutatok be. Az első és legfontosabb a magzattal szemben tanúsított magatartás. Ez azt az alapvető problémát érinti, hogy mennyire hatottak a demográfiai tények az emberek érzelmeire. A viszonylag magas halandóság és magas termékenység ténye ugyanis a nem európai társadalmakban valószínűleg vitathatatlan tény, de az érzelmi következményeit magyarországi források nem tükrözik. Legvilágosabban a legtörékenyebb emberi lénnel, a magzattal szemben tanúsított magatartás cáfolja.

A második bemutatandó jelenségcsoportot a gyermekek körüli tények adják. Az a véleményem, hogy a sorssal szemben megnyilvánuló tehetetlenséget, ha lett volna, ezen a ponton lehetne megfogni. Ha valóban az ellenállás szándéka nélkül fogadták volna a sorscsapásokat, nem törődtek volna a gyermekekkel, nem küzdöttek volna az életükért. A sors megváltoztatására irányuló törekvést jobbágyok egyéni élettörténetei is példázhatnák. Egyelőre azonban – a jobbágyság ilyen szempontból rendkívül előnytelen forrásadottságai miatt – nem sok jobbágy élettörténetét ismerem.

A harmadik jelenségcsoport a házaspárok életkorára vonatkozik. Itt látják ugyanis az európaiság-koncepció képviselői a legfeltűnőbb különbséget az európaiak és a nem európaiak között. Én ezzel részint egyetértek, mert valóban korábban, bár a feltételezettnél kevésbé korán házasodtak Magyarországon, mint Nyugat-Európában. Ennek a szokásnak a közönyt teremtő jellegét viszont nem látom.

Végül az utolsó bemutatandó jelenségcsoport a szerelem adataiból áll össze. Nem mintha állást kívánnék foglalni a szerelem természetéről folytatható vitákban. Illetve bizonyos mértékig mégis megteszem. Mert azt tekintem szerelemnek, akárhogy nevezték is, amit a kortársak szerelemnek tartottak. Módszertanilag volna helytelen ezt a nehezen meghatározható érzelmet későbbi fogalmak vagy elméletek alapján vizsgálni.

A MAGZAT

A legteljesebb adatsort a magzatról egy úriszéki per jegyzőkönyvéből tudom bemutatni. A pert 1618-ban a szalónaki uradalomban egy fiatal özvegy jobbágyasszony, Kovács Györgyné indította nevelőapja, Kovács Márton ellen.²¹ Az eljárást születendő gyermeke jogán folytatta, vagyis a férje bizonyosan nem régen halt meg és várandós volta nyilvánvaló lehetett.

A per anyagából kiderül, hogy az előzmények messzire nyúltak vissza. Kovács Márton eredetileg apjával és fivérével, Kovács Tamással élt az 1560-as évek óta egy telken. Tamás megnősült, majd viszonylag fiatalon meghalt ő is és a felesége is. Márton nőtlen maradt, és felnevelte fivére öt gyermekét, továbbá egy kislányt, akiről nem tudjuk, rokon volt-e. Az viszont bizonyos, hogy hozzáment Tamás egyik fiához, Györgyhöz. Ez a valamikor volt kislány indította a pert. Mivel el akart költözni nevelőapja háztartásából, születendő gyermeke jogán követelte néhai férje örökségét, a közös telek egy részét. Márton védekezett. Arra hivatkozott, hogy a telken ő nevelte fel fivére árváit, magát a fiatalasszonyt is. „...szépen tartottam őket, magamnak pedig semmit nem vettem, sem feleségemnek, sem gyermekemnek, mert nem volt feleségem”, mondta az úriszék előtt. Az ítélet szerint megtarthatta a telket, de egyébként minden ingatlanon és ingóságon osztoznia kellett özvegy Kovács Györgynével, továbbá „az gyermek tartására” ítélték a fiatalasszonynak egy fejőstehenet.

A történet eléggé bonyolult, a jobbágyi telektulajdont tekintve is nehezen értelmezhető. A magzat szempontjából viszont világos és egyértelmű. Nyilvánvaló, hogy esetleges halálával nem számoltak. Sem Kovács Márton, akinek pedig egzisztenciáját veszélyeztette a leendő anya követelése, nem kért halasztást addig, míg a gyermek megszületik és kiderül, hogy életben marad-e, sem a bíróság nem utalt kételyekre. Minden érintett valóságosan létező élőlénynek tekintette a magzatot, aki kétségtelenül megszületik és élni fog. Jogai vannak és születése után az ellátásáról gondoskodni kell.

Ezt a szemléletet a jobbágyokról gyéren fennmaradt forrásokban nem könnyű követni, de egy szélsőséges élethelyzet dokumentumai világosan szólnak róla. A várandós állapotú asszonyok felett hozott bírósági ítéletek. Az ítélet minden ismert esetben külön szól a magzatról, akinek a megszületésére mint természetes fejleményre számítanak. Azért foglalkoznak vele, mert nem volt részese az anyja bűnének, nem bűnhődhet tehát vele együtt.

1643-ban például egy kis faluban, Lózson, Szalay Pál lányának, Ilonának „jámbor ura” volt, mégis „sokfelé paráználkodott”. Ezzel a váddal került az úriszék elé.²² Nem világos, ki jelentette fel. Az viszont nyilvánvaló, hogy a terhességét ő maga vallotta be. Vagyis az alakján nem látszott; különben nem így állna a jegyzőkönyvben: „nehézkésnek vallja magát lenni.” Az irat szövegösszefüggéséből egyébként úgy tűnik, mintha állapotára hivatkozva az asszony a büntetést akarta volna elkerülni vagy mérsékelteni. Nem sikerült neki. A fővesztés ítéletét

²¹ Úriszék 145. skk.

²² Uo. 436–437.

az úriszék kimondta. Ilona csak halasztást kapott. A bírák bizonyítás nélkül elhitték a vádlott állítását. Vetélésre sem számítottak. Nem feltételes módon, hanem egyenes állítással döntöttek: nehogy a „terhiben levő ártatlant” megöljék, el kell halasztani a kivégzést addig, míg „szülése után a gyermeknek föltartása lehet”.

De sokkal bonyolultabb helyzetekben sem felejtkeztek el a születendő gyermekről. 1596-ban egy lány kénytelen volt bevallani, hogy „nehézkés”, vagyis gyermeket vár, de mivel két szeretője is volt, nem tudja, melyik legény a születendő gyermek apja.²³ Az úriszék különválasztotta a felnőttek és a magzat ügyét. A felnőttekre az ítéletben azt mondta ki, hogy a lányt szülés után verjék ki a városból, majd vegye feleségül „az második legény”, a másik pedig fizessen „bika-pénz”-nek nevezett bírságot. A jegyzőkönyv szövegéből nem világos, milyen alapon különböztették meg a lány szeretőit.

A születendő gyermeket viszont egyértelműen kivonták a zavaros viszonyokból. Mintha csak előttük állt volna, úgy írták be a jegyzőkönyvbe: „az gyermeket az bíró hozzá vegye és tartsa mind városul”. Vagyis a magzat, majd ha megszületik, a hatóság gondozásába kerül.

Máskor az illetékesek nem tudták ugyan a megszületendő magzat jövőbeli sorsát pontosan szabályozni, de az ítéletben vele is számoltak. Amikor egy Velka Anna nevű özvegyasszonyt 1673-ban Garamszentbenedeken az egész birtokról való kivesszőzésre ítélték, a születendő gyermek tehát értelemszerűen kikerült a bírák látóköréből, az asszonyra vonatkozó ítéletet mégis szükségesnek tartották rá is kiterjeszteni. Kimondták, hogy Velka Anna a gyermeket „meg ne ölje, conserválja, másint, ha szánt szándékkal megölné, ország törvénye szerint büntetessék...”²⁴

Vannak továbbá adatok nemcsak arról, hogy a legtörekenyebb emberi lény, a magzat halálával nem számoltak, hanem a magzathoz fűződő érzelmi kapcsolatról is. Az arisztokrácia forrásaival bőven lehet dokumentálni. Itt azonban jobbagyokról van szó. Az ő rendkívül rossz forrásadottságaik mellett a magzat és a szülők érzelmi kapcsolatáról egyelőre csak közvetett adatok vannak. Közvetett információnak azt a tényt tekintem, hogy a várandós asszonyokat különös gonddal vették körül. Amikor például egy fiatalasszony kocsonyát kívánt, anyja szomszédja ecetet ajánlott fel a kocsonyához, mert úgy jobb.²⁵

Egyedi adatokon túl pedig mint szokást mutatja a törődést várandós asszonyokkal, közvetve a magzattal egy igen szerencsés véletlen folytán fennmaradt adat. 1618-ban bizonyos Tot Vida tanú úgy magyarázta meg azt, hogy egy peres ügy kritikus pillanatában miért volt éppen Macedon, bár nem ott lakik, hogy azt mondta, „az leányát meglátni” ment oda, „minthogy itt volt hasas leánya.”²⁶ Vagyis Tot Vidának nemcsak saját érzelmi igénye volt a látogatás a leendő unokánál, hanem azt is feltételezte, hogy a bíróság a magyarázatot, azaz a látogatást természetesnek tartja.

²³ Úriszék 118.

²⁴ Uo. 840.

²⁵ Komáromy 152.

²⁶ Schram III. 231.

A felsorolt tényekkel nem azt kívánom állítani, mintha a vetélés vagy a halva születés ritka lett volna a kor Magyarországon. Sok adat éppen az ellenkezőjéről szól; végtelen sorban tudósítanak szerencsétlenül végződött terhességekről. Ezt vitathatatlan ténynek tekintem. Vitathatatlan továbbá az is, ami az Európa-koncepciókban ugyan nincs benne, de a teljesség vagy a tárgyilagosság kedvéért meg kell említeni: vannak adatok mesterséges terhességmegszakításokról is. Néha egyenesen borzalmas körülmények között végeztek terhes asszonyok a magzattal. Ma is sokan megteszik, sőt a kora újkorinál semmivel nem kevésbé borzalmas körülmények között fojtanak meg egyesek élve született csecsemőket, holott állandó szervezett szexuális felvilágosítás folyik az iskolától kezdve a tömegtájékoztatásig mindenhol. Ebben az irányban azonban nem kívánok elmenni. Nem a női bűnözésről beszélek. Nem is arról, hogy a nem kívánt terhesség miatt válságos élethelyzetekben akkor nem kínálkozott a higiénikus orvosi beavatkozás. Nem kívánt terhesség viszont alighanem előfordult a történelem minden szakaszában.

Itt, a magas halandóság esetleges érzelmi hatásával kapcsolatban az lényeges, hogy az akkori kortársak a magzat gyakori halálának tapasztalatából sem tudatosan, sem ösztönösen nem vonták le azt a következtetést, miszerint a magzat halálára számítani kell, illetve nem kellene bizonyosan megszületendő gyermeknek tekinteni. Arra, hogy sok magzat meghalt, nem az éppen adott, élő magzat halálának a feltételezésével reagáltak. Másként fogalmazva: kifejezetten a demográfiai következtetések logikájával szemben viselkedtek.

A GYERMEK

A következő életszakasszal, a gyermekkorral, illetve a gyermekekkel kapcsolatban aztán a jobbágyság forrásai is bőven szólnak a közöny hiányáról, illetve a gondoskodás tényeiről. Sajnos, nagyon egyoldalúak, mert a dolgok természete miatt az egészséges gyermekekről ritkán szólnak. Magánlevél vagy önéletírás jobbágytól ebből a korból nem maradt fenn, vagyis egyszerű elbeszéléseket a gyermekeikről jobbágyság nem hagyta maguk után. Így is kiderül azonban, hogy az anyák rendszerint magukkal vitték a gyermeküket, ha elmentek valahová. Ezt olyan helyzetek leírása tanúsítja, amikor az úton vagy az anyának az ott-hontól távol végzett munkája közben valamilyen konfliktus alakult ki.

Ilyenkor gyakran előkerültek az apák is. Ahogyan Henczi István és Chepi Demeter verekedett valamikor egy más ügyben felvett tanúvallomás szerint, mert Chepi fia elvette Henczi fiának a kavicsát.²⁷ Úgy látszik, tartós harag támadt az ügyből, mert a verekedők fiai már felnőttek voltak, amikor az esetet mint fontos eseményt egyikük anyja 1627-ben előadta. Vagy Vörös Jurkó fiát sem éppen akkor verte meg az urasági erdőispán felesége, amikor Vörös 1593-ban elégtételt vett, ugyancsak veréssel, az asszonyon. Tettét az úriszék

²⁷ Kisebb forráskiadványok 395.

előtt nem tagadta; nyilván jogosnak tekintette. És jogos lehetett az úriszék szemében is, mert miután tisztázták a verés okát, nem foglalkoztak a dologgal. Csak azzal kapcsolatban született ítélet, hogy az erdőispán falopáson érte Vöröst.²⁸ Szerintem a gyermek általános társadalmi státusa magyarázza az úriszék közönyét. Ha az erdőispán felesége Vörös Jurkó fiát megverte, nem tekinthette sérelemnek a verés megtorlását.

A gyermeket óvni szokták maguk a szülők és a hatóság is. Ilyen értelemben járt el például Batthyány Ferencné Szvetkovich Kata 1538-ban, amikor megtudta, hogy „egy szegény árvát”, a szövegösszefüggés szerint jobbágyárvát, vittek az udvarába, de unokaöccse emberei elejtették. „Isten ellen való dolog ez” – írta Batthyány Kristófnak, és felszólította, hogy büntesse meg a bűnöst.²⁹ Több mint száz esztendővel később, 1655-ben a munkácsi uradalom egyik jobbágyát kínzásra, utána pedig akasztásra ítélték. A bíróság megállapította, hogy a felesége „társa az vétekben”, mégsem hozott ítéletet az asszony ellen. „Mivel négy nevetlen gyermeki vagynak, azokra nézve megmarad élete per gratiam...” – szól az indoklás.³⁰

A gyermeket nem szokták elhanyagolni, és nem szokták a halálát tétlenül várni. Sok adat tanúsítja a magas gyermekhalandóságot, de semmilyen adat nem utal arra, mintha nem lett volna szokás a beteg gyermeket gyógyítani. Hangsúlyozom: a gyermek gyógyításának szokásáról beszélek, nem pedig arról, hogy soha senki nem hanyagolta volna el a gyermekeit. Mert rossz szülők bizonyosan voltak, de a jobbágyi társadalomban nem volt szokás rossz szülőnek lenni.

Nem találkoztam még azokkal a magatartási motívumokkal sem, amelyeket Imhof, aki szerint a régiek közönyösek voltak a gyermekhalandósággal kapcsolatban, leír. Hosszan magyarázza, miért örültek a mai fogalmaink szerint elhanyagolt gyermekek halálának vagy miért adták dajkaságba a gyermekeket, bár számíthattak rá, hogy a dajkánál a gyermek meghal. Imhof úgy értelmezi, az akkori világlátás szellemében mindez a gondoskodás jele volt.³¹ A magyarországi források nem szólnak semmilyen értelemben bűnös közönyről a gyermekkel szemben, és semmilyen értelemben nem beszélnek arról, hogy bárki is – bűnözőket kivéve – örült volna a gyermek halálának. Itt az sem volt szokás, hogy a gyermeket dajkaságba adják. Utólag aztán egyesek tényleg nyilatkoztak „az Isten adta – Isten elvette” gondolat szellemében, de amíg a gyermek élt, küzdöttek az életéért.

Egy kis faluban, Kupán élt például 1629-ben Ikervári András, akinek a két-éves, beteg kisfia meghalt. Ő az Isten akaratába belenyugodott. Előtte azonban harcolt a gyermekért. Így adta elő: „Sokat gyógyítottam és fáradoztam érette, de sehol meg nem tudták gyógyítani.”³² Koczó Mihály viszont nem Isten akaratának, hanem egy asszony ügyetlenségének tulajdonította gyermeke halálát. Beteg

²⁸ Úriszék 104.

²⁹ Magyar Országos Levéltár, Batthyány család levéltára, P 1314. Missiles 3741.

³⁰ Úriszék 967.

³¹ A. E. Imhof: i. m. 169–185.

³² Schram III. 290.

fiascájához, ahogyan a gyermeket meghatározta, fogadta fel, az asszony adott is valami kenőcsöt, ami azonban nem használt. „Azért bizonyosan őmiatta halt meg az gyermek” – fejezte be Koczó az eset elbeszélését.³³

Van aztán adat olyan helyzetről, amikor az anyja mellét visszautasító csecsemő hetekig szalmaszálon keresztül kapott tejet.³⁴ Vagy a szopást ugyancsak visszautasító csecsemőhöz gyógyító asszonyt hívtak.³⁵ Furta Tamás Semptén 1618-ban gyermeke kezét gyógyíttatta valakivel eredményesen.³⁶ Sente Pál majdnem tíz évvel később Istók nevű unokájához hívott egy asszonyt, aki meg is gyógyította a kislányt.³⁷

A HÁZASTÁRSÁK ÉLETKORA

A magzat és a gyermekek gondozásáról vagy a velük való törődésről szóló tényekből kiderült, hogy gyakran két generáció, szülők és nagyszülők is foglalkozhattak velük. A két generáció közötti korkülönbséget vagy az emberek életkorát azonban rendkívül nehéz adatokkal követni, mert a jobbágyság forrásai ritkán adnak ilyen természetű információkat. Az Európa-koncepciókban érthetően nincsenek a hagyományos társadalmakról a kora újkorból származó életkori adatok; 20. századi statisztikák alapján következtetnek vissza. Ezeket elemezve mondják azt, hogy a nem európai emberek közül a nők tizenéves koruk körül mentek férjhez, a férfiak valamivel később házasodtak.

A házasság idején volt életkorokat nekem sem sikerült gyűjtenem. Sikerült viszont három adatcsoport összeállítása. Az egyik 100, életkorával és családi állapotával együtt meghatározott nőtől, a másik 307, ugyancsak életkorával és – az özvegyiséget kivéve – családi állapotával együtt meghatározott férfitől származik, a harmadik 66 házaspár életkora, illetve korkülönbsége. Egyik csoportot sem tekintem demográfiai mintának, de a három adatcsoportból együttevve bizonyos, más adatokkal alátámasztható következtetések adódnak.

A házassági szokások szempontjából a legfeltűnőbb az a tény, hogy a 94 jobbágyasszony közül csak 5 volt 20 évesnél fiatalabb. Paxi Mihályné Katus asszonyról írták azt, hogy körülbelül tizenéves, Kósa Jánosné Örsébet asszony és Szarka Jánosné Margit asszony volt tizenhat éves, végül Szabó János felesége Nógrád megyében tizenhét. 5 tizenéves asszony jelenléte egy tökéletesen véletlenül összeállt 94 személyes csoportban nem utal arra, mintha a férjhez menés a jobbágyoknál tipikusan a nők kamaszkorában következett volna be. És nem utal abba az irányba a hajadonok 4 adata sem. Egyikük sem fiatalabb tizenévesnél, ami talán azt jelenti, hogy a tizenévesnél fiatalabb lányokat nem

33 Kisebb forráskiadványok 792.

34 Schram III. 444.

35 Komáromy 112.

36 Schram III. 240.

37 Uo. 221.

tekintették férjhez menésre alkalmas korúnak; a források készítői mint gyermekeket emlegették őket, vagyis nem kerültek be a vizsgált csoportba.

A hajadonként meghatározottak közül 1 tizennégy éves, 1 tizenöt éves, 1 tizenkilenc éves és 1 harminchat éves, bizonyos Bencze Anna Bereg megyében. Őt azonban a forrás nem egyszerűen az „incapillata” vagy „hajadon” fogalommal illeti, hanem „virgo honesta”-nak nevezi,³⁸ vagyis nyilvánvalóan rendkívül szokatlan volt ebben az életkorban nem férjezettnek vagy özvegynek lenni.

Végeredményben nagy fenntartásokkal ugyan, de a 100 adat alapján valószínűsíthető az, miszerint a jobbágycsaládok lányait nagyjából tizennégy éves kortól, vagyis a nemi érettség bekövetkeztétől tekintették a 17. század során férjhez adhatónak, anélkül azonban, hogy abban az időpontban törvényszerűen vagy a szokások szerint tényleg férjhez is adták volna őket. Húszéves korukra viszont a jobbáglányok szinte törvényszerűen férjhez mentek.

Férfiaknál a murányi uradalomnak egy rendkívüli, mert a jelzett adatokat is tartalmazó urbáriumát használtuk, és szőrt adatokat gyűjtöttünk. Az adatbázis ugyanabból az időből való, mint a nőké. Összesen 66 bizonyosan nős és 241 nőtlen jobbágyi állapotú férfi személyt ismerünk. A nők adatainak száma azért ilyen feltűnően alacsony, mert jobbágy férfiak nős voltát a források gyakorlatilag soha, semmilyen helyzetben nem tüntették fel. Csak akkor lehetünk bizonyosak abban, hogy nősök, ha valamilyen okból a feleségükkel együtt szerepelnek. Olyan forrás pedig, amelyben jobbágyi státusú férj és feleség nemcsak együtt, de ráadásul mindkettőjük életkorának az adatával fordul elő, elenyészően kevés. A nőtlenséget sem gyakran jelezték, különösen nem gyakran az illető életkorával együtt. Így az előnytelen forrásadottságokat figyelembe véve a 241 nőtlen jobbágy férfi életkori adata viszonylag sok.

A házasodási szokásokat tekintve feltűnő, hogy a szóban forgó 66 nős jobbágy férfi közül egyik sem volt huszonegy évesnél fiatalabb. A házasodás kamaszkori szokását az adatsor bizonyosan nem tükrözi. Ezt a tényt az adatok csekély volta miatt mint érdektelent akár el is lehetne vetni, ha a nőtlen jobbágy férfiak adatai nem utalnának ugyanebbe az irányba. Itt az a feltűnő, hogy nincs adatunk tizennyolc évesnél fiatalabb férfinél a „nőtlen” vagy más hasonló fogalommal megjelölt nőtlenségre. Vagyis úgy tűnik, a tizennyolcnál fiatalabb jobbágyfiúknál természetes, nem jelölendő állapotnak tekintették a nőtlenséget. A tizennyolc éves korhatárt viszont nem tartották feltétlenül döntőnek. Valószínűleg nem minden tizennyolc-tizenkilenc éves fiú nőtlenségét tüntették fel. Erre lehet következtetni abból, hogy viszonylag alacsony arányban fordulnak elő; a 241 nőtlenként ismert férfinak csak 6%-a volt a felvétel pillanatában tizennyolc vagy tizenkilenc éves. Huszonegy éves nincs a mintában, a húsz-huszonkét évesek viszont 10%-kal szerepelnek.

Ez adódhat az adatbázis bizonytalanságából, de lehet annak a következménye is, hogy a fiúk csak húszéves koruk körül léptek abba a státusba, hogy a társadalom a házasságot mintegy elvárja tőlük, a nőtlenségüket megjelölendő ténynek tekintse. A huszonkét évesnél idősebbek aránya mindenesetre rohamosan csökken a nőtlen jobbágyok között. Huszonhárom, huszonnégy éves a mintában mindössze

38 Schram I. 30.

3% volt, huszonöt 2%, huszonnyolc és harminc pedig mindössze egy-egy személy, ami mintegy 0,4-0,4%. Ugyancsak 1 személyről tudjuk, hogy harmincnál lényegesen idősebben volt nőtlen, de a pontos életkorát nem ismerjük.

A 307 nő, illetve nőtlen férfire vonatkozó életkori adat végeredményben azt a következtetést sugallja, miszerint a 17. század során törvényszerű az volt, hogy a jobbágy férfiak nagyjából húszéves koruk körül megházasodjanak. Tizennyolc éves koruk előtt ritkán tették, huszonkét éves koruk utánra pedig csak ritkán halasztották.

A házasodási szokások egy másik elemére világít rá a házaspárok életkora közötti különbség. A természetes, társadalmi elvárásoknak megfelelő korkülönbség a férj idősebb voltát kívánta; a 66 ismert házaspár közül mindössze 5 volt egykorúak kapcsolata, 7 házasságban a férj fiatalabb volt a feleségénél, de az óriási többség, 54 házaspár, idősebb férj és fiatalabb feleség együttélése volt.

A korkülönbség feltűnően ritkán tekinthető kirívónak, mert az adatok az 1–5, illetve a 6–10 éves korkülönbségnél halmozódnak. A férjénél 1–5 évvel fiatalabb 15 feleség volt, 6–10 évvel fiatalabb pedig 23 feleség. Ha figyelembe vesszük, hogy a házasodásra alkalmas korba a nők, illetve a férfiak néhány évnnyi eltéréssel kerültek, talán nem elhamarkodott az a következtetés, miszerint az 1–5 éves korkülönbség a felek első házasságát jelenti, a 6–10 éves pedig a második házasságukat, illetve mindkét fél második házasságát.

A kirívó, igen nagy, ritkán előforduló korkülönbségek, 5 húszévnnyi, 1 huszonnégy, 1 huszonhat és 1 harmincévnnyi viszont talán a férfiak sokadik, a nők esetleg első házasságából következett. A legfiatalabb, feljebb már megnevezett asszonyok közül ketten mindenesetre a nagyon nagy korkülönbség mellett együtt élő házaspárok csoportjába tartoznak. Paxi Mihályné, aki tizennégy évesen bizonyosan nem lehetett előzőleg férjénél, 26 évvel volt a férjénél fiatalabb, a tizenhat éves, ugyancsak nyilván első házasságában élő Szarka Jánosné pedig 24 évvel, és csak Szabó Jánosné esett a leggyakrabban előforduló kategóriába, a férje 10 évvel volt idősebb nála. Az ugyancsak fiatal, tizennyolc éves Kósa Jánosné férjének az életkorát nem ismerjük. A legnagyobb korkülönbségnél viszont, ahol a férj 30 évvel volt idősebb a feleségénél, az asszony harmincöt, a férje hatvanöt esztendő volt, vagyis ez a házasság lehetett mind a kettőjük nem első kapcsolata.

A férjek oldalán ilyen nagy korkülönbség nem mutatkozott. 1 férj volt a feleségénél 18 évvel és 1 másik a feleségénél 10 évvel fiatalabb. 5 esetben mindössze 2–4 évnnyi korkülönbséget lehet regisztrálni. Mivel azonban szabályosnak nyilvánvalóan a feleség fiatalabb voltát tekintették, voltaképpen ez az utóbbi öt eset is a szokatlan kategóriájába esik, de sem ezek, sem a fiatalabb férjek teljes adategyüttese nem utal arra, mintha a gazdag öregasszonyok vagyona éhes férfi gyakori jelenség lett volna.

Mindent összevetve, úgy tűnik, az Európa-konceptióknak igazuk van abban, hogy a házasság szokása általános volt. Rendkívül kevesen élhettek család nélkül. A házasság ideje azonban minden jel szerint a feltételezettnél később következett be, a lányok tizennyolc és a fiúk húszéves kora körül. Vagyis akkor, amikor az önálló gazdálkodásra alkalmasak voltak. Nem valószínű, hogy a jobbágyi gazdaságokban éretlen kamaszok házasságát támogatták volna.

A nem túl sok konkrét, de bizonyos értelemben tömeges adatból összeállt képet egyedi tények megerősítik. Arról tanúskodnak, hogy olyan korú fiatalokat, akik az Európa-koncepciók szerint a hagyományos társadalmakban már tipikusan házások voltak, valóságosan távol álltak ettől az állapottól. Így például egy asszony, amikor tréfálkozott vele a lánya férjhez menéséről, ingerülten reagált. Majd ha elmúlik tizenhat éves, „lesz gyors a fejére tisztességesen”, mondta.³⁹ Azaz elképzelhetetlennek tartotta, hogy a lányt tizenhat éves kora előtt férjhez adja. A németújvári uradalomban két árva fiút így határoztak meg: „két férfi gyermek, egyik lehet tizenhat esztendő, az másik kisebb.”⁴⁰ Vagyis a tizenhat éves fiút gyermeknek, semmiképpen nem nősülésre alkalmas korúnak tartották.

Végül a három bemutatott adatszoportból kibontakozik egy tény az életkilátásokról is. Azt tanúsítja, hogy a 17. század jobbágyi társadalmában a férfiak a nőknél tovább éltek. Ezen a ponton félrevezető volna a nőtlének, illetve hajadonok adatait bevonni, de a jelenség a férjezettek és a nők adataiban világosan tükröződik. Az ötvenéves vagy annál idősebb személyek aránya a két csoportban feltűnően eltérő. A 60 nős vagy özvegy férfi közül 14 volt a felvétel idején ötvenéves vagy idősebb, és egy 70 esztendőes férfiről is került adat ebbe a nagyon szűk adatbázisba, míg a 88 férjezett vagy özvegy nő között a legidősebb csak hatvanegy volt, és a nőknél mindössze heten múltak el ötvenévesek. Vagyis a férfiaknak majdnem egynegyede volt ötven felett, a nőknél ugyanez az életkor kevesebb mint egytizedükénél található meg.

A többi adat pusztán a női népesség viszonylag fiatal voltáról tanúskodik. Ötvenéves vagy annál idősebb nőről mindössze 7 adatunk van. A többiek, összesen 61 nő a húszas, harmincas vagy negyvenes éveiben járt a róluk szóló adat rögzítése pillanatában. Ha ez az adatsor valóban jellemző, itt van a legnagyobb változás a kora újkori és a mai viszonyok között. Mert a házasság ugyan ma már nem általános, de a többé-kevésbé tartós párkapcsolatok szokását a fiatalok tizennyolc-húszéves koruk körül kezdik el gyakorolni. A társadalom egyik fő gondja viszont az, hogy a férfiak korán halnak. Ha az életkori adatokat nem értelmeztem tévesen, a 17. században még fordítva volt. Feltehetőleg a szülés és a gyermekágy veszélyei okozták a nők korai halandóságát.

Az eredmény mindenesetre az volt, hogy a férfiak a házassági piacon egész életük során a nőknél hátrányosabb helyzetben voltak. Lehetőségeiket részint a szokás, részint demográfiai tények korlátozták. A szokás korlátozó ereje azt jelentette, hogy maguknál fiatalabb feleséget kellett keresniük, ami már az első házasság idején sem lehetett egyszerű, majd egyre nehezebbé vált. Az első házasság idején annak az általánosan érvényesülő demográfiai törvénynek a következtében, ami szerint egy-egy népességbe több fiú születik ugyan, de mire felnővekednek, a nemek aránya nagyjából egyenlővé válik, igen szűk körből választhattak. Mert a házasság korát elért férfiak száma körülbelül ugyanannyi volt, mint az azonos kategóriába eső nőké. A nők oldalán viszont sokkal nagyobb korkülönbséget tűrt a társadalom, mint a férfiaknál. Vagyis a lányok nem rúgták fel a szokást, ha a maguknál tíz évvel idősebbekre is kiterjesztették az érdeklődésüket,

³⁹ Komáromy 209.

⁴⁰ Úriszék 284.

míg a férfiak még egy-két évvel idősebb feleséggel az oldalukon is kilógtak a sorból. Életkoruk előrehaladtával pedig a nők mind nagyobb csoportból választhatnak, mert az egész társadalmon belüli arányuk csökkent, illetve a férfiaké nőtt. Így a harminc-negyven éves, másodszor vagy harmadszor férjhez menő nők lehetőségei szinte korlátlanra váltak, míg az ugyanolyan korú férfiaké beszűkültek. Csak a szokás semmibevételével léphettek túl a társadalmi felfogás szerint korban hozzájuk illő nők csoportján. Márpedig minden jel arra utal, hogy a szokást nem volt szokás figyelmen kívül hagyni.

Végeredményben, pusztán az életkor, illetve a házastársak korkülönbsége alapján azt lehet feltételezni, hogy rendszerint korban egymáshoz illő emberek kerültek össze. Még hozzá nagy többségükben akkor kötöttek először házasságot, amikor nemcsak biológiailag, de fizikailag is érettek voltak rá. A hagyományos társadalom tagjainak tizenhét, húszéves korukig kellett legalábbis a látszat szintjén megőrizniük a tisztességüket. Körülbelül tíz évvel tovább volt ugyanez a feladatuk a nyugat-európaiaknak. Felmerül a kérdés, vajon nem teszi-e feszültté a nemek közti viszonyt, ha az emberek legszebb, szerelemre és gyermeknevelésre érett korukban nem élhetik ki szabadon, törvényes keretek között az ösztöneiket. És a fiatalság nem biztosíték ugyan semmire, de két fiatal talán könnyebben találja meg egymással a hangot, mint azok a párok, akik házasságkötés előtt viszonylag hosszú ideig éltek magányosan.

A SZERELEM

A szerelemre persze sem fiatalok, sem viszonylag idősök házassága nem ad garanciát. Igaz, a hagyományos társadalmak szerelem nélküli állapotát, illetve a szerelem nélküli állapot feltételezését nem is az életkorok, hanem a nem európaiak általános érzelmi közönye alapján állítják az európaiság koncepciói. Az ellenkezőjéről szeretnék néhány ténnyt bemutatni.

Bizonyos Geltovics János nevű jobbágyember 1675-ben azért akarta Kiss Pannát elvenni, mert szerette, okosnak tartotta és házasság nélkül is a lány tanácsaira hallgatott. Így szól Geltovics egyik ismerősenek az elbeszélése: „Hallottam szájából... ha ő Kiss Pannával összevekerülhetne, akkor lenne még ő ember, mert az okos és most is az ő tanácsával él... mondotta Geltovics János, hogy ő csak szereti Kiss Pannát, majd meghal, ha nem láthatja.”⁴¹

Nem hiszem, hogy a nő és a férfi érzelmi egyenjogúságára épült szerelmet teljesebb módon le lehetne írni, mint ahogyan az érintett férfinak ez az ismerőse meghatározta. Nem tudom viszont, igazat mondott-e. Geltovics talán nem beszélt ilyen rajongó szeretettel Kiss Pannáról. De ha nem beszélt, még értékeőbb az adat, mert azt jelenti, hogy szolgáltatója tudott ilyen érzésekről, hallgatóinál pedig feltételezte az ismeretüket. Vagyis az adat bizonyosan arról szól, hogy az örökös jobbágyság korának parasztjai ismerték az egyéni érzelmre épült, lelki és testi szerelmet.

41 *A magyarországi boszorkányság forrásai*. I-II. Szerk. Bessenyei József. Balassi Kiadó, Bp., 1997. I. 167.

Kevésbé fennkölt, de ugyancsak egyénhez kötött érzelemről szól Nagy István története az Ugocsa megyei Péterfalván.⁴² Róla egy Székely Erzsébet nevű húszéves fiatalasszony úgy tudta, állítólag a férfi saját elbeszéléséből, hogy a szexuális életében súlyos zavarok vannak. A betegség miatt Nagy egy lányra, Lakatos Erzsókra gyanakodott. Így adta elő a férfitől szerzett értesülését a fiatalasszony: „Másra nem gyanakszik, hanem Lakatos Erzsókra, őmiatta nyomorék, mert ha a házában megyen Lakatos Erzsóknak, mindjárt felmered az monya, kész mindenre, de mihelt házábul kimegyen, minden férfisága elmúlik.”

Ezek a történetek csak nagyon közvetve szólnak házastársi szerelemről. Az elsőben ugyanis Geltovics azért nem tudta elvenni Kiss Pannát, mert már nő volt, a másodikban pedig Nagy legnagyobb gondja abból adódott, hogy a feleségével nem tudott házaseletet élni. Adataik tehát konkrétan a dolgok fonákját mutatják, szélesebb értelemben viszont, az érzelemtörténet szintjén a személyhez kötött, személyes érzelmek meglétét.

Pszichológiába, abba a problémába, hogy a házasság hogyan változtatja meg az érzelmeket, megváltoztatja-e őket, nem akarok belemenni. Nem értek hozzá. Forrásokat pedig lángoló házastársi szerelemről nem remélek. Egyrészt ebben a korban és a tárgyalt társadalmi közegben hiányzik a megfelelő forrástípus. Nincsenek jobbágyi „én-iratok”. Márpedig nem valószínű, hogy jobbágyemberek a külvilág előtt megfigyelhető módon lettek volna szerelmesek a házastársukba vagy másoknak beszéltek volna ilyen érzelmekről.

Másrészt a házastársi szerelmet nemcsak abban a korban, hanem a modernitásban is nagyon nehéz megfogni. Tolsztojnak van igaza, aki az „*Anna Karenina*”-t azzal kezdte, hogy „A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az.”⁴³ A boldogtalanságot könnyebb megfigyelni, könnyebb írni vagy beszélni róla, és nagyon sokkal könnyebb a történetírásban ábrázolni.

Mindezzel először is azt szeretném elérni, hogy ne hasson abszurdnak, ha valaki az örökös jobbágyság korának embereiről szólva a világirodalom egyik legnagyobb íróját hozza szóba. Vagyis nem a jobbágyok boldogságáról beszélek, hanem arról, hogy a boldogság–boldogtalanság ellentétpárját náluk éppen úgy lehet keresni, mint más társadalmak tagjainál. A parasztságra tekintő szemléletnek kell olyannak lennie, amilyenvel akár a modern embereket, akár a saját korukban a hatalmasokat vagy más társadalmi egységek tagjait nézzük. Akkor kiderül, hogy a jobbágyi házasság lehetett boldog vagy boldogtalan, de bizonyosan nem jelentette törvénytörően egymással szemben közönyös emberek kapcsolatát.

A legfeltűnőbb, sok adattal dokumentált tény az, hogy a testiséget a szerelem természetes részének tekintették. Ahogyan egy Ilona nevű özvegy és szeretője, Fordos György borbélylegény, akiket paráznság vádjával állítottak úriszék elé 1622-ben, mentették magukat. „Mivel, hogy mi szerettük egymást, azért cselekedtünk”, mondták.⁴⁴ A szeretkezés azonban törvénytörően a házasság velejárója volt. 1591-ben Feketebátorban Gjorosi Mihálynéről mondták azt, hogy több

42 Komáromy 214–215.

43 Németh László fordítása. Európa Kiadó, Bp., 1963. 7.

44 Úriszék 288.

férfi is „élte, mint övét”.⁴⁵ 1648-ban egy Borsod megyei faluban Szabó Pálnéval aludt egy legény „mint az feleségével”.⁴⁶ Egy asszony pedig, Nagy Kata, 1693-ban állítólag maga jellemezte úgy a viszonyát, hogy „sokszor hált és mint az tulajdon férjével paráználkodott sokszor” Mónai Pállal.⁴⁷ Érthetően nevezte tehát Takács János a hitvesi ágyat „szerelmes ágy”-nak. Mintegy mellesleg mondta gyermeke születésének elbeszélése során: „mikor az gazdám asszonynak gyermeke lőtt vala, az gazdasszonyt osztán letekarejta az ő szerelmes ágyában” a bába.⁴⁸

Arról, hogy a házaspár egy ágyban aludt, számtalan adat van. Egy férj 1618-ban így említette hosszabb elbeszélés során mintegy természetesen: „az ágyon én belől fekvén, feleségem kívül.”⁴⁹ Hansl Erhard 1653-ban „feleségével az ágyban fekvén” látott meg valamit.⁵⁰ Nagy Mihályné Csáton 1706-ban „az ura mellett feküdt az ágyon éjszaka”, amikor valami történt.⁵¹ Az állandó együtt alvás a szexualitás természetéből következően eredményezhetett oldott vagy feszült hangulatot a házaspár között, de bizonyosan nem törvényszerű közöny következtében alakult ki a szokása. Mellesleg jegyzem meg, nem találtunk adatot arról, hogy – rendkívüli körülményeket, például utazást vagy a csoportos szexet kivéve – többen aludtak volna a házaspár ágyában.

A testiségen túlmenő érzésekről olyan adatok tanúskodnak, mint az, hogy Pael Makucha férfitársai előtt sem restellte, hogy bánkodik a felesége miatt. Amikor 1648-ban elvitte az asszonyt gyógyíttatni, alighanem ott kellett hagynia Pázmányon, mert amikor hazaért Mindszentre és meglátogatta egy barátját, akinél már vendégeskedett valaki, ő nem tartott velük az ivásban. Csak „sóhajtotta a feleségét”.⁵² Arról, hogy férfiak feleségüket gyógyíttatják, kenőcsöt hoznak valahonnan, megint csak sok adat van. 1627-ben például ugyanabban a faluban mondta el Sente Pál, hogy a feleségét gyógyíttatni vitte, Tuba Bálintné pedig azt, hogy a férjét kenőcsért küldte.⁵³

Van természetesen adat az ellenkezőjéről is. Amikor például Thavasz Máténé előbb a fiát, majd a férjét kenőcsért küldte volna, „az ura megöklözte”.⁵⁴ A férj nyilván nem ment el a kenőcsért. De bizonyosan nem ő volt az egyetlen férfi, aki a feleségét megöklözte. A férfiak az asszonyokat gyakran verték vagy még durvábban is bántalmazták. Így 1582-ben egyszer Rohonczi Lőrinc, amikor hazatért megszokott szórakozási helyéről, a kocsmából, a felesége szemrehányásokat tett neki: amúgy is szegények, adósságuk van; csak a „részegösködés” hiányzik. A férj haragjában egy hasábfát ragadott, „hozzá ütött a feleségéhez. Úgy találta el őt, hogy azonnal meghalt.”⁵⁵ A verés eseteit azonban nem sorolom fel, mert a job-

45 Schram I. 40.

46 Uo. 134.

47 Komáromy 169.

48 Schram III. 232.

49 Uo. 228.

50 Schram II. 716.

51 Schram I. 141.

52 Uo. 375.

53 Uo. 416., 426.

54 Uo. 47.

55 Úriszék 68.

bágy vagy paraszt képének annyira integráns része a feleséggel szembeni erőszak, hogy feleslegesnek tartom.

Nem felesleges viszont a nők magatartását megnézni a verés szituációjában. A hasábfát Rohonczi Lőrinc azért vágta a feleségéhez, mert az asszony a részegségét nem tűrte szó nélkül, nem tartotta természetesnek, tiltakozott ellene. Ugyanígy tiltakozott Nagy Jánosné, amikor a férje részegen nem verte őt, hanem ordítózott. A férj előbb kiment a méhesbe aludni, majd amikor megint szitkozódni kezdett, az asszony otthagytá. „Nem eszem addig egy kenyérből vele”, idézte önmagát az eset előadása során, „míg meg nem tisztít”, vagyis bocsánatot nem kér. Azzal elment egy ismerős családhoz. Ott töltötte az éjszakát. „Másnap hítták haza.”⁵⁶

Nagy Istvánnét Érsemjénben – nem tudjuk, milyen körülmények között – megverte az ura. „No, Nagy István, nem versz többször meg” – mondta neki. Több tanú szerint ennek a fenyegetésnek a foganatja miatt lett nyomorék Nagy István. Baczkó János 1618 körül egy Sempte környéki faluban kegyetlenkedett a feleségével. Rendkívül rossz volt a házasságuk. Az asszony állítólag többeket is rá akart venni, hogy ölessék meg a férjét.⁵⁷ Egy asszony Jánosházán a fiaival együtt bezárta a kaput, hogy az ember ne tudjon hazamenni.⁵⁸

Mások egyszerűen, de nyilván nem ok nélkül, otthagyták a férjüket. Aho-gyan 1647-ben Hidvégi Magdolna, Körmendi András felesége nem is tagadta az úriszék előtt, hogy „újokban” hozzáment Vörös Ferenchez, de védekezése szerint első férje „szabad levelet” adott neki.⁵⁹ Még több ilyen eset ismeretében is meglepődtem azonban azon, hogy milyen gyakran került férjét elhagyó asszony ügye hatóságok elé. Jellegetes példát ad a zempléni református egyházmegye egyetlen ülésének jegyzőkönyve. Bár egy évben többször is tárgyaltak házassági eseteket, válást, elhagyást, házasságtörést és hasonlókat, 1639-ben egy alkalommal 15 ügy került a lelkészek gyűlése elé. Közülük kettő prédikátort, illetve iskolamestert érintett, ezért nem vettem őket számba. Maradt 13 kereset; 6 azért indult, mert feleség hagyta el a férjét, 4 esetben férfi a jegyesét, és csak 2 férj hűtlen távozása miatt fordult az egyházi hatósághoz asszony.⁶⁰

Vagyis az egyházmegye egyetlen ülésére 6 keresetet azért nyújtottak be, mert feleségek elhagyták a férjüket, 6 esetben pedig nők, mátkák vagy feleségek nem tűrték sorsukba belenyugodva a vőlegény, illetve a férj távozását. Az eltűnt asszonyok közül Pál Jánosné Kisrosvágyról Barnabás Jankóval ment el; gyermekeit is magával vitte. Egy helmeci ember felesége, Ilona a gyermekeket a férjénél hagyta. Bereczki András feleségének már Bereczki előtt is volt férje; a hűtlen elhagyás után nyilván újból férjhez ment vagy együtt élt valakivel. Tilo Pál felesége bizonyosan új házasságot kötött: A helyi esperes tanúsította, hogy nemcsak összeeskette valakivel, de már gyermekei is vannak. Egy asszony, Füzesi Deme-

⁵⁶ Schram I. 157.

⁵⁷ Schram III. 228.

⁵⁸ Úriszék 305.

⁵⁹ Uo. 361–362.

⁶⁰ A zempléni református egyházmegye jegyzőkönyve. TiREL Kgg. I. 1. 319–323. Prothocollum Zemplen.

terné, aki Lengyelországba ment, hazaüzent, hogy megváltoztatta a vallását, „pá-pista paphoz gyónt”, vagyis az otthoniak már nem illetékesek felette.

A férjüket elhagyó nők tehát sokféle új sorsot választottak maguknak, és többségük bizonyosan nem volt feddhetetlen. Erkölcsileg nem példaképek, nem egy közülük tudatosan bigámiára lépett, egy elhagyta a gyermekeit. Az egyházi jegyzőkönyvekből pedig nagyobb merítéssel sokkal népesebb csoportot lehetne mint vétkeket bemutatni. Az akkori emberek lényegét tekintve azonban nem az a fontos, hogy külső szemlélő szerint volt-e okuk arra, amit cselekedtek, hanem a cselekedet maga érdemel figyelmet. Mert talán az új helyzetben sem lettek boldogok, de az éppen adott boldogtalanságba nem nyugodtak bele.

Nem nyugodtak bele egyébként a férfiak sem. És nemcsak azokra gondolok, akik a mátkájukat vagy a feleségüket elhagyták, hanem a keresetet indítókra is. Ők azért fordultak az egyházi hatósághoz, mert feleségük hűtlen távozása után újra akartak nőszülni.

BEFEJEZÉS

Itt nem szeretnék belemenni a válás lehetőségének protestáns és katolikus különbségébe. Egyrészt azért nem érinteném, mert a hűtlen elhagyás körülményei arra utalnak, hogy a hivatalos elvásztás az akkoriak szemében sokkal kevésbé volt jelentős, mint ahogyan feltételezzük. Másrészt a szerelem-házasság témáját követve nem érzékeltem az emberek cselekedeteinél a felekezeti hovatartozásból következő sajátságokat.

Ez azonban, az egyházi tanítások hatása a mindennapokra és a hívek vagy hívők életmódjára már más téma. Itt csak azzal a tétellel szemben kívántam kételyeket támasztani, hogy az örökös jobbágyság parasztjai tompa, érzelmileg kö-zömbös, a sorsukba a változtatás szándéka nélkül belenyugvó emberek lettek volna.

Kételyeken túlmenő, határozott véleményhez a paraszti gazdálkodás belső sajátságainak megfigyelése vezethet.

A tanulmány megjelent az „Ámor, álm és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29.” című kötetben. (Szerk. Szentmártoni Szabó Géza, Universitas–Argumentum, Bp., 2002. 1–24.)

A szüléknek állapotjok (az házasságbéli társaság)

Az házastársoknak leszen (az Istennek áldásából) magzatjok (gyermek) és szülékké lesznek. Az atya¹ nemz, és az anya² szül fiaikat³ és leányokat⁴ (néha kettősöket, kettősével, egy hassal születettek). A csöcsemőgyermek⁵ bétakaréttatik pólákba⁶, béle fektetik a bölcsübe⁷, az anyátul szoptatik emlőivel⁸ és tápláltatik péppel (popával, kásával)⁹. Azután járnyi tanul a járásra szoktató szeke-recskében¹⁰, jádzik gyermeki játékokkal (csörgetővel)¹¹ és szóllanyi kezd...

A CSALÁDRÓL

Születésnapra kötetbe talán szabad szubjektív meggondolásból témát választani. A családról írok szándékom szerint esszészerű dolgozatot. Magyarai Andrással, a magyar történetírás nagy alakjával ugyanis a legkülönbözőbb tudományos alkalmon találkoztam ugyan, és sok tudományos problémáról beszélgettünk, de összességében az apa képét alakította ki magáról a tudatomban. A tanítványaira fordított figyelme, az erdélyi tudományosságért érezhető felelőssége, és főleg az emberi érintkezésben állandó segítőkészsége vezethetett ide.

Bizonyos vagyok benne, hogy az apaképzet gondolatát el fogja utasítani, de értékes megjegyzéseket kapok tőle ehhez a témához, ami mostanában nagyon foglalkoztat.

A SZAKIRODALOM

A család fogalmát a történetírás laza értelemben használja. Éppen úgy, ahogyan a köznyelv. A lényeges különbség a kétféle közegnél mindössze az, hogy míg az előbbi az érzelmi összetartozást mindenek elé helyezi, utóbbi érzelmi tényezőket nem vesz figyelembe.¹ A történetírás egyszerűen a születéssel, illetve házasság révén összetartozók szűkebb vagy tágabb csoportját érti családon. Az értelmezés azonban még egy szerzőnél sem következetes. Hol egy házaspárt és gyermekeiket jelölik ezzel a szóval, hol a rokonok szélesebb, de rendszerint közelebből meg nem határozott körét.

Takáts Sándor például, aki a manapság divatosá vált mindennapok történetét vagy a mikrotörténetet már majdnem száz évvel ezelőtt művelte, egy helyen így írt: „Országgh Borbála... kitűnő nevelésben részesülvén s ágas-bogas, gazdag családból származván, a házasodni készülő ifjak úgyszólván már gyermekkorában sűrűn látogatták édesapja kastélyát.”² Ágas-bogas, gazdag családon nyilván kiterjedt rokonságot értett. Vagy: „Poppel Éva nagyon szeretvén a gyermekeket, sokszor meglátogatja a rokoncsaládokat: a Zrínyieket, a Széchyeket, a Csákyakat.”³ A Poppel Évával rokon családokról szólva bizonyosan nem egy Zrínyi, egy

1 A családfogalom érzelmi meghatározottságát egyetemi hallgatókkal célzottan folytatott beszélgetések során tapasztaltam. A beszélgetés csoportokban történt, és összesen mintegy 100-120 fiatal nő, illetve férfi vett benne részt.

2 Takáts Sándor: *Magyar nagyasszonyok*. H. n., é. n. [Genius kiadás, 1926] 105.

3 Uo. 482.

Széchy és egy Csáky házaspárra és esetleg a gyermekeikre gondolt Takáts, hanem – ahogyan a névelős névalakok is jelzik –, minden akkor élt Zrínyire, Széchyre és Csákyra, akik természetesen valamennyien Poppel Éva rokonai voltak. Szűkebb értelemben használta viszont a család szót ott, ahol ez olvasható: „A század bevett szokása szerint a nemesek és a főnemesek gyermekeiket 9-10 éves korukban már más családokhoz adták, hogy ott tanuljanak és nevelődjenek.”⁴ És ugyanígy szűk értelmű a család szó Takáts Sándornak ebben a mondatában: „Mária asszony jól tudván, mivel szerezhethet a királyi családnak örömet, a legjobb és legnagyobb őszibarackokat szedte össze s úgy indult Bécsbe.”⁵

Közelebbi időből, nem mintha Takáts Sándor mellé kívánnék állni, magamat citálom. Talán elmarasztalónak látszhat ugyanis a következtetlen szóhasználat kimutatása, holott nem az, de nem akarok másokat látszólag sem rossz hírbe keverni. Példa a családfogalom tág értelmezésére: a Báthoryak „Erdélyben a dinasztiaalapítás szándékával uralkodtak, tehát akarhattak gyermeket, de a család minden férfia gyermektelen vagy kevés gyermekű volt”.⁶ Itt a család az egész dinastiával azonos. Csak egy-egy házaspárt és a hozzájuk tartozó gyermekeket jelenti viszont ebben a mondatban: „...mintegy természetesen vitték magukkal főúri családok a gyermekeiket az országgyűlések színhelyére.”⁷

Az ilyen következtelenség a történetírásnál általában megengedhető, illetve ott az ilyen szóhasználat a megszokott. Kifejezetten a családdal foglalkozó történeti stúdiumoknak viszont pontosan meg kell határozniuk, hogy tulajdonképpen mi a tárgyuk, illetve a családdal foglalkozó történeti stúdiumok jórészt a család fogalmának meghatározására irányulnak. Többek között azt vizsgálják ugyanis, hogy különböző korok kortársai mit értettek családon, vagyis milyen családnak tekintett formációkban éltek.

HÁROMFÉLE CSALÁDTÖRTÉNET

A családdal foglalkozó történeti stúdiumok igen különböző természetűek lehetnek. A tudományban nincs közmegegyezés arról, hogy milyen kutatásokat, illetve milyen kutatások leírását soroljuk ide. Nyilvánvalóan lehet szűken megvonni a körüket, vagyis csak azt érteni rajtuk, ami közvetlenül és kimondottan a családról szól, akármit nevez is a szerző családnak. De ha jól meggondoljuk, ugyanilyen nyilvánvalónak lehet tekinteni azt is, hogy a családról szól a fogamzásgátlás és a szülés története éppen úgy, ahogyan a szexualitásé vagy az egyes egyházak és világi közösségek morális előírásainak alakulását firtató kutatás, a nők és a gyermekek változó jogállásának felderítése, az otthonok, vagyis a lakókörnyezet átalakulásában mutatkozó sajátosságok elemzése, a szórakozás, a játékok története éppen

4 Takáts: i. m. 12.

5 Uo. 265.

6 Péter Katalin: A gyermekek első tíz esztendeje. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Szerk. Péter Katalin. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996. 19. [Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 19.]

7 Uo. 28.

úgy, mint a gyász és a temetéseké. Nem lehet kihagyni a családot a hatalom gyakorlásának áttételeit kutatva. De nem tartom kizárhatónak még az alfabetizáció vizsgálatát sem, mert azt hiszem, minőségi változást jelenthetett a családtagok közötti kapcsolatokban az, amikor elkezdtek egymással levelezni, és az emberek viszonyai általában megváltoztak attól, hogy elkezdtek írásban is érintkezni.

Mindezekkel a témákkal vagy problémákkal a történettudomány mibenlétét hagyományosan értelmező szemlélet szerint különböző, nem is feltétlenül történeti jellegű tudományágak foglalkoznak. Csak a fogamzástólás történetét például kutathatja nyilvánvalóan orvos, aztán teológus, mert minden felekezet dolgozott ki tanításokat a tárgyban, vagy történeti szociológus, aki azt vizsgálja, hogy a társadalmi elvárások és a társadalmi környezet pozitív vagy negatív példája hogyan hatott egy-egy pár gyakorlatára, de foglalkozhat vele történeti demográfus is, hiszen a fogamzástólás elterjedtségét, illetve korlátait esetleg tükrözik a népesség demográfiai adatai, az antropológus pedig megnézheti, hogy az éppen tanulmányozott társadalom demográfiai szokásaihoz hasonlót talál-e, illetve hol talál más kultúrákban.

Minthogy ily módon, ha a hagyományos, felosztó szemlélettel nézzük, igen nagy számú tudományág dolgozik a családról felderíthető tények kutatásán, egyszerűbb a különböző diszciplínákban a történetiség elvére alapozva valamilyen szintézist létrehozni. A szintézis ebben az esetben szerintem mintegy magától értetődően a „családtörténet”, bár tudom, hogy eljárásom nem általános. Vannak, akik a családra irányuló kutatások különböző vonulatait élesen elválasztják egymástól. Tudom továbbá azt is, miszerint a családtörténet szót sokszor, sőt talán rendszerint, más összefüggésben alkalmazzuk.

Családtörténet lehet egy-egy család genealógiai értelmű történetének leírása, amire példa a távolabbi múltból Thaly Kálmán bő forrásanyaggal dokumentált könyve a Bercsényi család majdnem háromszáz évet átfogó történetéről.⁸ Újabban Fügedi Erik ma is nagyon friss szemléletű könyve szól címe szerint egyetlen családról, de tulajdonképpen az egész középkori magyar társadalomról,⁹ vagy Niederhauser Emiléké a hatalmas területek felett uralkodó Habsburgokról és így valóságosan Európáról.¹⁰ Ilyen nagy munkákban azonban a magyar történetírás távolról sem gazdag. Inkább két szélsőség jellemzi, a múlt században vagy a mostani század elején kiadott terjedelmes, sokkötetes családtörténeti okmánytárak, illetve nemegyszer csak néhány lapos tanulmányok egy-egy család történetének bonyolult genealógiai részleteiről.

Magyarországon egyáltalán nem művelt családtörténet alakult ki viszont Észak-Amerikában. Legjobban a tudományág egyik kézikönyvének a címével lehet jellemezni: „Your Self as History”, vagyis magyarul „Te magad mint történelem” volna a címe.¹¹ Kiderül belőle, hogy abban az időben, amikor megjelent, az

8 Thaly Kálmán: *A székesi gróf Bercsényi család, 1552–1835. Eredeti, kézirati kútfőkből.* I–III. MTA, Bp., 1885–1892.

9 Fügedi Erik: *Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja.* Magvető Kiadó, Bp., 1992.

10 Gonda Imre–Niederhauser Emil: *A Habsburgok. Egy európai jelenség.* Gondolat Kiadó, Bp., 1977. (első kiadás).

11 V. R. Winsey: *Your Self as History. Family History and its Effects on your Personality. A Research Guide.* Pace University Press, New York, 1992.

Egyesült Államokban országsszerte 500 családtörténeti kurzust tartottak különböző egyetemeken. A könyv szerzője szerint azért van ilyen tanulmányokra szükség, mert a második világháború után felgyorsult változások, a tömegmédia és a gépek eluralkodása, a népesség rohamos növekedése és ezzel együtt járó földrajzi, valamint szellemi értelmű fokozott mobilitása megszakította az egyén és a történelem kapcsolatát. Az emberek nem ismerik elődeik világát, amiből a generációk közötti rendkívül fájdalmas konfliktusok keletkeznek. A konfliktusokon és az előzmények nélküli létezés szorongató érzésén csak az elődök fizikai és társadalmi környezetének megismerésével lehet úrrá lenni.

Engem meglepett, hogy az „elődök”, a szöveg sok fordulata értelmében a nagyszülők világát Winsey milyen nosztalgikusan ábrázolja. „A filmről, a számítógépről, a videóról, a televízióról, a xeroxgépről – hogy csak néhányat említsek – nagyszüleid aligha álmodhattak.” Az ő idejükben „az időseket, akik a gyermekek gondozásáig terjedő aktivitással vettek részt a család életében, mélyen tisztelték. Kevés volt a könyv vagy a magazin, és a megélhetéshez csak minimális intézményes tanulásra volt szükség.”¹²

Kiszámítottam: a kézikönyv megjelenése idején, 1992-ben egyetemre járó diákok nagyszülei nagyjából az 1950-es években voltak fiatal felnőttek. Másként fogalmazva: ők voltak azok, akiket beatnemzedéknek nevezünk. Egyik részük látványosan és irodalmi műveivel dokumentáltan minden tekintély ellen lázadt, a másik, ha a szegény bevándorlócsaládban született, Kerouackal egyidős Iacoccának¹³ és sok hozzá hasonló önéletrajzírónak hinni lehet, a legnagyobb áldozatok árán lehetőleg egyetemen tanult. Ők rakták le az alapjait annak a magasan gépesített világnak, amelyben a xerox vagy a videó tényleg nem álom.

Lehet persze, hogy ezeken a családtörténeti órákon azoknak az amerikaiaknak az unokái vesznek részt, akik körülbelül negyven évvel ezelőtt valóban nem jutottak el még a filmekig vagy a képes lapokig sem. Róluk mi, itt Európában nem sokat hallunk. Csak azt tudjuk, hogy volt is, van is egy csendes, vidéki, az értékeit tekintve hagyományőrző Amerika. Ritkán, illetve gyakorlatilag soha nem találkozunk azonban a lakóival, mert mire egy amerikai abba a helyzetbe kerül, hogy megismerjük, már nem tartozik a csendes vidékiek közé.

Az énközpontú családtörténet nosztalgias hangulatát mégsem tartom ilyen egyszerűen megmagyarázhatónak. A múltat idealizáló szemlélet ugyanis nem idegen attól a családtörténettől sem, amelyik a családot mint történeti jelenséget tárgyalja. Sok esetben, illetve sok művelőjének szándéka szerint, ez is segíteni kíván. A különbség mindössze annyi, hogy nem az egyén bizonytalan, megzavarodott életérzését akarja gyógyítani, hanem a család „mai” válságából keres kiutat. Ez a törekvés pedig távolról sem csak az észak-amerikai családtörténetben található meg, hanem az utóbbi tíz-egynéhány év európai családtörténetétől sem idegen.

Magyarországhoz legközelebb az osztrák szerzőpáros, Michael Mitterauer és Reinhard Sieder fogalmazott meg ilyen szándékot a család struktúraváltozá-

¹² Winsey: i. m. 2.

¹³ Lee Iacocca: *Iacocca. Egy menedzser élete*. Fordította Félix Pál. Gondolat Kiadó, Bp., 1988. (Előszőr 1983-ban jelent meg angolul.)

sait vizsgáló könyvében. Kifejezetten leírják: A szerzők „azt remélik, hogy a családi kötelékek múltbeli működésének feltárásával mai problémák helyes megítéléséhez nyújtanak segítséget. Azt kívánják kideríteni, hogy a történelmi eredet és fejlődés tanulmányozása segíthet-e dönteni olyan ügyekben, mint a nemi szerepet illető elképzelések, a szexuális magatartás, a gyermekgondozás, az idősek gondozása, a nő helye a háztartásban és munkahelyén.”¹⁴ A kérdésben, mint az ilyen természetű fogalmazásban rendszerint, benne van a válasz: A történelem Mitterauerék szerint nyilván segít. Példának idéztem őket; a jelenre irányuló történetírói attitűdjükkel távolról sincsenek egyedül.

Mitterauerék véleményével a különböző természetű családtörténetek bemutatását kívánom lezárni. A helyzet ugyanis az, hogy van egy genealógiai, tárgyi-lagos, Magyarországon a Thalyék munkáival jellemezhető családtörténet. Aztán van a rendkívül szubjektív, Észak-Amerikában virágzó, énközpontú családtörténet. És létezik végül a családot mint történeti jelenséget tárgyaló családtörténet, amire a szubjektív szemlélet, művelőinek saját jelenükhöz kötődése – kevésbé ugyan, mint az előbbire – ugyancsak jellemző lehet. Ebben Magyarországon viszonylag könnyű tájékozódni, mert itt egyelőre eléggé elhanyagolt része a történetírásnak általában. Külföldön viszont az 1960-as évek elejétől sok ország történettudományának legintenzívebben művelt ágai közé tartozik.

HÁROM RENDEZŐ ELV

Erről a családtörténetről Richard Wall, aki ma a családot illető kutatások egyik legismertebb és legtermékenyebb tudósa, már majdnem húsz évvel ezelőtt azt a véleményt írta le, hogy a gyors növekedés miatt a kompatibilitás és a metodológia hiányában szenved.¹⁵ Ítéletével vitatkozni nem nagyon lehet. Részint azért nem érdemes, mert kevesen ismerik a kutatás helyzetét Wallnál pontosabban, részint azért, mert a tájékozódás során rövid idő alatt mindenki maga is rájön, hogy valóban rendszerezhetetlen ismerethalmazt kellene áttekintenie. És ha ez az ismerethalmaz már 1983-ban sem volt kompatibilis, azaz nem lehetett az elemeit egymáshoz illeszteni, az azóta elmúlt jó néhány esztendőben a helyzet ilyen szempontból kifejezetten romlott. Más értelemben javult: aligha múlik el akár csak egy hét is anélkül, hogy a családról szóló könyv ne jelennék meg, a folyóiratok pedig ontják a tárgyhoz tartozó tanulmányokat.

Rengeteg egymásnak ellentmondó eredmény jelenik meg. Nemigen lehet belőlük egységes képet kialakítani. Úgy tűnik azonban, a nézetek és vélemények szövevényében néhány szál mentén bizonyos tájékozódási pontok kijelölhetők. A leginkább feltűnőnek azt tartom, hogy a családot a kutatók többsége a történelem

¹⁴ Mitterauer–Sieder: i. m. Einleitung XIII.

¹⁵ Richard Wall: Preface. In: *Family Forms in Historic Europe*. Eds. R. Wall–J. Robin–P. Laslett. Cambridge University Press, Cambridge, 1983. IX.

során állandóan változó kategóriaként kezeli. Ez a szemlélet magával a családtörténettel egyidős.

A családtörténet témája a múlt század közepén merült fel először. Akkor kezdett egy egész történetírói iskola az emberiség legősibb állapotára jellemző szabályozott poligámiától, egyesek szerint szexuális promiszkuitástól a monogám házasodásig vezető úttal foglalkozni. Az iskola legismertebb képviselője Friedrich Engels lett, aki a vele kortárs őstörténeti, antropológiai, valamint történeti kutatásokat is összefoglaló, nagy ívű munkájában, *„A család, a magántulajdon és az állam eredete”*-ben máig meghatározta a családtörténet kutatási szemléletét.¹⁶ Úgy tűnik, ő maga is tisztában volt a mű jelentőségével, az elsőséget azonban másnak adta. Engels szerint az első családtörténet írója a svájci jogász és történész, Johann Jakob Bachofen volt, aki 1861-ben jelentetett meg egy könyvet a matriarchátusról.¹⁷

Az első családtörténészekről származó szemlélet az, hogy a családban nem valami állandó, hanem lassan, de folyamatosan változó társadalmi egységet lát. A változás Engels szerint előbb főként társadalmi, majd gazdasági tényezőkkel volt kölcsönhatásban. A társadalmi tényezőket tekintve Lewis H. Morganra hivatkozik. Így idézi: „A család az aktív elem, sohasem stacionárius, hanem alacsonyabb formából magasabb formába halad előre abban a mértékben, ahogy a társadalom alacsonyabb fokról a magasabb fokra fejlődik.”¹⁸ A gazdasági fejlődés szabályozó túlsúlyát aztán a vérrokonsági családból fokozatosan létrejött páros-család formációján belül is a patriarchális, vagyis a férj, illetve apa uralma alatt álló monogám családban regisztrálja: „Ez volt az első családforma, amely nem természeti, hanem gazdasági feltételeken alapult, tudniillik a magántulajdonnak az eredeti természetadta köztulajdon felett aratott győzelmén. A férfi uralma a családban és olyan gyermekek létrehozása, akik csak az övéi lehettek és hivatva voltak gazdagságát örökölni – a görögök kereken kimondták, hogy ez a monogámia egyedüli és kizárólagos célja.”¹⁹

Engels ezután a nőknek a monogám házasság keretei között kiszolgáltatott és megalázott állapotával foglalkozik. „Az első osztályellentét, mely a történelemben fellép, egybeesik a férfi és a nő antagonizmusának a kifejlődésével a monogám házasságban, és az első osztályelnyomás a női nemnek a férfinem által történő elnyomásával”, írja.²⁰ Idáig ragyogó logika, a történész tudós fegyelme és a történetírói beleérzés eredményeként született ábrázolás szinte lenyűgözi az olvasót. Nem egy manapság írt könyv kifejezetten avítnak hat Engels több mint százestendős munkája mellett. A nagyon eltérő jellegű kutatásokból, az antropológia megfigyeléséből, illetve a történettudomány absztrakcióiból származó tények kombinatív kezelését ma is akár tanítani lehetne ennek a kis könyvnek az

16 Friedrich Engels: *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats. Im Anschluss an Lewis H. Morgans Forschungen*. Először 1884-ben jelent meg.

17 Uo. 13. Bachofen könyve: *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaiokratie der Alten Welt*. Stuttgart, 1861.

18 Az itt és alább idézett magyar fordítás: Friedrich Engels: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1975. 40–41.

19 Uo. 89.

20 Uo. 89–90.

alapján. És nincs az az elméleti felkészültségű feminista tudós, aki Engelsnél világosabban, nagyobb együttérzéssel, de mégis az övéhez hasonló tárgyilagossággal tudná a férfiuralom alatt élő nők helyzetét meghatározni.

Ezen a ponton azonban – mintha hirtelen megroppanna a logikája – Engels elejti az antropológiai fonalat; az emberiség általános történetéről Németországra, illetve a világ iparosodott részére vált, és a „a nemi viszonyoknak a tőkés termelés előttünk álló elsőprése után kialakuló rendjéről” ír, ami szerinte a nők felszabadulását, a családon belüli férfiuralom összeomlását hozza hamarosan.²¹ Vagyis Engelsben a tudományos szocializmus elméletírója kerekedett felül a történetesen a családról szólva éppen úgy, mint más természetű témáknál,

Nem feltétlenül marxista azonban az, aki ilyen, evolucionista szemlélettel nyúl a család történetéhez. Egyrészt sokféle történelemfilozófiába fér bele, másrészt úgy tűnik, egyszerűen ez vált a családtörténetben hagyományossá. A szerzők pedig különböző elméletekre hivatkoznak ugyan, de a lényegyet tekintve – sokszor nyilván sok áttétellel – Engels gondolatmenetét követik, vagy azt a gondolatmenetet, amit elsőként ragyogó logikával Engels fogalmazott meg: a család változó, a történelem során a társadalmi és gazdasági folyamatokkal kölcsönhatásban alakuló jelenség. Ilyen értelemben a modern családtörténet a múlt századi legjobbakhoz képest mindössze annyiban változott, hogy saját korának, illetve családfogalmának előzményeit keresve egészen az őstörténetig már nem megy vissza. A középkornál szokás kezdeni.

A változásra koncentrált figyelem tehát a családtörténet egyik meglehetősen általános jellemzője, a másik az, hogy magyarországi szemmel nézve nagyon sajátos Európa-fogalommal dolgozik. Az irodalom áttekintése során engem legjobban ez lepett meg: a családtörténet Európán Nyugat-Európát, esetleg Nyugat-Európát és a skandináv országokat érti. Vannak azonban olyan kutatók is, akik a saját országukat, Angliát vagy Franciaországot tekintik Európának. Korábban azt hittem, ha gondolkoztam ilyesmin egyáltalán, hogy ez a kirekesztő, csak manapság befogadónak mutatkozó, vagy legalábbis egyes országok befogadását ígérő Európa politikai fogalom. A családtörténet áttekintése arról győzött meg, hogy a régműltről szóló történetírásban is nyomatékosan jelen van.

A Nyugattal vagy Északnyugattal azonos Európa fogalmát a családtörténetben – valószínűleg akaratán kívül – a magyar származású történeti demográfus, John Hajnal alapozta meg. Tőle majdnem négy évtizeddel ezelőtt jelent meg egy nem túl terjedelmes, ráadásul sokszerzős gyűjteményes kötetben elbújtatott tanulmány a házasság európai rendjéről.²² Ritkán volt azonban egyetlen tanulmánynak olyan nagy hatása, mint ennek. Igaz, rendkívül széles adatbázisra épült, és a további kutatásokhoz ragyogóan jó ötleteket írt le. Én történetesen a családról szóló sok más munka elolvasása után vettem a kezembe, és nagyon érdekes volt látni, hogy nem egy későbbi szerző problémaállítást Hajnalnak ez a kitűnő, de a családtörténetben viszonylag korai munkája már világosan megfogalmazta.

21 Engels: i. m. 1975. 113.

22 John Hajnal: European marriage patterns i. m. 101–143.

Hajnal tanulmányával is az történt azonban, ami alapvető művekkel rendszerint történni szokott: végtelenül leegyszerűsítve lettek a tudományban közkinccsé a megállapításai. A legfeltűnőbb az, hogy eredményeit sarkítva szokták idézni vagy vitatni, holott nem egyet hipotetikusán, úgy tűnik, tudatos bizonytalansággal fogalmazott meg.

A tanulmány kiindulása az, hogy Hajnal 1900-ból összegyűjtött adatai szerint Európa nyugati, illetve keleti felében akkor eltérőek voltak a házassági szokások. Két ponton mutatkozott lényeges különbség, a házasságra lépők életkorában és a házasságra soha nem lépők arányában. Nyugat-Európára a házasság idején magas életkor és a magányosan maradtak magas aránya volt jellemző, Kelet-Európában viszont az ellenkezője, a házasság idején alacsony életkor és az egyedül élők alacsony aránya volt megfigyelhető. A kétféle szokásrend közötti határ Hajnal adatai szerint valahol Szentpétervár és Trieszt között húzódott; a tanulmány táblázataiban Nyugat-Európát Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Németország, Nagy-Britannia, Hollandia, Izland, Írország, Olaszország, Norvégia, Portugália, Spanyolország, Svédország és Svájc jelenti, Kelet-Európát pedig Görögország, Magyarország, Románia, Bosznia, Bulgária, a Szovjetunió és Szerbia adatai képviselik.

Miután az eltérést ezeknek az országoknak az 1900-ból származó adatai alapján megállapította, lép aztán tovább, illetve a történelemben vissza Hajnal a nyugat-európai jelenségek tanulmányozásához. Visszafelé lépésen azt értem, hogy kitapogatja a késői házasság és a gyakori egyedül maradás szokásának történetét, mert az a véleménye, miszerint az a kevés próbálkozás, ami előtte ennek a jelenségcsoportnak a magyarázatával kísérletezett, mind tévedett. „Időnként megfogalmazták azt a feltevést, hogy a késői házasság a városias, iparosodott társadalmakra jellemző, míg a mezőgazdasági termelő országok sajátja a korai házasság. A feltevés kétségtelenül megalapozatlan” – írja.²³

Hajnal szerint a késői házassággal és sok házasságon kívül maradt egyénnel jellemezhető házassági rend „úgy, ahogyan 1940-ig számítva legalább két évszázadon át Európa nagy részén létezett, legjobb tudomásunk szerint egyedülálló vagy majdnem egyedülálló az egész világon. Nincs ismert példája olyan nem európai civilizációnak, amelyben hasonló rend élt volna”. Vagyis ez az „európai házassági rend”, a „European marriage pattern”.²⁴ Figyelemre méltónak tartom azonban, hogy az „európai” fogalmához magyarázatot fűz.

„Nagy nehézségeket okozott az, hogy annak a területnek, ahol az európai rend uralkodóvá vált, nincs külön meghatározása, így feljogosítva éreztem magam arra, hogy (ott, ahol a félreértés veszélye nem fenyeget) e terület meghatározására »Európa«-t használjam. Suta dolog kizárni Kelet-Európát Európából, és lehet úgy felfogni, hogy pontosabb lett volna olyan fogalmak használata, mint »Nyugat-Európa«, »nyugat-európai rend«. Minthogy azonban olyan sűrűn kellett a fogalomra utalnom, a rövidség nagy előny volt. A mi korlátozott értelmezésünkben vett Európa egyébként az a terület, amely tulajdonképpen nem egy Európa-történet tárgya.”²⁵

23 John Hajnal: *European marriage patterns* i. m. 106.

24 Uo. 101.

25 Uo. 101. 2. j.

Hajnal tehát, kicsit bizonytalanul, de tisztázta, hogy Európán az egész kontinenszt érti. Mégis azért írtam az ő Európa-fogalmáról ennyire részletesen, mert túlzás lenne ugyan az egész modern családtörténetet tőle eredeztetni, de bizonyosan nagy hatással volt rá, és – nyilván politikai tényezőkkel együtt – Hajnal „európai házassági rend” koncepciója állhat a családtörténetben a mögött a szemlélet mögött, amely Európát Nyugat-Európával, az európai családot pedig értelemszerűen a nyugat-európaival azonosítja.

A nyugatot abszolutizáló felfogás nem idegen igen széles látókörű tudósoktól sem. Jack Goody például, aki az antropológiai szempontok bevonásával írt sokszor kiadott és a munka megjelenése óta jóformán minden családtörténetben idézett könyvet az európai család és házasság fejlődéséről, Észak-Afrikát vagy Kínát az antropológiai analógiák miatt tárgyalja, de nem foglalkozik még Skandináviával sem, nemhogy Kelet-Európát bevonná.²⁶ Igaz, az egyértelműen nyugati országok tudósai sokszor még inkább kirekesztőek. Így írt például a francia Jean-Louis Flandrin egy sok hivatkozással teli könyvet a család, a szülői státusz, a háztartás és a szexualitás történetéről. Visszatérően hangsúlyozza, hogy a „Nyugat” jelenségeit tárgyalja, de a Bibliát, a klasszikus ókor szerzőit és az egyházatyákat kivéve egyetlen Franciaországon kívül keletkezett forrást sem használt.²⁷

A modern családtörténet kirekesztő szemléletét tekintve nagyon jellemzőnek tartom a műfaj bemutatásánál már idézett Mitterauer–Sieder szerzőpáros esetét. Ők osztrák létükre – szándékuk szerint – az európai családról írták a könyvüket. És azt lehetne hinni, sikerült is nekik, mert az eredetileg német munka megjelent Angliában és Amerikában is.²⁸ A könyvnek összesen három angol nyelvű kiadása volt, közöttük egy puha kötésű, ami a nyugati tudományos könyvkiadásban a nagy példányszámra jellemző. Mindent összevetve, nyilván nagy sikere volt. Az angol előszót azonban nem lehet másként, mint a szerzők helyreutasítását olvasni. A csálthatatlan tekintélynek tartott Peter Laslett írta, és azt fejt ki benne, hogy Mitterauerék tévednek, ha azt hiszik, hogy könyvükben Európát tárgyalták. „Általánosításukat egy általuk »Közép- és Nyugat«-Európának nevezett komplexumra kívánják alkalmazni, ami a brit és északnyugat-európai anyaggal dolgozó történeti demográfust őszintén szólva némileg elbizonytalanítja”, írta Laslett, majd hét paragrafusban részletesen kifejtette, hogy miért „elengedhetetlen”, az ő szavával „vital” az, hogy „az olvasó Britanniában, az Egyesült Államokban vagy máshol angol nyelvűek között, ne kövesse el azt a hibát, hogy azt tételezze fel, miszerint az európai családra tett megállapítások szükségszerűen változtatás nélkül érvényesek az ő iparosodás előtti őseikre...”²⁹ Pedig az osztrák szerzőpáros sok gondolatmenetbe beleszötte azt, hogy megállapításai Angliára – természetesen – nem vonatkoznak.

26 Jack Goody: *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983. [Past and Present Publications.] (1994-ben jelent meg a 7. kiadása.)

27 Jean-Louis Flandrin: *Familles, parents, maison, sexualité dans l'ancienne société*. Seuil, Paris, 1984. (Első kiadás 1976. Első angol kiadás 1979.)

28 Michael Mitterauer–Reinhard Sieder: *The European Family. Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*. Basil Blackwell, Oxford, 1982. University of Chicago Press, Chicago, 1983.

29 Peter Laslett: Foreword. In: Mitterauer–Sieder: i. m. Chicago, 1983. IX–X.

Az angliai és mellette talán egyenrangúan az észak-amerikai fejlődés egyedülálló voltát egyébként nem kevesen vallják. A legmesszebbre ebből a szempontból a családtörténet minden ágában tevékeny Alan MacFarlane ment. Ő, magyarul is megjelent könyvében, óriási tájékozottsággal és antropológiai kitekin-téssel összefoglalta az előtte megvolt családtörténet gyakorlatilag valamennyi eredményét.³⁰ Végül kijelentette, hogy Angliát tekintve senkivel nem ért egyet. Ott ugyanis szerinte az egész világon egyedülálló fejlődés ment végbe, amennyi-ben a modern családra jellemző sajátságok a világon egyedülállóan fejlett angol joggyakorlat és az állam jó adminisztrációjának következtében már a középkor folyamán, legkésőbb a 13. században kialakultak.

Itt, a modern család és a családon belüli érzelmek utalásaira építve tudom végül a családtörténet szerintem minden ellentmondása ellenére is eléggé általá-nos jellemzői közül az utolsót leírni. Ez abban van, hogy a családtörténet formá-ciókkal dolgozik, vagyis a családot az idők folyamán változó szerkezet szerint összetartozó emberek csoportjának tekinti, és ezeket a csoportokat, feltűnésüket, elmúlásukat vagy egymás mellett élésüket vizsgálja. Ehhez szorosan hozzátarto-zik az, hogy bár magukat a csoportokat, illetve formációkat jóformán minden tu-dós másként határozza meg, továbbá az együttélés formáiból következő érzelmi kapcsolatokról is nagyon eltérőek a vélemények, abban gyakorlatilag egyetértés van, hogy a csoport jellege határozza meg a tagok közötti érzelmeket.

A csoportok megkülönböztetésének igénye, ahogyan a fejlődés gondolatá-nak bevezetése is a családtörténetbe 19. századi tudós nevéhez köthető. A francia Frédéric Le Play-t szokás a középkortól követhető családformációk első meghatá-rozójának tekinteni. Engelshez hasonló abban is, hogy saját kora viszonyaival elégedetlenül társadalmi változásokat igényelt. Nem csekély azonban a különb-ség sem: míg Engels forradalmat várt, Le Play visszafelé menekült volna, a ha-gyományos értékek és a hagyományos családszervezet feltámadásától várta a jobb jövőt. Ez tette történeti demográfussá, illetve családtörténésszé is: miközben a munkásság helyzetéről szóló gigantikus, végül hat kötetben kiadott munkáját írta, fogalmazott egyet a család történetéről is.³¹ Ebben határozott meg bizonyos családformációkat és alkalmazott rájuk olyan elnevezéseket, amelyeket sokan máig használnak. Függetlenül attól, hogy hivatkoznak-e Le Play-re vagy nem.

Igy Le Play-től származik a legrégebbi múltban szerinte uralkodó családfor-ma neve, a „famille patriarchale”, amit a legtöbb nyelven szó szerinti fordítással „patriarchális család”-ként használnak. Nevezik azonban „összetett vagy kiter-jedt család”-nak is; angolul „joint family”-nek vagy „extended family”-nek. Eb-ben az ősi, Le Play szerint nagy biztonságot nyújtó családban az apa minden gyermeke otthon maradt házasság korában is. Majd a „famille souche” következett. Erre az angolok a „stem family” fogalmat használják, magyarul pedig „törzscsa-lád”-nak lehet fordítani. A törzscsaládban legalább három generáció él együtt, a

30 Alan MacFarlane: *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet. Század-vég* Kiadó-Hajnal István Kör, Bp., 1993. [Metamorphosis Historiae.] Az első, angol kiadás 1978-ban jelent meg.

31 Frédéric Le Play: *L'organisation de la famille selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*. Tequi, Paris, 1871.

szülők, akiké a ház, egyik gyermekük, az örökös a feleségével, továbbá az ő még nőtlen vagy hajadon gyermekeivel. Az elköltözött gyermekek örökrészét viszont kifizetik. Az utolsó végül az „instable – ingatag” páros család, amit Le Play „famille nucléaire”-nek nevez, angolul ez „nuclear family” vagy „conjugal family” lett; magyarul „magcsalád” vagy „hitvesi család”, mert csak szülők és nőtlen, illetve hajadon gyermekeik alkotják.

Le Play még azt hitte, az egész emberiségre vonatkozó diagnózist, illetve jövendőlést írt le, de a kiscsaládos formáció hamarosan nyugati sajátossággá vált. Az iskolateremtő, nagy hatású francia Marc Bloch³² és talán az amerikai Talcott Parsons³³ lettek a legismertebb képviselői annak az irányzatnak, amely az összetett családtól a Blochnál nukleáris, Parsonsnál a hitvesi család irányába tartó fejlődést vallja, és az így meghatározott folyamatot mint az iparosodás következményét értékeli. Erre épített aztán Hajnal, akinek a nézeteiről már írtam.

Európa keleti felén a családdal inkább a néprajz, semmint a családtörténet foglalkozott. Nem tudom megállapítani, mikor derengett fel az itteni családtörténetészek előtt, hogy a Nyugatra koncentrálnak a diskurzusban kívül rekedtek Európán. Tudom viszont, ki reagált a legingerültebben. A bolgár Maria Todorova, aki először otthonról vitatkozott, majd elismert amerikai egyetemre került professzornak. Sokat írt a nyugati európaisággal vitatkozva. Egyik könyvének a címebe nemcsak a Balkán fogalmát foglalta bele provokatívan, de egyenesen az oszmán uralom alatt élt Bulgária családstruktúráját tárgyalta mint egyenértékű alternatívát.³⁴ Egyik munkájában magyar tudósokat támad amiatt, hogy a nyugati Európa koncepciójának tagadása helyett szerinte patetikus igyekezettel abba az Európa-fogalomba próbálják begyömöszölni Magyarországot.³⁵

Él azonban ma is William I. Thomas és Florian Znaniecki képe a kelet-európai paraszti családról. Helyesebben: ők a lengyeleket tárgyalták, mégis általános értelemben került abba a kelet-európai képbe, amelyet az egyik legnagyobb szakértő, Teodor Shanin alakított ki. „A család nagyon bonyolult, csak hozzávetőleges határokkal meghatározott csoport, amelynek a tagjai között nagyon különböző természetű és fokozatú viszonyok vannak. Az alapvető családi kapcsolat azonban egy és oszthatatlan; nem lehet semmilyen más csoportviszonyra átvinni vagy más, egyébként elszigetelt egyének kapcsolatára szűkíteni. Családi szolidaritás a neve...”, és nagyon különböző formákban nyilvánulhat meg.³⁶

Rendkívül érzékletesen ábrázolták a családi szolidaritásnak a házaspárok kapcsolatában megnyilvánuló következményeit. Azt állítják, hogy „a férj és a feleség viszonyát a két fél egyesült családjai ellenőrzik, és a férj és a feleség nem

32 Marc Bloch: *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Les Belles-Lettres, Paris, 1931.

33 T. Parsons: The social structure of the family. In: *The Family: its Function and Destiny*. Ed. R. N. Anshen. Harper and Brothers, New York, 1949. 245–280.

34 Maria N. Todorova: *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*. American University Press, Washington, 1993.

35 Uő: Zum erkenntnistheoretischen Wert von Familienmodellen. In: *Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen*. Hg. von J. Ehmer–T. K. Hareven–R. Wall. Campus, Frankfurt am Main–New York, 1997. 283–300.

36 W. I. Thomas–F. Znaniecki: A Polish peasant family. In: *Peasants and Peasant Societies*. Ed T. Shanin. Penguin, London, 1971. (1. kiad.) 16.

többé-kevésbé szorosan, személyes érzéseik szerint összekapcsolódó egyének, hanem olyan csoporttagok, akik között kizárólagos kapcsolat van. Ezért a házasság alapja nem a szerelem, hanem a család által ellenőrizhető és kikényszeríthető »tisztelet«, ami pontosan megfelel a másik fél helyzetének saját csoportjában és kifejezi annak a csoportnak a tekintélyét... A vonzalom nem feltétlen eleme a tiszteletnek, de kívánatos. Ami pedig a nemi szerelmet illeti, tisztán személyes ügy, nem társadalmasítják, nem is akarják társadalmasítani; a család hangsúlyozottan nem vesz róla tudomást, és a szexuális viszonytal kapcsolatos legenyhébb illetlenséget is vagy kitarulkozást a házasságban megvetéssel szemléli és erkölcsileg elítéli.”³⁷

Ez a kép a kelet-európai családról született, de szinte elképesztő, mennyire hasonlót vázolt fel a reformáció egyik legismertebb amerikai kutatója, Steven Ozment a hitújítás előtt volt nyugat-európai családról. Mások eredményeit összefoglalva írja: „azt állítják, nemigen volt őszinte vonzalom szülők és gyermekek, feleség és férj között... a gyermekek és a feleségek számára a hagyományos család olyan kötelék volt, amely az önmegvalósítást akadályozta.”³⁸

KÉRDÉSEK

Miért? Hogyan? A modern ember mindent megvalósít?

Ezen a ponton azt mondom, bizonyos mennyiségen túl nem szabad a tudomány eredményeit követni, mert önmaguk karikatúrájába fordulnak. Bakócz Tamás, aki a lehető leghagyományosabb paraszti családból jött, majd a reneszánsz főpap mintájává vált, hátrányosabb helyzetben lett volna az önmegvalósítás területén, mint egy mai hajléktalan? Vagy tévedtek volna a zempléni református egyházmegye lelkészei, amikor a felek többszöri kérésére 1636-ban megengedték, hogy özvegy Feketéné és Botka Molnár Mátyás a nagy korkülönbség ellenére összeházassodjék? A házasság engedélyezésének oka ez volt: „sok esztendeje... nagy köztük az szeretet.”

Érdemes lenne a hagyományos család egész ügyét az esettörténet módszerével alaposan megvizsgálni.

A tanulmány megjelent a Magyarai András születésnapjára tisztelegő kötetben (Studii de istoria moderna a Transilvanei: omagie profesorului Magyarai András. Ed. J. Pál, E. Riisz-Fogarasi. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002. 105–117.)

³⁷ Thomas–Znaniński 16–17.

³⁸ Steven E. Ozment: *When Fathers Ruled the Family. Family Life in Reformation Europe*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1983. 2.

FÜGGELÉK

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A

Acsády Ignác 7
 Aegedius Péter 103
 Aesopus 109
 Alaghy Judit 55, 59
 Albright, Madeleine 14
 Alia Sámuel 64
 Alsted, Johann Heinrich 75–76
 Andorka Rudolf 142
 Andrassy Kata 56, 59, 66
 Anna, Habsburg 104–105
 Anna, Jagelló 37
 Apafy István 64
 Apafy Mihály, I. 48
 Ariès, Philippe 8–9, 123
 Athinai Simon 112

B

Bachofen, Johann Jakob 164
 Baczkó János 156
 Bakócz Tamás 101, 121, 170
 Balas Bitner 20
 Balassi Bálint 52
 Balázs Éva, H. 10
 Banfield, Edward C. 140, 143
 Barnabás Jankó 156
 Báthory Erzsébet 61
 Báthory Gábor 62
 Báthory György 101
 Báthory István 37–38, 74–76, 92
 Báthory Zsigmond 38, 75
 Báthory Zsófia 48, 84, 91–93
 Báthoryak 160
 Batthyány Ádám 131
 Batthyány Ferenc 106
 Batthyány Ferencné I. Szvetkovich Kata
 Batthyány Kristóf 148
 Bedegi Nyáry Krisztina I. Nyáry Krisztina
 Beethoven, Ludwig van 15
 Bencze Anna 150

Benda Kálmán 38
 Bercsényi család 161
 Bereczki András 156
 Berény Péter 19
 Bethlen család 55
 Bethlen Farkas 55
 Bethlen Gábor 36–37, 39–42, 49, 55, 66, 68,
 73–75, 78–79, 86
 Bethlen István 37
 Bethlen István, ifj. 39–40, 75
 Bisterfeld, Johannes 75–76
 Bloch, Marc 169
 Bobovác Ágot 23
 Bobovác György 23
 Bobovác István 23
 Bobovác Iván 23
 Bobovác Margit 23
 Bocskai István 38–39, 55, 57, 62, 66
 Bodor Gáspár 18
 Bogsch, Jacob 20
 Bornemisza Anna 48
 Bornemisza Péter 109
 Bornemissza Menyhárt 114
 Bors ispán 53
 Borsa nembeli János 53
 Borsa nembeli Tamás 53–54
 Botka Molnár Mátyás 170
 Brandenburgi Katalin 36–37, 39, 86
 Bretzenheimék 52
 Brodarics István 103
 Brune, Johan de 118
 Brunsvik Teréz 15
 Bryson, Bill 9
 Buda 102

C

Cajetan, Tommaso 97, 102
 Celtis, Conrad 103
 Chepi Demeter 147
 Churchill, Winston 139

Chyszar Kristófné 16
 Comenius (Komenský Jan Amos) 46–47,
 77, 79–82
 Cromwell, Oliver 90
 Currie, Edwina 14
 Czobor Erzsébet 120
 Csákyak 159
 Csapy Kristófné I. Telegdy Bora
 Csapy Zsuzsanna 59, 62, 66
 Csukovits Enikő 142

D

Deák Farkas 7
 Debarre, Anne 9
 Decsi István 26
 Dersffy Orsolya 55
 Déryné Széppataki Róza 15
 Descartes, René 78
 Dévai Bíró Mátyás 109
 Dienes György 126
 Dienes Szabó István 22
 Dinjo Demjén 19
 Dobó Ferenc 56–57
 Dobó István 57–58
 Dobó Jakab 57
 Dobó Krisztina 52, 57
 Dobozi István 17
 Dobozi Istvánné 17
 Domanovszky Sándor 10
 Drabik, Mikulas 79
 Dremel Mihály 117–119
 Duby, Georges 8–9

E

Eckhart Ferenc 8
 Eleb, Monique 9
 Engels, Friedrich 137, 164–165
 Eotvos Péterné 19
 Erasmus, Rotterdami 101, 103, 113
 Erhard, Hans 155
 Erzsébet, I. 120
 Erzsébet, Árpád-házi, Szent 25–26
 Erzsébet, Pfalzi 78
 Erzsébet, Stuart 78
 Esterházy Miklós 49, 55, 61–62, 131

F

Faragó Tamás 142
 Fark Zsófia 18
 Ferdinánd, I., Habsburg 55, 99, 101, 104–
 109, 121

Ferdinánd, II. (Habsburg) 63, 68, 78
 Ferdinánd, III. (Habsburg) 44, 68, 130
 Ferdinánd, IV. (Habsburg) 78
 Flandrin, Jean-Louis 142, 167
 Fordos György 154
 Forgách Jánosné Perényi Zsófia 57
 Forgách Zsigmond 59, 63
 Forgách Zsuzsanna 7
 Frangepán Katalin 110
 Frigyes Vilmos 36, 78
 Frigyes, Pfalzi 46, 78–79
 Furta Tamás 132, 149
 Fügedi Erik 161
 Füzesi Demeterné 156

G

Gates, Bill 15
 Geer, Louis de 79–80
 Gelenoffski, Gregor 20
 Geltovics János 153–154
 Gerendy Anna 59
 Gjorosi Mihályné 154
 Goody, Jack 141, 167
 Gyáni Gábor 10

H

Habsburg-ház 36, 38, 44, 46–47, 80, 83,
 85–86, 93, 161
 Hagymássy Kata 39
 Hajnal, John 137–144, 146, 148, 150, 152,
 154, 156, 165–167, 169
 Hédervári István 65–66
 Henczi István 147
 Henrietta, Pfalzi 46–47, 78–81
 Hidvégi Magdolna 156
 Homonnai Drugeth Bálint 62
 Horvát Jakab 133
 Hunyadi János 54
 Hunyadiak 58

I

Iacocca, Lee 162
 Ikervári András 132, 148
 Illésházy István 57
 Imhof, Arthur E. 130, 148
 Ipolyi Arnold 7
 Isocrates 28
 István, II. 53
 Istvánffy Miklós 104
 Izabella királyné 55, 99

J

James, P. D. 14
 János vajda 53, 54, 74
 János, I., Szapolyai 98, 101, 105–108, 112, 121
 János, II., Szapolyai 99
 Juhos Anna 30

K

Káldy Kata 109
 Kanizsay Dorottya 106
 Kanizsay Ferenc 106
 Kanizsay László 106
 Kanizsay Orsolya 72, 102, 105–108, 110, 112, 114
 Kántor Jánosné Boldisár Judit 22
 Karinthy Frigyes 15
 Károly, I. 78
 Károlyi Árpád 7–8
 Károlyi Zsuzsanna 37, 39, 41, 86
 Karthauzi névtelen 25
 Kassák Lajos 15
 Kendy István 62–63
 Kendy Sándor 63
 Kerekes Ilona 18
 Keresztúri Pál 76
 Kerouac, Jack 162
 Kis András 126
 Kiss Panna 153–154
 Klobusiczky András 79
 Kloyber Benedek 18
 Kloyber Benedekné 18
 Koczó Mihály 132, 148–149
 Konc Judit 125–126
 Kósa Jánosné Örsébet 149, 151
 Kovács György 128, 145
 Kovács Györgyné 21, 127–128, 145
 Kovács Márton 21, 127–128, 145
 Kovács Péter, E. 10
 Kovács Tamás 21, 127–128, 145
 Körmendi András 156
 Krász Lilla 10
 Krisztina svéd királynő 46–47, 78–79, 81
 Kurucz György 10
 Kutas János 133–134
 Kutas Jánosné 133

L

Lajos, II. 104–105, 120
 Lakatos Erzsók 154
 Lakatos Györgyné 126

Laslett, Peter 167
 Le Play, Frédéric 137, 168–169
 Leó, X., pápa 97
 Lóránd vajda 54, 74
 Lorántffy Kata 63–64, 66
 Lorántffy Mária 58–59, 63–66
 Lorántffy Mihály 41, 53–58, 65
 Lorántffy Zsuzsanna 7, 16, 35, 37, 39, 41–45, 47–55, 58–59, 63–73, 75–94
 Lorántffyak 53, 55–57, 59, 63, 65, 72
 Lucia Pálné 126
 Lyakicz Péter 122

M

MacFarlane, Alan 168
 Mágóchy András 55
 Mágóchy Ferenc 55, 59, 61–62
 Mágóchy Gáspár 59, 61–62
 Magyar András 159
 Majláth István 99
 Makucha, Pael 155
 Marcy András 71
 Mária Krisztierna 38–39
 Mátyás, I. 58, 97, 101
 Mátyás, II. 41, 66, 121
 Mayern, Marina 20
 Medgyesi Pál 81
 Melanchthon, Philipp 101, 113
 Mihálykó János 28–29
 Milata János 19
 Miskolczi Csulyak István 26–33
 Miskolczi Csulyak Judit 26, 29–30
 Miskolczi Csulyak Mária 29
 Miskolczi Csulyak Zsuzsanna 26, 29–30, 33
 Mitterauer, Michael 162–163, 167
 Mlinarczik Lázár 19
 Mónai Pál 155
 Morgan, Lewis H. 164
 Morus Tamás 103

N

Nádasdy Anna 99–100
 Nádasdy Ferenc, ifj. 113–114
 Nádasdy I. Ferenc 97–100
 Nádasdy Tamás 7–8, 72, 97–114, 129
 Nagy Balázs 126
 Nagy István 154, 156
 Nagy Istvánné 156
 Nagy János 83, 89
 Nagy Jánosné 156

Nagy Kata 133, 155
 Nagy Mihályné 155
 Niederhauser Emil 161
 Nyáry Krisztina 130
 Nyomoka György 26

O

Oláh Miklós 103
 Ormosdi Székely Magdolna 65
 Országh Borbála 159
 Ortendecke Michelné 20
 Oxenstierna Axel 79
 Ozment, Steven 170

Ö

Ölschlägerin, Barbara 20

P

Pál Jánosné 156
 Pal Miklós 22
 Pálóczi Simon 54
 Pálócziak 53, 56
 Parsons, Talcott 169
 Paxi Mihályné Katus 149, 151
 Péchi Simon 84
 Pelsőczy Péter özvegye 54
 Perényi Borbála 120
 Perényi Dániel özvegye 54
 Perényi Ferenc 105
 Perényi Gábor 51
 Perényi Péter 52–53, 105
 Perényiek 56
 Pesti Gábor 109
 Piscator, Johann Ludvig 75
 Pollock, Linda 123
 Poppel Lobkovitz Éva 131–132, 159–160

R

Radvánszky Béla 7–8
 Rákóczi Erzsébet 59, 62
 Rákóczi Ferenc, I. 84, 91–92
 Rákóczi Ferkó 42, 73
 Rákóczi György, I. 41–46, 48–49, 58–59,
 61–69, 72–76, 79, 83–86, 89, 91
 Rákóczi György, II. 43–44, 47–48, 71, 74–77,
 90–94
 Rákóczi Lajos 27
 Rákóczi Pál 59, 62–63, 66
 Rákóczi Samu 71, 73
 Rákóczi Zsigmond 27, 43–47, 55, 58–64, 66,
 73

Rákóczi Zsigmond, ifj. 58–59, 71, 74–83,
 91–92
 Rákócziak 7, 60–65
 Réz Benedek 132
 Rohonczy Lőrinc 155–156
 Rudolf császár, II., magyar király, I. 38, 55

S

Schama, Simon 118
 Schneider kislány 20
 Schneider, Simon 13–14
 Serkei György 54–56
 Shahar, Shulamith 123
 Shanin, Teodor 169
 Sieder, Reinhard 162, 167
 Simkovits Kelemen 19
 Simkovits Kelemenné 19
 Simovith Katalin 22
 Sinkovics István 10
 Skytte, Benedict 81
 Slys Márton 22
 Sólyom Mátyás 13
 Spengler, Oswald 139
 Stuart-dinasztia 46
 Sylvester János 109–111
 Sylvester Tódor 111

Sz

Sz. Jónás Ilona 25
 Szabó István 143
 Szabó Istvánné 126
 Szabó János 149
 Szabó Jánosné 149, 151
 Szabó Mihály 127
 Szabó Pálné 127, 155
 Szabó Vazul 26–27
 Szalárdy János 84, 92
 Szalay Ágoston 7
 Szalay Ilona 128–129, 145–146
 Szalay Pál 128, 145
 Szapolyai Imre 101
 Szarka Jánosné Margit 149
 Széchy Anna 54
 Széchy Dénes 54
 Széchy Mária 7
 Széchyek 159
 Szegedi Gáspár 112–113
 Székely Erzsébet 154
 Szekérvezető Mátyás 13
 Szekfű Gyula 8, 104
 Szenci Molnár Albert 28

Szente Istók 132
 Szente Pál 132, 149, 155
 Szepsi Csombor Márton 139
 Szepsi Laczkó Máté 30, 56
 Szikszai Judit 26–29, 32–33
 Szilágyi Sándor 7
 Szvetkovich Kata 148
 Szulejmán, I., Nagy 99

T

Tabackin, Susanna 20
 Takács János 155
 Takáts Sándor 159–160
 Telegdy Bora, Csapy Kristófné 59–60, 63, 66
 Temesvári Pelbárt 25
 Thaly Kálmán 161
 Thavasz Máténé 155
 Thomas, William I. 169
 Thököly Sebestyén 121
 Thurzó Elek 65, 109
 Thurzó György 120
 Thurzó Imre 73, 120, 122
 Tilo Pál 156
 Tinódi Lantos Sebestyén 109
 Todorova, Maria 169
 Tolnai Dali János 83, 89–90
 Tolsztoj, Lev 154
 Toppertzer, Andreas 20
 Tot Vida 130, 146
 Tuba Bálintné 155
 Turczek János 22

U

Újhelyi Szabó Istvánné 126

V

Vajdafi (Borsa nembeli János vajda fia) 53
 Valuch Tibor 10
 Velka Anna 129, 146
 Verancsics Antal 100–101
 Verécsi Ferenc 44, 69, 82–83
 Veress Éva 121
 Vida Mihályné 126
 Vilmos, Orániai 78
 Vörös Benedek 18
 Vörös Ferenc 156
 Vörös Jurkó 147–148

W

Wall, Richard 163
 Warga Balázs 16
 Winsey, V. R. 162

Z

Zabo Erzsébet 20
 Zabo Ilona 20
 Zabo Lukács 20
 Zabo Orsolya 20
 Zachar Judit 22
 Zader, Jacob 28
 Zakreska Anna 92
 Zaniecki, Florian 169
 Zeleméry Borbála 56, 65
 Zeleméryek 65
 Zrínyi Miklós 81, 122
 Zrínyiek 159
 Zsigmond, I., Luxemburgi 54

HELYSÉGNÉVMUTATÓ

A

Amerika 89, 123
Amerikai Egyesült Államok 35, 142, 162, 167
Amszterdam 79
Anglia 45, 79, 89, 101, 123, 138, 141, 165–168
Ardó 50
Ausztria 131, 166

B

Balkán 142, 169
Barátmajor (Mönchmeierhof, Ausztria) 122
Bécs 8, 41, 62, 66, 104–105, 108–109, 160
Belgium 166
Bereg megye 150
Berény (Karancsberény) 19
Bihar megye 126
Bizánc 53
Bodrog 50–53
Bologna 97
Borsod megye 41, 54, 66, 127, 155
Bosznia 101, 166
Brandenburg 78, 80
Britannia l. Anglia
Brit-szigetek l. Anglia
Buda 101, 105, 108
Bulgária 166, 169

C

Csát (Mezőcsát) 155
Csehország 46–47, 78, 104
Csejte (Čachtice, Szlovákia) 19, 22
Csütörtökhely (Spišsky Štvrtok, Szlovákia) 13–14

D

Dánia 166
Debrecen 85
Délkelet-Európa 142

E

Eger 55
Erdély 35–39, 43, 48–50, 61–62, 67–69, 74–77, 86–88, 92–94, 143, 160
Erdélyi Fejedelemség l. Erdély
Érsemjén (Șimian, Románia) 156
Észak-Afrika 141, 167
Észak-Amerika 140, 161, 163
Északnyugat-Európa 140
Esztergom 101
Európa 68, 78–79, 138–143, 147, 149, 151–152, 161–162, 165–167, 169

F

Feketebátor (Batăr, Románia) 126, 154
Felsőapáti (Horné Opatovce, Szlovákia) 22
Felső-Magyarország 55
Finnország 166
Fogaras (Făgăraș, Románia) 43, 49
Fogarasföld (Țara Fogărașului, Románia) 105
Franciaország 101, 141–142, 165–167

G

Garamszentbenedek (Hronský Benadik, Szlovákia) 129, 146
Görögország 166
Graz 38, 97
Győr megye 65
Gyulafehérvár (Alba Julia, Románia) 43, 49, 85

H

Halmi (Halmeu, Románia) 87
Hédervár 65–66
Hegyalja 28–29, 58
Heidelberg 30–31, 76
Hessen 75
Hodász 22–23
Hollandia 78, 119, 166

I

Írország 139, 166
Itália 101
Izland 166

J

Jánosháza 156

K

Kanizsa 105–106, 111
Kassa (Košice, Szlovákia) 62
Kelet-Európa 123, 139, 166–167
Késmárk (Kežmarok, Szlovákia) 27
Kína 141
Kisrosvány 156
Kolozsvár (Cluj-Napoca, Románia) 84–85
Komárom megye 127
Konstantinápoly 40, 62, 105
Kővár (Cetatea, Románia) 38
Közép-Európa 123, 130, 142, 167
Krakkó 109, 111
Krasznahorka (Krásna Hôrka, Szlovákia) 56, 65
Kupa 132, 148

L

Lengyelország 47, 57, 74, 79, 93, 101, 157
Leningrád 138
Liszka 28–29, 31–32
Lózs (Nagylózs) 128, 145

M

Maced (Veľka Mača, Szlovákia) 130, 146
Mád 58
Magyarország 17, 36, 40, 45–46, 56, 60–61, 65, 69, 71, 74, 77–79, 81, 83–87, 89, 91, 97, 99–102, 104–105, 107, 109–111, 117–120, 123, 125, 129–131, 133, 141–144, 147, 161–163, 166, 169
Makovica (Nižna Polianka, Szlovákia) 63, 66
Mindszent 155
Mohács 53, 55, 104
Moscovia 139
Munkács (Мукачеве, Ukrajna) 49
Münster 77

N

Nagy-Britannia l. Anglia
Nagyszombat (Trnava, Szlovákia) 42
Német Birodalom 101

Németország 131, 166
Nógrád megye 149
Norvégia 166
Nyugat-Európa 71, 123, 129, 138–142, 144, 165–167
Nyugat-Magyarország 65

O

Oderafrankfurt 76
Olaszország 166
Ónod 58, 65–66
Osnabrück 77
Ostffyasszonyfa 133
Oszmán Birodalom 99, 101
Oxford 76

Ö

Örményes 43, 49

P

Pádua 97
Pápa 85
Patak l. Sárospatak
Pázmány (Pázmánd) 155
Péterfalva 154
Petrova 19
Portugália 166
Pozsony 27

R

Róma 102
Románia 166

S

Sárospatak 16, 19–20, 22, 41, 43–47, 49–52, 56–59, 63, 65–67, 69, 71, 77–85, 90, 132–133
Sárvár 110–111, 114
Sempte 132, 149, 156
Serke 54
Skandinávia 167
Spanyolország 166
Stettin 139
Svájc 131, 166
Svédország 79–80, 166

Sz

Szántó (Abaújszántó) 27
Szeben (Sibiu, Románia) 111
Szentpétervár 138–139, 166
Szerbia 166

HELYSÉGNÉVMUTATÓ

Szerencs 27, 41, 49, 59, 65–66
Szovjetunió 166

T

Tállya 58
Tarcál 27, 58
Trieszt 138–139, 166

U

Ugocsa megye 87, 154
Ungaria I. Magyarország
Urál 138

V

Várad (Oradea, Románia) 85
Vas megye 22

W

Wittenberg 111

Z

Zalavár 108
Zboró (Zborov, Szlovákia) 49
Zemplén megye 31, 66
Zombor (Зомбор, Ukrajna) 27, 71

